

تورکمنستان علم لار آکادمیاسئینگ

شاجا باطیرف آنددافی تاریخ اینستیتوتی

ایران ترکمنلرینینگ مدنیتینینگ تاریخی – II/ج.

(20 - 19 ع.ع. – تورکمنستانینگ غاراشسنزلئغنا چنلی)

Dr. OWNUK, Hangeldi

اونق، خانگلدی ارازگلدی اوغلی

Диссертация по исторических наук

علمی یولباشچی:
تاریخ علملارنننگ دوکتوری پرافسور:
مراد آنا نفس اف

رسالانننگ اوتورفراتی 1995-
نجی یئلننگ "10" نوپابر- دا –
یوقاری آتستاسیون کامیسیاسنا
"واک" 07.00.02 ایبریلدی.

Гос. Почта: РГБ ОЛ

هناری: 07-00-02 – واطان تاریخی (تورکمنستان تاریخی)

تاریخ علملارنننگ کاندیداتلق و دکتورلق درجه سینی آلماق اوچین
دسرتاسیون ایش

عشق آباد – 1995 یئل

تورنتو – 2015 یئل.

15 Dekabr - 1995

Заказ № 1052

Тираж 100

Индивидуальное предприятие «ГАРЛАВАЧ»
744012 г. Ашгабат, ул. Советских паграническии, 92й

История культуры туркмен Ирана (XIX-XX вв.), Овнук, Хангелди Аразгелди оглы, ВАК РФ 07.00.02 Стр. 22 из 22

дсرتасیانننگ دولی ماضمو نی

TOM II/IV

I – نجی بؤلۆم

“Diss. _تۆرکمنچه_ II”

جلد دوّم

*****

Font “New times roman, Interval: 1.15, siz: 14 St. Paper siz: A 4,

دکتر خانگلدی اونق

تورنتو 2016

تورکمنیستان علم لار آکادمیاسی نینگ شاجا باطیرف آدنداقی تاریخ اینستیتوتی

TOM II/V

(II جلدلیک کانیداتلق ایشینگ 2 – نجی جلدی)

اونق، خانگلدی ارازگلدی اوغلی

"ایران تورکمنلری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی"

(۲۰ - ۱۹ ع.ع. – تورکمنیستاننگ غاراشسزلنغنا چنلی)

(هناری: 07.00.02 – واطان تاریخی (تورکمنیستان تاریخی))

تاریخ علم لارنننگ کانیداتلق و دکتورلق درجه سینی آماق اوچین
دسرتاسیون ایش

علمی یولباشچی:

تاریخ علم لارنننگ دوکتوری پرافسور:
مراد آنا نفس اف (آکادمسین آ.ع.ت.)

رسالانننگ اوتورفراتی ۱۹۹۵ - نجی ییلننگ "۱۰" نوایبر- دا،
یوقاری آتستاسیون کامیسیاسنا ایبریلدی.

عشق آباد – ۱۹۹۵ ییل
برگردان به الفبای کلاسیک - تورنتو – ۲۰۱۶ ییل

***

ماضون لار: ..... 4 ص.

6.....چكیده (آوتور فرات): شو جنلدينگ چكیده سی

7.....دسرتاسیاننگ "آتاتسیاسی":

"ایران تورکمنلری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی (۲۰-۱۹- نجی ع.ع.)"

8.....گیریشی

★ (مقدمه ای بر "تاریخ فرهنگ ترکمنان ایران- قرون ۱۹- ۲۰)

★ رسالاننگ اصلی نسخه سی ننگ دوزومیندأکی بریلن متن اساسندا: 10.....

11.....سوزباشی:

☺ **بیرینجی باپ:** ۱۹-۲۰- نجی عاصرلارننگ باشلارنداقی تورکمن ادبیاتی ننگ تاریخی؛

1. اترک گرگن تورکمنلری باباتدا ایران، خیوه و روسیا دولت لری نینگ اکسپانسیاسی ننگ

گۆچلنمنگی: 23.....

2. گۆن اورتا-گۆنبتار تورکمنلری نینگ ۲۰-۱۹- نجی عاصرلاری ننگ سپگیدیندأکی

ادبیاتی: 33.....

☺ **ایکینجی باپ:** ایران تورکمنلری نینگ ۲ - نجی جاهاان اوروشندان سونگق ادبیاتی؛

1) ایران تورکمنلری نینگ سیاسی یاغداپی: 68.....

2) حاضیرکی زامان ادبی پروسلر: 76.....

الف). دورموش بیلن ائلالاشمایان ماضمونلی اثرلر: 81.....

ب). دورموش بیلن ائلالاشیان ماضمونلی اثرلر: 102.....

د). دورموشی اوندیان ماضمونلی اثرلر: 106.....

☺ **اۆچینجی باپ:** ایران تورکمنلری نینگ ادبیاتی، دیلی، یازو مدنیتی و ساز- صونغاتی؛

1) شاعیرچئلوق یولننگ تاریخی گوزباشی (کؤکی): 111.....

2) ایراننگ قادمی چشمه لرینینگ مختومقلاننگ دوردیجیلیگینه تأثیری: 117.....

3) حاضیرکی دؤور شاعیرچئلوق یولوندا "اق قوشغی": 124.....

4) دیل و یازو مدنیتی: 130.....

142.....ایران دا اوقوو دوزگونلری:

1) ایران تورکمنلری نینگ ساز- صونغاتی ننگ گوزباشی: 145.....

☺ **دوردینجی باپ:**

172-----161.....ادبیات، چشمه لر و دوشوندیریش لر:

*****

😊 شو دستاسیاننگ شکیلنمگینده دؤرلی تاپغرلاردا غاتناشان شخصیت لر؛

- 1) آنانفسف، مئرات آنانفسویچ - آکادمیک
- 2) آتامأمداف، نوری ولیویچ - پروفیسور
- 3) قارایف، رجب دوردی قارایویچ - آکادمیک و پروفیسور - بیلیم مینیستری
- 4) جیکیف، آتا جیکیویچ - آکادمیک
- 5) نوربادف، قاسیم نورباتویچ - دکتور
- 6) آتاغاریف، یگن آتاغارویچ - آکادمیک
- 7) آیدو غدیف، محمد آیدو غدیویچ - دکتور
- 8) مرداف، نورمحمد آشرپور مرداویچ - پروفیسور
- 9) بردیف، کاکاجان بردیویچ - آکادمیک
- 10) ارزانش، ولی محمد آخون - ایران تورکمن علماسی
- 11) قاراجیوا، گالینا آ. - دکتور
- 12) قربانف، خاندوردی - دکتور
- 13) عوض گوندو غدیف - دکتور
- 14) حاللیف، خدای بردی - یازنجی
- 15) 1995 - نجی یئلار تورکمنیستان علم لار آکادیمیاسی نئنگ "یوقاری علمی ساوتی نینگ" آغضالاری
- 16) تورکمنیستان دؤولت اونیورسیتیه سینینگ "تاریخ کافدراسی"
- 17) اونق، مارال خانگلدیونا
- 18) یازبردیف، آلاماز - پروفیسور
- 19) اکایف، ارازپولات اکایویچ بهارلی - دکتور
- 20) حالیمف، ناظار حالیمویچ - دکتور
- 21) گوزل آ. ... علمی ایشگار

❖ دسرتاسیاننگ "آناتاسیاسی"

اونق، خانگلدی آرازگلدی اوغلی-ننگ کاندیداتلق و دؤکتورلق ایشی "ایران تۆرکمنلری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی (19-20 ع.ع.)" موضوعی بیلن باغلانشیپ، اول ایران تۆرکمن خلقی بارادا آکتیوال ایشلیپ، هؤدورلنن علمی ایشلرینگ بیرى دیر. ایش بیر گیریش، اوچ باپ، نتیجه و پیدالانلان ادبیات ماضونلارنندان عبارت بولیار.

ایش اؤز آکتیواللغی اساسندا، پرابلمانی داقئق درنگه مگی بیلن، بیر مقصدی اؤنگه توتوپ، بارلاغئنگ اؤزبولوشلغی بیلن خاصیت لنیار.

بیرینجی باپ 19 – نجی عاصرئنگ ایران تۆرکمنلری نینگ یازئجسی و شاعیرلاری ننگ اثرلری نینگ تاریخدا غالدئران ائزلاری بارادا گۆررینگ گیدیار. اترک – گۆرگن تۆرکمنلری باباتدا ایران، خیوه، و روسیه دؤولت لری نینگ اکسپانسیاسی ننگ گۆچلنمگی و تۆرکمن لرینگ اولارا غارشى آلئپ باران سؤوش لری.

19- نجی عاصرئنگ باشلارنندان 20- نجی عاصر، داشاری یورت لارداقی تۆرکمن لرینگ ادبیاتی ننگ آنالیزلری بریلیار.

ایکینجی باپ دا ایران تۆرکمن لری نینگ II نجی جهان اورشوندان سونگ دؤردن ادبیاتی اؤرنیلیار. بو باپ دا ایران تۆرکمن لری نینگ سیاسی – جمعیت چیلیک شرطلری بارادا آنالیز بریلیار. بو بولسا، ایشینگ حاضیرکی دؤوری نینگ اؤسن ادبیاتی ننگ پروسس لرینی گۆرکیار.

اؤچینجی باپ دا فارس پانزیاسی ننگ چشمه لری بارلانلیار. قادیمی فارس ادبیاتی ننگ، مختومقلی فراغی ننگ دؤره دیجیلیگینده غالدئران تأثیرى گؤزدن گچیریلیار. فارس پانزیاسی ننگ و اونونگ دیل و الیبیبیه یتیرن تأثیرلری.

دسرتاسیاننگ باغلائیجی بؤلومینده، دسرتانتنگ اؤز غازانان نتیجه لری بارادا غئسغاچا ماغومات بریلیار.

تکستینگ اصل نوسغاسنی شو پرده گۆریپ بیلرسینگیز!

دسرتاسیا آناتاسیا یازان: قُل ، XII.10. 1995 قوربانف، خاندوردی
ایکینجی نشر، تورنتو – 2015 – اونق، خانگلدی

"ایران تۆرکمنلری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی" (XIX-XX عاصرلار)

گیریشی:

مقدمه ای بر "تاریخ فرهنگ ترکمنان ایران- قرون ۱۹-۲۰"

"ایران تۆرکمنلری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی-قرون ۱۹-۲۰"، آدی بیلن 1995 نجی یئللنگ دکابر

آبی قورالان دستاسیون ایش!

*****

گوو-اناما: شو ایش تۆرکمنیستان علم لار آکادیمیائی ننگ شاجا باطیراف آندئدای تاریخی اینستیتوتئندا دوکتورلئق (پی اچ دی) (دستراسیالارئنی قوراماق بویونچا یوریته لشدیریلن ساوتینگ مجلسینده قورالیار. «یوقاری آتستاسیون کامیسیا (واک) طرافئندان بریلن ایش هوناری (کد یا شیفر (۰۷/۰۰/۰۲))، دیر.

ایش ۱۹۹۱- نجی یئلان باشلانئپ، ۱۹۹۵- نجی یئلنگ دسامبر آیی ننگ ۲- نجی یارئمئندا (مجلس ۱۹۹۶- نجی یئلنگ یانوارئندا گچیریلدی)، "تۆرکمنیستانئنگ علم لار آکادیمیائی ننگ تاریخی اینستیتوتی - ننگ" یوریته لشدیریلن یوقاری علملی ساوتینینگ آغضالاری، حورماتلی جنابلار:

- تۆرکمنیستانئنگ آکادیمیائی پروفیسور آنا نفس اف، مئرات آنا نفس ویچ ینگ علملی یولباشچئلئغئندا،
- تۆرکمنیستان علم لار آکادیمیائی ننگ ش. باطیراف آندئدای تاریخی اینستیتوتی ننگ دیرکتری هم تۆرکمنیستان علم لار آکادیمیائی ننگ خابارچی آغضاسی (کاریسپاندنت)، پروفیسور آتامأداف، نوری ولیویچ ینگ مؤدیرلیگینده هم یولباشچئلئغئندا،
- تۆرکمنیستانئنگ بیلیم مینیستری و تۆرکمنیستانئنگ علملار آکادیمیائی ننگ یوقاری آتستاسیون کامیسیائی ننگ یولباشچی آغضاسی پروفیسور قارایف، ارجپ دوردی قارایویچ² ینگ آلئپ بارماغئندا،
- تۆرکمنیستانئنگ علملار آکادیمیائی ننگ یوقاری علملی ساوتینینگ آغضالاری هم - ده، یوریته سین بریجی داشقی قوراما حؤکمینده؛ حاضیرکی مختومقلی فراغی (اؤنگکی ماکسیم گورکی) آندئدای تۆرکمن دؤلت اونیورسیتتی نینگ «"تۆرکمنیستان تاریخی" کافدراسی»،

¹ . تاریخ اینستیتوتی (بو اینستیتوت، ۱۹۳۶- نجی یئلان تۆرکمن دؤلت علملی - بارلاغ اینستیتوتئنگ اساسئندا «تاریخ اینستیتوتی» دؤردیلدی. شونان سونگق دؤورلرده اینستیتوت دورلی - دورلی آتلاندرئلدی: «تۆرکمنیستان علملار آکادیمیائئنگ ش. باطیراف آندئدای تاریخی اینستیتوتی» ۱۹۹۷-نجی یئلا چلی هم - ده، «تۆرکمنیستانئنگ مینیستیرلر کابینئینینگ یانئدای تاریخی اینستیتوتی» ۲۰۰۹- نجی یئلنگ ۱۲- نجی ایونئنا چلی، و شونان بیلاک، «تۆرکمنیستانئنگ علملار آکادیمیائئنگ تاریخی اینستیتوتی».

² . КАРАЕВ Реджепдурды - [..1936 - ...] - Родился в г. Кизиларвате, ныне Балканского веляята.

С 1958 директор сельской школы., В 1959-65. инструктор, зав. отделом пропаганды и агитации Ташаузского, обкома КПТ, в аппарате ЦК ЛКСМТ., В 1965-68 лектор Ашхабадского горкома КПТ, директор вечернего ун-та марксизма-ленинизма., В 1968-72 секретарь Ашхабадского РК КПТ., В 1972-81 первый Зам. председателя правления общества "Знание" ТССР., В 1981-88 зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КПТ., В 1988-93 ректор АПИРЯИЛ им.Азади., С 1993 - зам. директора Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., Д-р. истор. наук, проф-р. Депутат Меджлиса., С 1990 Председатель Комитета по межнациональным отношениям ВС ТССР., С мая 1993 министр образования., Со втор. пол. 90-х отстранен от гос. работы., В наст. вр. - преподаватель в турецком ун-те (г.Ашхабад).

❖ رسمی آپاننت لار:

- اۆزبگیستان اس. اس. ار. - ینگ علم لار آکادیمیاسی نینگ تاریخ انستیتوتی نینگ دوکتوری و تورکمنیستان علم لار آکادیمیاسی نینگ آکادیمیگی، پروفیسور جیکیف، آتا جیکیویچ،
- تورکمنیستان علم لار آکادیمیاسی نینگ مختومقلی آدنداقی دیل و ادبیات انستیتوتندان، فیلولوگیا علم لار نینگ کاندیداتی نوربادف، قاسیم نوربادویچ

... شیله هم بیله کی عالملار:

- تورکمنیستان نینگ فیلولوگیا و ادبیات علم لاری نینگ پروفیسوری مرداف، نور محمد آشنریور مرداویچ، و ...
  - ایران تورکمنلری نینگ ملی- دینی یولباشچئسی تاغصیر ولی محمد آخون ارزانش،
- هم- ده، گلجکده دولی خابارئی یتیریلجک، بیله کی چاغئرئلان عالئم لار و میهمان لار نینگ ۴-۵ ساغادا اوزاقلشان چئقئشلاری و سوراغلاری، ... حضورئندا؛
- ★ تورکمنیستان علم لار آکادیمیاسی نینگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ انستیتوتی نینگ علملی ایشگاری سایسکانیه اونق، خانگلدی ارازگلدی اوغلی طارافندان علم لار نینگ "کاندیداتی" و "دوکتوری" دیه ن عالئلئق درجه سینی آلماق اۆچین قورالدی. ...

تورکمنیستان جمهوریتی تورکمنیستان علم لار آکادیمیاسی تاریخ اینستیتوتی

عشق آباد – دکابر ۱۹۹۵ یئل.

*****

◀ رسالاننگ اصلی نسخه سنننگ دوزیمینداکی بریلن متن اساسندا:

ایش تورکمنیستان علم لار آکادیمیسی ننگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ اینستیتوتندا یرینه یتیریلدی.

○ علمی یولباشچی لار:

تورکمنیستان علم لار آکادیمیسی ننگ آکادیمیگی، پروفیسور **آنانفس اف مراد آنانفس اویچ**

✦ رسمی آپانت لر:

○ تاریخ علم لاری ننگ دوکتوری، تورکمنیستان علم لار آکادیمیسی ننگ آکادیمیگی **جیکیف آتا**

جیکویچ

○ و فیلولوگیا علم لاری ننگ کاندیداتی **قاسیم نورباداف**

○ یوریته سین بریجی داشقی قوراما – مختومقلی آدنداقی تورکمن دؤلت اونیورسیته سی نینگ

"تورکمنیستان تاریخی کافدراسی"،

◀ ایش 1995- نجی یئلنگ "**دکابرینگ II- نجی یاریمندا**" ساغات "15.00" – دا،

تورکمنیستان علم لار آکادیمیسی ننگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ اینستیتوتی ننگ دوکتورلئق دسرتاتسیالارنئی قوراما قویونچا یوریته لشدیریلن ساوتی نینگ مجلسینده قورالیار.

◀ آدرس: 74400، عشق آباد ش.، گوگول کؤچ.، 3.15

دیسرتاتسیا بیلن تورکمنیستاننگ علم لار آکادیمیسی ننگ مرکزی علمی کیتاپخاناسندا تانئشماق بولار.

رسالاننگ اوتورفراتی 1995- نجی یئلنگ "**10 نوپابر- دا**" – یوقاری آتستاسیون کامیسیاسنا ایبریلدی.

★ **یوریته لشدیریلن ساوتینگ عالم سکرتری:**

تاریخ علم لاری ننگ کانداداتی قول گ. آ. قاراجایوا

★ **کی امضای اصلی دبیر شورای ویژه علمی:**

кандидаты наук

Г. А. ГАРАЖАЕВА

Garaeva

³. (Düşündiriş): Şu köçäniň ady Sowet döwründe “Gogul” we “Görogly”, 1995-nji ýylyň 12-nji dekabry – BMG – niň tarapyndan Türkmenistana hemişe bitaraplyk statusyny berilenden beýläk, “Bitaraplyk 15” bolup galady..

سۆزباشی

اۆز گۆزباشىنى عاصرلارنىڭ جۆمىشىنىڭ و تارىخى و اقالارنىڭ ايچىدىن آلئىپ غايدان دآپ – دستورلار هر بير خالقنىڭ دورموشىندا، قىلئق – خاىىتىنه پىسيكولوژياسىنا گۇرا، عمله گلىپ دىر. شىله آيرانتىلئق لار ايران تۆرکمنلرىنده – ده، اۆزبولوشلى خاىىته دگىشلى بولوپ، بو تۆرکمنلرىنگ هم اۆزىنه ماخىصوص بولان روخى مدنيتىنى دۇردىپ دىر.

۱۹ – نجى عاصر تۆرکمن خالقنىڭ روخى مدنيتى و ادبىياتى اوندان اۇنگى تۆرکمن مدنيتى نىنگ دوامى دىر. اونونگ ماضىمنى دىر فورماسىنداى آىرى – آىرى علامات لار بو عاصردا دۇرآپ كمالا گلىپ دىر. 19 – نجى عاصرداى تۆرکمن خالقى نىنگ روخى مدنيت و ادبىياتى، اۆزىنىنگ تارىخى لىغى هم آنقىلغى بىلن تاپاوتلانئپ دىر. جمغىت – ده، دورموشدا بولان اۆزگىشلى روخى مدنيت ده اۆزبولوشلى آيرانتىلغى ايه بولوپ دىر. روخى مدنيت آنقى گۆز يىتىرمك اۆچىن، اىلكىنجى نوباتدا شول دۇرداى تۆرکمنلرىنگ ياشان ير – يورتلارنى، دۇولت آرا اراچاگلىرىنه غىسغاچا اكسكورسىا اتمك گرك.

۱۹ – نجى عاصردا تۆرکمن لرىنگ ايه لان ير – يورت – ميدان لارى:

گۆن باتاردا: خزر دىگىزى،

گۆن اورتادا: قاراسو - گۆرگىن دريالارى نىنگ گون اورتا ميدان لارى هم - ده كۆپت – داغ و پاراپامىز داغ گرىشلىرى، شىله هم؛

دىمىرغازئق – گۆن دوغاردا: خوارزم اطراپلارى، قاراقالپاق و اۆزىك رايونلارى،

دىمىرغازئق دا: اوستى يورت و اونونگ دىمىرغازئق كرتى بىلن چاگلىنىار⁴

"اترگىنگ گۆندوغار اولكه لرىنده يرلشن دشت گۆرگىن (تۆرکمنصحرا)، گۆن اورتا - دا، البورس داغلىق لارى نىنگ جنگلىك اترىنه چىلى (البورس داغلارنى نىنگ گۆندوغار اوجى) دوام ادىپ، گۆندوغار سرحدى بولسا، خوراساننىڭ داغلىق لارنى چىلى بارىپ يتىار. ايرانداى تۆرکمن ولايات لارى بولسا، خوراسان ولاياتى نىنگ قوچان، بجنورد و سرخس رايون لارنىداى گۆنبتار – دىمىرغازئق داغلىق و دۆزلىكلرىنه چىلى، شىله هم مازندران ولاياتى نىنگ گۆندوغارنىدا يرلشن دشت گۆرگىنگ (تۆرکمن صحراننىڭ) چاگلىرىنى اۆز ايچىنه آليار. مونونگ ميدانى ۲۰ مۆنگ كوادرانت كىلومتره برابر دىر. ايراندا اساساً يوموت لار، گۆكلىنگ لار، تکه لار و نخورلار ياشاپارلار. يوموت لار اساساً تۆرکمن صحرادا، ياغنى

4. Türkmenistan SSR-niň taryhy, I tom,2-k., A.: 1960, 7 sah.

خازار دنگزی نینگ گوندوغار کنارنندان باشلاپ کومت قاوس (گنبدکاووس) و اونونگ گوندغار - دمیرغازئق اطراپ لاری بولان ماراوادپه و غازانغایا چنلی آرائقدا یاشایارلار. یوموت لار جعفریای و آتابای دیه ن ایکی ایری بؤلگه بؤلونیارلر.⁵

ساوت سایوزنگ علم لار آکادیمیسی ننگ شرقسناسی دکتر ب. رابغه لوگاشوا ۱۹۹۲ – نجی یلدا برن سونگق ماغوماتلارنندا، ایران تورکمن لریننگ جمغیت سانی بارادا شیله ماغومات بریار: "بیزینگ الیمیزدکی بار بولان ماغوماتلارا گور، حاضیرکی دوردی ایراندا ۱/۵ میلیون تورکمن یاشایارلار."⁶

۱۸۷۱ – نجی، ۱۸۸۱ – نجی یللاردا روس – ایران چاقنشقلاری ننگ نتیجه سینده ایراندا قاجارلار نسلشالغی ننگ پادشالاری بیلن روسیه پادشالقلاری ننگ آراسندا سرحد چکمک مسئله سینده شرطنامالار عمله گلیار. شول اساسدا "ترکمنچای/1813"، "گلستان"، آخال/آخال شرطناماسی 1260/ه.ش. یلدا، اول 53 یئل ترکمنچای شرطناماسندان سونگ یوزه چنقیار/ و "گل جمال خان" دیلیپ، آتلاندئرلان شرطنامالاردا، ایران پادشالغی بیلن روس پادشالغی ننگ آراسنداقی سرحدلری، آنقلماق و چکمک طاییار ادیلیار. حاضیرکی اوزباشداق تورکمنستان بیلن سرحدش اترگینگ گون اورتا چاکلری؛ تورکمن صحرالاری ننگ دمیرغازئق سرحدلری هم شول شرطناما اساسندا طاییار ادیلن آراچاک بولوپ عالیار. سونگرا روس پادشالغی یئقلئپ، اس اس ار دؤولتی دوردیلنده – ده، بو آراچاک اؤنگکی لیگینده خالدئرلیار.

گورنیپ دوران فاكتلار بویونچا تورکمنلرینگ، یاغنی تورکمنستان بیلن ایران پادشالغی ننگ آراچاکی حاضیرکی اترک دریاسی دال – ده، ایسم اوندان ۷۰ کیلومتر ایلرده گورگن دریاسندان – دا، آنگرداقی قاراسو دریاسی ننگ گون اورتا چاکلری دیر. بو مؤلکیت مسئله سی بارادا، یازجی والننتین رابین "خوارزمینگ یدی چولی" اتلی اثرینده: "ایران بیلن تورکمن لرینگ سرحدی بولان "قاراسو" دریاسی ننگ قئرالارندا اولی دریا دؤرأپ دیر!" - دییپ، تورکمن لرینگ طبیعی سرحدی دوغروسندا آنق ماغومات بریار.⁷

5. Käsrayan N. wä Arşi Z., "Eýran türkmenleri", "Sekge", näşriyaty, Tähran – 1991 ý. 25 sah.

۲. کسرائیان، ن. و عرشی، ز. "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – ۱۹۹۱/م. ص. ۲۵

6. Логашова Б., "Туркмени Ирана", "Туркменистан сегодня", № 3, Ашхабад – 1992г. (статья).

** - بی بی رابعه لوگاشوا، نویسنده کتاب "ترکمنهای ایران"، ترجمه سیروس ایزدی؛ حسین تحویلی- نسخه اصلی: زبان روسی – انتشارات "دانش"، مسکو - سال ۱۹۷۶. در سالهای اشتغال نویسنده این سطور، در ایام حضور ایشان در پژوهشکده تاریخ، اوقاتی را در مصاحبت با وی می نشستیم و از آخرین دستاوردهای موضوع تحقیقاتی وی نت برداری میکردیم (سالهای 1990-1994).

7. Рыбин В., «Сем Песков», Туркменистан, Ашхабад – 1991 г., Р.И.П.О., с.7

روس سیاحتچیسی گ. اس. کارلین ۱۸۳۹ – نجی یئلدا بو بارادا شیلہ یازیار: "تۆرکمن لرینگ یوموت طایپاسی قاراسو، گۆرگن و اترک دریالاری نئنگ سولاری بیلن سوارئلیان حاصللی یرلرده اوتوروملاشئپ دئرلار. قاراسو دریاسی یوموت لاری ایراندان بؤلیار، استرابادلی لار هم اونی حقیقی آراچاک حاساپ ادیارلر. سبایی قاراسوئنگ ساغ کنارئندا یکه جه – ده پارس اوبالاری یوق."⁸، اما ایران پادشالاری انگلیس لرینگ قولداماگی بیلن سرحدی اترکدن چکمگی باشارئپ دئرلار.

۱۹۲۴ – نجی یئلدا ایلکینجی گزک ایران تۆرکمن لری نینگ أهلی تاییا – تیره لری بیر یره یئغناشئپ، تۆرکمن دأپ – دستولاری بویونچا "اومچالی" شأهرینده "اولوغ قورولتای" اتلی یاشی اولولار ماصلاحاتئنی گچیریارلر. شول قورولتای دا عثمان آخونی أهلی تۆرکمن لرینگ پرزیدنتی وظیبه سینہ سایلایارلار.

شوندان سونگ عثمان آخون ایران بیلن تۆرکمن لرینگ آراسئنداقی سرحد مسئله سینہ ایراتین اونس بریار. اول آراچاک مسئله سینده ایران پادشالئغی بیلن اتلاشئغا گلیپ دیر و شول "سرحدناما" ایران پادشالئغی طاراپئندان قول چکیلیپ دیر. (شول "سرحدناما" اساسئنداقی سرحد چاکلری نینگ بللیک ادیلن پروتکلئ نئنگ بیر نوسخاسی گۆرگن تۆرکمن لری نینگ یاش اولئلاری نئنگ بیرسی نینگ الینده ساقلانئپ غالاندئغی حاقئندا ماغومات بار.

یؤنه، اؤنگکی روس ایمپریاسی بیلن اینگلیس ایمپریاسی نئنگ آراسئنداقی سؤودا قاتناشئق لاری نئنگ أهلی تۆرکمنلری ایكأ بؤلمگی، بو حایئرلی ایشینگ کؤکینه، پالتا اوریار. ایران پادشاسی اینگلیس لرینگ قولداو برمگی بیلن گؤیچلنیپ، سرحد باراداقی قراری آیاق آشاغا سالیارلار. ....

قورولتایدان سونگ، بیرینجی یئلئنگ دوامئندا تۆرکمن لرینگ اؤزارکین دؤولت قوراماسئ نئنگ اوستونه چوزولوپ، بو تآزه دؤردیلیپ، اوغور آلئپ باشلان تۆرکمن حاکمیتئ، داغادئلیار. اونونگ خلق طاراپئندان سایلانان یولباشچی لاری ائزارلانئپ، یوردی ترک ادماغه مجبور بولوپ دئرلار. اولار پناه ایسلأپ، غایراقی تۆرکمنستانا غاچئپ آتیارلار.

۱۹۷۸ – نجی یئلدا ایراندا یاشایان حالقلار ایمپریالیزمه غارشئ، آزاتلق و دموکراتیا اؤچین گۆرشه غالقئنیارلار. محمدرضا پهلوی نینگ مرکزیشن حؤکومتینه غارشئ دؤرلی دموستراسیالارئنگ مۆوج اورماغی بیلن، ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا هم دپه لنن حقوقی غایتارئپ آلماق اوغروندا حرکت لر و سیاسی گؤیچ لر یۆزه چئقیار.

⁸. «Русско – Туркменские отношения в XVIII – XIX вв.», Сб. арх., док – ов, Ашхабад – 1963 г., с. 304

۱۹۷۹ – نجی یئلدا ایراندا پهلوی لر پادشالغی ننگ شاسی یئقنئپ، ایران آمریکاننگ ایمپریالیستیک کالونیال اکسپلواتاسیاسنندان آزاد بولیار. شول دؤورده تۆرکمن لرینگ اوز انقبالننگی اوزینگ چۆزمک، الدن گیدن حقوقی ننگ (یر، سو، مدنی – سیاسی، و...) یالی انسان حقوقلارننی غایتارنپ آماق حاقداقی پیکیرلری و حرکتلری تاریخدا ینه – ده بیر گزک غالقنپ یۆزه چنقیار. شونونگ بیلن بیرلیکده، خالق تۆرکمن دیلینده سواتلی اتمک ایشلری هم اور بویونا غالیار. "اوبا شورالارننی، دایخان شورالارننی دؤرتمه لی!"، "اوقوو گزک، خاط گزک، تۆرکمنچه مکدپ گزک، الدن گیدن یرلری غایتادان آماق گزک!" دییلن شئغارلار بیلن کۆچه لرده دمنستراسیا حرکتلری عمله گلیار.

۱۹۸۰ – نجی یئلنگ باشنندا تۆرکمنلر بیلن تازہ دن گۆیچ آلان فوندامنتال قوراملار آراسندا بولوپ گچن کۆممت قاووس (گنبدکاووس) شاهریندکی چاقنشئقدا ینه - ده بیر گزک اوزباشداق اوتونومیا بریلمگی طالاب ادیلدی.

اؤنگگی گچیریلن سرحد شرطناماسی قولدانئپ، سرحدی تازہ دن دیکلتمک بارادا قرارا گلیمگی خلق و اونونگ سیاسی قوراماسی طاراپئندان طالاب ادیلدی. شول دؤورده ایران تۆرکمن لری نینگ آلان اوتونومیاسی بیر یئلدان قوراق واقت دوام اتدی. اهللی یر، سو، اکرانچئلئق (عمومی اقتصادیت) و مدنی، رفورمالار تۆرکمنلرینگ مرکز لشدیریلن "ستاد"⁹ قوراماسی ننگ طاغالاسی بیلن یوریتہ لشدیریلدی.

۱۹۸۰-۸۱- نجی یئلدا یری پایلانان کابیر غاچغاق بایلار هم کابیر سیاسی قوراملارینئنگ پروکاتسیاسی بیلن، ایراندا تازہ شکیلندیریلن دینی حۆکومتینگ کۆمگی آستندا خالقا غارشى تازہ بیر چاقنشئق قورنایارلار. شیلہ لیکده، تۆرکمن لرینگ مرکزی بولان کۆممت قاووس شاهرینده گچیب دوران انلاشنقلی میتینگ حۆکومتینگ یوریتہ لشدیریلن "پاسدارلار"¹⁰ اتلی حربی گۆیجی، اوقا توتوپ، اوز ارکینلیک ینه – ده بیر گزک، واغشلارچا¹¹ باسنلپ یاتئرئلیار. شیلہ یاغدایدا، سرحد مسئله سی، ینه – ده انزارلانمان غالیار!

⁹ . Şol döwürde Eýran türkmenleriniň Şura awtonomiýa hökümetiniň we Daýhanlar hem obalar şurasynyň merkezi edarasy şeýle atlandyrylýardy.

¹⁰ . پاسدارلار: بولار پهلویلر دؤورده کۆچه بازارلاری سئرئپ، بد ذاتلئق ادیان یاشلار توپارلاری، سونگا باقا 1980 – نجی یئللاردا، ایراندا شایی (شیعه) دینچنلارننگ اویونجاغنا اؤوریلیپ، اوندان حربی قوراما دؤردیلیارلر.

¹¹ . واغشلارچا: وحشی لارچا

"شو یرده تریتوریا بابتدان XVIII-XIX عاصرلاردا، دۇران کابیر یاغدایلاری نئغناپ گچمک ضرورلئغی یۆزه چئقیار. شول دۇورلرده تۆرکمن خلقی ننگ بللی بیر مرکزیشن حاکیمیتی بولماندئغی سیپلی، اولار اطراپداقی اولی دۇولتترینگ تابئنلئغندا بولوپ دئرلار. مثال اۆچین: مانغشلاق یا – دا، خوارزم تۆرکمنلری خیوا حاکیمیتینه، چارچو، کرکی تۆرکمنلری بوخارا امیرلیگینه، پندی، ماری، تجن، ساراغت (سرخس)، آخال، قنزئل آروات (آصلئندا قزل رباط) تۆرکمنلری بولسا ایران، خیوا حاکیمیتینه تابئن بولماغی مجبور ادیلیپ دیر." ¹²

سیاسی قالقئئش اساسئندا شول دۇورده اهللی تۆرکمن لرینگ آراسئندا اۆزباشداق لئق، ملی، روحی مدنیت لرینگ غاراشئزلئغی باراداقی پیکیرلری رجه لی اؤسیپ غایدئپ دئر. شول دۇورده اهللی تۆرکمن خالقئنگ آراسئندا بولوشی یالی، ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا هم کونه یازودا هر کیم اۆزیچه اؤورنیپ – یازئپ دئرلار. اما اساسی اوقووو قورپلی ماشغالالار اۆچین بولوپ دئر. حاضیرکی دۇورده اوقووو – یازو دینگه پارس دیلینده دیر.

XIX عاصرداقی ادبی – مدنی اساسلار بارادا آیدئلاندا، معارف یاغدایلارنا آیرائن سر سالماق گرک. شول دۇورده – ده، اوقوولار عرب – پارس دیلینده آئنئپ بارئلئپ دئر. تۆرکمن دیلی اونس دن دؤشیریلیپ دیر. مکدپ لرده "قوران (قرآن)" عرب دیلینده یات توتولئپ دئر، حارپلار اؤوردیلندن سونگ، اسلام دینی نینگ تاغلیمات لاری، داپ – دستورلاری اؤندلیپ دیر. اساسان "صوفی آله یار"، "رونق الاسلام" و دینی حقوqlار حاقئنداقی "چارکیتاپ" اؤوردیلیپ دیر. ماغلومات و تاغلیمات اساسئندا دال – ده، ایسم پارس و عرب دیل لرینه تۆرگین لشمگینگ خاطیراسئنا، نوائی نینگ، فضولی ننگ، حافیظینگ و بیدلی نینگ کابیر اثرلری – ده، اوقالئپ دئر.

بیله اوقووو دۆزگینی ایکینجی جهان اوروشئندان سونگ، ایران پادشالئغی ننگ یوریته دۆزگۆنینه اؤوریلیار. ایکینجی جهان اوروشئنداقی سونگق بولان اۆزگیشیک لر، عمومان دۆنیأ مؤجبرینده بولوشی یالی، ایراننگ چاکلرینده – ده، دۆیپلی و اساسی سیاسی رفورمالار آمریکاننگ بیرلشن شتادئنگ (آ.ب.ش.) پرزیدنتی جناپ ریچارد نیکسوننگ ایراننگ شاسئنا یول گۆرکزمه سی بیلن یرینه یتیریلیار. تربیه و اوقووو دۆزگۆنی بولسا، شول سیاساننگ اساسئندا یؤردیلیپ باشلانیار. ¹⁴¹³

¹² Durdyew K., "XIX – XX asyryň başyndaky türkmen edebiyatynyň taryhy", Aşgabat – sah. 7,

¹³ Jāzāni Bižān, "taryh-e si sale-ye Iran", çap-e sazeman-e çrikhaýe Fadaeýe khalgh, Tehran, bedun-e sal, ...

۸. جزئی، بیژن، "تاریخ سی ساله ایران"، انتشارات: سازمان چریک های فدایی خلق ایران، تهران – بدون سال، (بی تا). ...

¹⁴ Hezb-e Tud-ye Iran, "çehel sal dār sāngār-e mobareze", Iran- Tehran – 16 azār- mehr mah-e 1360 ş., şomare-ye 68 sāfhe-ye 355.

سونگى ۲۰ يىللاندا اوقووو دوزگونى فرانساياننگ اوقووو سيستماسى بويونچا دوزيليار. اما پهلوى لر نسيل شالغندا بولشى يالى حاضيركى دؤوره چنلى هم تورکمن ديلينده هيچ هيلي اوقووو يولا قويولمايار. شوندا – دا، ايران تورکمنلرى زاماننگ چنلشئرئملى اووريملرينه قارامازدان، روحى مدنيتينگ اوز حقيقى حاصيتيني ساقلاجاق بولوپ آلادا اديار.

اورتا آسيادا اسلام دينى آفالق ادجى ايديالوگيا بولان دؤورى كابير گورنيكلى عالملار و يازئجلار دؤرأپ، مشهور علمى مركزلرده اوز دؤورينينگ پروگرسيو بيلميني آلئپ، تورکمن صأحرالارنا دينى تاغليمات لارننگ تائيريني هم انزى گيدرلى يتيريپ دوروپ دئرلار. اما تاريخى و اقتصادى شرطره گورأ، خالقننگ كؤپ بؤلگى بيله زاتلارى قابول اتمآگه طاييار بولمان دئر. شوننگ اوچين كابير ياغدايلاردا دين – آ، بى پرواى قارالئپ دئر. بو ياغداى اروپا سياحاتچنلارى ننگ تيز گوزينه ايليپ دير.

XIX عاصرنگ بيرينجى يارئمندا بو بارادا، آ. بورنس شيله يازيار: "تورکمنلرده مسجد يوق. اولار نمازلارنى قارا اويلرده يا – دا، آچئق يالازى ميدانلاردا اوقاپ دئرلار. اولارننگ ملاسنننگ سانى كان دأل، عوممان روحانى لارا، آز حورمات قويولوپ دئر." 15

XIX عاصرنگ ايکينجى يارئمندا آ. وامبرى هم بو ياغداى بارادا شيله يازيار: "تورکمنلرده دينى تائيرى دينگه آيراتئن ياغدايلاردا يوزه چئقيار. فناتيك بوخارادان گچن دين، كؤپلرينگ پيكير اديشى يالى، اولاردا (تورکمن لرده) اونچاقلى تائيرلى دأل! 16

سونگى دؤورلرده خالقننگ روحى بايلئق لارنننگ اولى بؤلگى بولان چپر دورديجيليك (ادبيات، صونغات) ديبين زادى هر هيلي يول لار بيلن آرادان آيرئپ، آسيميل لشديريلجک بولونسا – دا، شونويستىک سياساتلار بو ماقصادنا يتيب بيلمأن گليار. غايتام، ۱۹۷۹ – نجى يئلان بيلأک خلق اديل اوزيني بيتيريپ تاپان يالى ياغدايدا، سياسى و مدنى حرکتلرى گؤچلنديريپ اوغرادى. سونگى ۳۰ يئلان دان بارى ايران تورکمنلرى نينگ آراسندا، هر نامه – ده بولسا، تورکمن ديلينده يازئلان كابير كيتاپلار چئقئپ باشلادى.

۹. حزب توده ايران، "چهل سال در سنگر مبارزه"، ۱۶ آذر و مهر ماه سال ۱۳۶۰ ش.، شماره ۶۸، ص. ۳۵۵.

15. Бёрнес Александр, «Путешесетвие в Бухару», Т.3. Москва, 1849 г., 83 стр

16. Вамбри, «Путешесетвие по средней Азии в 1863 г.», Санкт-Петербург, 1865 г., 154 стр.

مختومقلی فراغئنگ قوشغی دیوانی حاضیر اۆچینجی گزک چاپ ادیلدی. شیله هم سونگقى يئللارئنگ دوامئندا "یوسوپ – زولیاخا"، "صایاد – همرا"، "زهره – طاهیر"، "مسکین قلئجئنگ دیوانی"، "امیر حمزه"، "زین العربی"، "مأتأجینینگ دیوانی"، "گؤراوغلی"، "سیدی خوجه"، "گل – بلبل"، "تۆرکمن دیلینینگ غسغا سؤزلیگی"، "حویرلوقغا – همرا"، "میر حیدر خوجه و میرسویین (حسین) خوجه"، یالی کیتاپلار چئقئپ، خلق آراسئندا هؤوس بیلن اوقالئپ گلینیار.

عمومان آیدانئمئزدا، هر هیلی قنچئلئق لارا غارامازدان، ایران تۆرکمنلری نینگ روحی مدنیتی اؤزینینگ اؤسؤش اتاپلارئنی باشدان گچیریار. شول روحی مدنیتینگ آیری- آیری اوغورلاری نئنگ اؤسؤش باسغانچاق لاری بولسا، بیر سئدرغئن دأل دیر. بو حاقدا گلجکدأکی باپ لاردا بارلاغ ادیب گچریس.

XVIII-XX عاصر تۆرکمن ادبیاتی نئنگ و صونغاتی نئنگ تاریخی بارادا صؤحبت آچئلجاق بولسا، حؤکمان ایرانئنگ حاضیرکی چاکلرینه دگیشلی یاشایان تۆرکمنلرینگ ادبیاتی نئنگ، خلق دؤردیجیلیگی نینگ، صونغاتی نئنگ تاریخی بارادا گؤررینگ ادملی بولار. چونکی شول دؤور تۆرکمن روحی مدنیتی نینگ تاریخئنی بو اولکه لرده یاشاپ گچن ادبیات و صونغات وکیللری نینگ دؤردیجیلیگیندن اوزنگه گؤز اؤنگونه گتیرمک ممکن دأل. شیله لیکده، ایران تۆرکمنلری نینگ سونگقى ۷۰ – ۸۰ يئلئق "داغئئق ادبیاتی" هم شول آغزالان دؤورینگ کلاسیک ادبیاتئندان گؤزباش آلئپ غایدیار.

ایسم – ده بولسا، ایران تۆرکمنلری نینگ سونگقى یتیمیش – سگس يئلئق ادبیاتی نئنگ و صونغاتی نئنگ، ایرانئنگ آمریکان بورژوازیاسئنا باغلی حاکیمیتی طاراپئندان باسغلانئپ، اونونگ عمومی روحی پارس مدنیتی بیلن آسیمیلشدیریلجک بولونماغی اونونگ اؤسیشینه پاسگل چیلیک لر برمان دورمادی. بو یاغداى خلقئنگ ظلوما غارشى دووام ادیان ملی تولغونوشقلاری نئنگ مؤوچ آلئپ گیدیبیرمگینه – ده، پاسگل بریاردی.

ایران تۆرکمنلری نینگ روحی مدنیتی کابیر یاغدايلاردا تۆرکمنستاندان بریلیان رادیو تولکون لارئئنگ اوستی بیلن هم اؤز اؤسؤش اتابئنی دووام اتدیریاردی. اما آمریکان سیاستچی لارئئنگ اؤورتمگی بیلن ایران پادشالغی نئنگ سیاستچئلاری تۆرکمنستان رادیوسئئنگ بریان پروگراممسی نئنگ غارشئسئنا ایراندا یؤریته تۆرکمنلر اۆچین گؤرگن رادیوسی نئنگ تۆرکمنچه بؤلومینی یولا قويدئلار.

شیله – ده بولسا، تۆرکمن صحرائننگ چاکلرینده توی – توماشالاردا و بیله کی اویشمه لنگرده تۆرکمن آیدئم – سازلاری بیلن چنقنش ادیلیاردی. مونگا البته، تۆرکمنستان رادیو مرکزیندن بریلیان آیدئم – سازلی گپلشیک لرینگ اولی رولی ننگ بولاندغئنی هیچ بیر جهت دن اینکار اتمک بولماز.

شیله لیکده گپلشیک دأکی تاریخمنزدان گورباش آلپ غایدان تۆرکمن ادبیاتی ننگ و صوغاتی ننگ بای بازاسی دۆرلی میلی سۆتملرینگ غارشئسنا یان برمه دی. کابیر حالاتلاردا بیتیب گیتماگه چنلی مجبوری یاغدایی باشدان گچیرملی بولسا – دا، تۆرکمن روحی مدنیتی خلقننگ روحندا ماکام (محکم) اورن آلپ، اوز اؤرنگاپ – اؤسمگینه ده، دووام اتدیردی. بو گۆنکی گۆن شول روحی مدنیت نسلی لرینگ آنگنندا دووام ادیار. شیله لیک بیلن "ایران تۆرکمنلری نینگ آراسندا کۆنه دن گۆزلنن، تازه دن بزلن روحی مدنیت – ادبیات و صوغات یاشاپ، اؤنیپ – اؤسیپ گلیار."

بیز شو ایشیمیزده دۆرلی چپر ادبیات و تاریخی چشمه لری پیدالاندئق. البته، بو یرده اساسی پیکیر عومان ادبیاتننگ اوستی بیلن، تاریخی واقالاری بیان اتمک لیگه گۆنیکدیریلیار. شوننگ اۆچین تماننگ اینگ چونگ انزارلایان ماقصادی XIX عاصردان، تا تۆرکمینیستاننگ غاراشئسزلئغنا چنلی دؤور ایچیندأکی ایران تۆرکمنلری نینگ گنؤگرافیک و جمغنیّت چیلیک یاغدایلارننی گۆرکزمکدن اوغور آلنیار.

شول ماقصادننگ اساسندا انچه عالئملارننگ دۆرلی دیلرده یازلان اثرلرینی پیدالاندئق. اولار، عومان دؤرت – باش دیله بؤلونیپ، خصوصان تۆرکمن، روس، عرب، پارس و اینگلیس دیلریندأکی گۆرکزیلن چشمه لردن عبارات دئر.

بو چشمه لر ایران تۆرکمنلری بارادا هایسی ایدئولوگیا اساسندا یازلانددغئنا قارامازدان، اوتور اۆچین آنق مسئله دیر. سبأبی هر بیر اثرینگ هایسی دؤور، سیستم هم جمغنیّت چیلیک بیلن باغلانئشقلی دئغئنی بیلک، اونس برن عالم اۆچین معلم مسئله لرینگ بیری دیر. بیز تۆرکمینیستاننگ ساوت دؤوریندأکی یازجی و عالئملارننگ ایشلان علملی ایشلرینه و اولارننگ اؤنگه سورن ایده یالارننی، حاضیرکی غاراشئسزلئق دؤوری هم اوکتیابر رولیوسياسئندان اؤنگکی ادیلن ایشلر بیلن دنگشدیرنیمیزده، اولارننگ بیری- بیریندن طاپاوتلی دئغئنی گوریاریس. اولار طبیعی، بیر زات دئر.

ایران یازجی عالئملاری بارادا هم ۱۹۷۵ – ۱۹۸۲ – نجی یئلارننگ اؤزگیشلریندن اؤنگکی ایده یالاری بیلن، اوندان سونگکی ایده یالاری اؤران طاپاوتلانیار. البته ایران بارادا سونگکی ۵۰ یئلانقدان باری عمومی سیستمانی گۆز اؤنگۆنده توتساق، یازجی و عالئملارننگ ایشلرینده ایدیا تازه لیگی اؤران چاکلی دیر.

یۇنه بو توپار پروگرسو هم دموکراتیک ایديا اوندیان عالملائرئنگ و یازئجلارئنگ یوردن آیری – آیری پیکیرلری بو توپارا گیرمه یار. سبأی اول اوسن دوشونجه لی قاطلاق نسیلدن نسیله گچیپ دوران همیشه لیک ایدیالار بولان هیومانیسیم، سوسیالیسم و جمعیّت چیلیگینگ پیکیرلرینی قولداماق یالی عدالاتلی ایدیالاری اوندە یأرلر. شیلە یاغدایلاری بورژواز – دموکراتیک حکومت سیستمالاری برک غئساجدا ساقلاپ، اولارئنگ اثرلری سیرک نشیر بولوپ، کؤپلنچ سیستماتابین بولانلارئنگ اثرلری ال یوزده بولیار.

مثال اؤچین، پارس چشمه لرینینگ بیرى اسدالله معینی نینگ "ایران تۆرکمنلری" باراداقی "گۆرگن صحراستئنگ گئوگرافیا سی و گئوگرافیک تاریخی / جغرافیا و جغرافیای تاریخی دشت گرگان/" اتلی اثرینده، اونونگ آلپ باریان ایدیالارنی عموماً گۆز اؤنگونه توتانئمئزدا، شول دؤور تۆرکمنلری بارادا برن ماغولماتلارئنی حقیقاتئنگ خاطیراسئنا پیدالانماغئمئز گرک. یوغسام بولماسا، بو اثرینگ بیر یرینده: "... تۆرکمن قاراقچی لاری نئنگ غارشئسئنا گۆرشن مازاندران و گیلان ولایاتلاری نئنگ بیرناچه تۆپنگچی فؤودال لارئنی" یاتلاپ گچیأر. البئە، بیز اؤچین اول تۆرکمنلر "قاراقچی" دأل- ده، اولار اترک – گۆرگن بویلاارئنداقی ارکین یاشاپ اوتوران مالدار و چاروادار تۆرکمنلر دیرلر. اما بو چاروادار تۆرکمنلری اؤز گۆنینه غویولمانی، وقت – وقت اؤستلرینه دؤکولپ دوران ایران فؤودالاری نئنگ تالانگچئلقلی چوزوشلاری بیزه تاریخدان معلیم دیر. بیز – تۆرکمن عالملاری شول اثرلرده حقیقاتئنگ چؤوره یوزینی گۆریپ بیلمه لی دیریس. اما پهلوی لر دؤورینینگ تاریخی عالملاری اؤچین اول تۆرکمنلری باسئپ یاتئرماقدا رول آلپ باران ایران قاراقچی لاری "قهرمان!!" حکمینده گۆرکزیلیأر.

ینه - ده، شونگا منگزش آ. سارلی نئنگ "ترکستان در تاریخ /تاریخدا تۆرکیستان/" اتلی اثرینده هم کأحالاتلاردا آنئق تاریخی واقالارا، علملی فاکتارلارا غایما – غارشلی لئقلی گلیأن قارائئشلار غابات گلیأریس و شول اساسئندا هم آنالیز بریلیپ دیر.

بیلە کی بیر یاغدایدا، ساوت دؤوریندأکی شرقشناس لارئنگ ایشلرینده – ده، ایران تۆرکمنلری و اولارئنگ غاراشئسئلئق اوغرونداقی آلپ باران گۆرشلری بارادا نأدوغری قارائئشلاری یازئپ دئرلار. اما ینه بیر طاراپدان هم کأ بئرلری دوغری و حقیقی علملی بارلاغ گچیپ دیرلر. اولارئنگ هر هایسی اؤز درجه سینده اهمیتلی بولوپ دوریار. مثال اؤچین، دوکتور ای. آ. یوسوپوفئنگ اثری بیلن پروفسور خمت آتایفینگ ایشینده "ایران تۆرکمنلرینه قارائئشلاری طاپاوتلانئپ گیدیأر. اگر دوکتور ای. آ. یوسوپوف بیلن دوکتور اورازطاغانف یولداشلار، ایرانداقی تۆرکمنلرینگ سؤتمه غارشلی گۆرشلرینه پراوکاتیو (توطئه گری) و ریاکسیون (ارتجاعی) دیبپ حأصیت نامه برن بولسالار، پروفسورخمت آتایف اونگا پروگراسیو (مترقی) و

گورگن تۆرکمنلری نینگ سۆتمه غارشى ادن "خالق آزات ادیجیلیک" حرکتی دییپ، دوغرى آنالیز بریپ دیر.

یوقاردا بلله نیلیپ گچیلن پارس دیلینده سیرک چنقان ایشلرینگ خاطرئندا "ایرانئنگ اوتوز یئلئق تاریخی /تاریخ سی ساله ایران/" یالی شونگا منگزش اثرلردن گینگ پیدالانئدی. اول ۱۹۶۸ - ۱۹۷۹ - نجی یئلاردای سوسیال دموکراتیک حرکتلرینگ تأثیرینده "فدائیان" اتلی مارکسیستیک قورامانئنگ بللی تئوریاجئسی بولداس ب. جزنی نینگ ایشلان ایران رولیوسیاسی حقدای تزیسی دیر. شونئنگ یالی اثرلر شول دؤورده گیزلین حالاتلاردا ایشلنیلیپ چاپ ادیلنی اوچین اولارئنگ نشیر بولان "یری" و "سنه سی" نابللی بولوپ عالیار.

ایشده کؤپ پیدالانئلان چشمه لرینگ بیرنأچه سی یوروپادای پارس- تۆرکمن دیلینده چنقان ایران تۆرکمنلری نینگ سیاسی، مدنی قوراملاری نئنگ نشیر ادیان، "ایل گۆجی"، "تۆرکمنیستان ایران"، "تازه یول" و ... یالی غازیت لر و ژورنال لار دئر. اولاردا چاپ بولیان علمى ماتریال لار پروگراسیو عالملا رئنگ ایشلرینی همه طاراپلایین آنالیزله یان علمى ماقالالار هم ماغلومات لاردئر. بو غازیت – ژورنال لار کؤپ مؤچبرده دأل – ده، سیرک تیراژدا چنقئپ، ناهیللی هم بولسا – دا، بیزینگ الیمیزه کلیپ قوشیار.

حاضیرکی دؤورده ایران جمغئیت چیلیک شرطلرینده سیاسی، اقتصادی دورومئندا، دۆرلی اویتگشمه لری باشدان گچیریار. کأبیر شرطلرده خالقئنگ پروگراسیو، سیاسی و جمغئیت چیلیک حرکتلری دموکراتیک غازیت – ژورنال لارئنگ چنقماغئنا سبأپ بولیار. اما، شونئنگ یالی غازیت – ژورنال لار انزی گیدرلی چنقماغا ممکن چیلیک تاپمان، اساس سئز سبأپلره گؤرأ، اولارئنگ اؤنگۆنی آئنیار.

شولارئنگ آراسئندا آذربایجان و تۆرکمن دیلینده 4-5 سانا چنلی دوام ادن "یول"، "دورموش"، "آق یول"، یالی ژورنال لاری، غاراشئز تۆرکمنیستانئنگ علمى مرکز لرینه چنلی کلیپ یتدی. اولاردای بار بولان ماغلوماتلار ایران تۆرکمنلرینگ حاضیرکی دؤورده یاش یازجی و شاعیرلارئنگ هم صونغاتچی لارئنگ ایشلرینی گؤرکزیاردی. اما غئناساقدا، شونئنگ یالی پروگراسیو ایشلرینگ غئسغا واقتئنگ دوامئندا یوغونا چنقیارلار. بو یاغدا یلار بولسا، ایراندا دوام ادیپ دوران عمومی سیاسی، جمغئیت چیلیک باباتدای کیریزیس لری (غاپما – غارشئلق لاری) گؤرکزیار.

شيله چپر ادبیات لار سونگقى ۷ - ۸ یئل لئقدا تۆرکمنلرینگ تاریخی، اتنوگرافیسی، چپر ادبیاتی و ینه دیلی باباتدای یازئلان اثرلری ایراندا گؤبیریپ باشلاندى. مثال اوچین، تۆرکمن دیلینده چنقان "قوشغی

یغندئسی /مجموعه شعر/"، "ساوچی" آدی بیلن شاعیر ستار سوقی دان، محمدرضا بیکدلی /بگدلی/ دیه ن آتورئنگ "ایران تورکمنلری /ترکمنهای ایران/" آتلی ایشی، دوکتور جواد هیئت – ینگ "تورکی دیل شیوه لرینینگ تاریخنا بیر باقئش /سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی/" دیه ن ایشی، ز. عرشی و ن. کسرائیان – ننگ آلبوم گورنیشیندأکی 30 صاحبئائق گیریشی بیلن باشلانیا "ایران تورکمنلری /ترکمنهای ایران/"، آ. سارلئننگ "تورکمنستان تاریخی /تاریخ ترکمنستان/" دیه ن ایشی و "مختومقلی فراغی – ننگ پارسی دیلینه ترجمه بولان اثری"، ... یالی تازه چه ایشلنن ایشلره دوش گلدیک. البته، اولارئنگ کؤپ بؤلگینی اولانساقدا، سونگق چئقانلارئی واقئئنگ غسغالغی سبألی پیدالانماغا ممکن چیلیک تاپئپ بیلمدیک.

اینگلیس دیلیندأکی پارسی دیلینه ترجمه بولان هم ترجمه بولمادئق چشمه لردن یترلیکلی موقداردا پیدالاندئق. آ. وامبرینینگ پارسی دیلینده چئقان "یالانچی (آداوچی) درویشینگ اورتا آسیا خانلق لارئنداقی سیاحتی /سیاحت درویشی دوغین در خانات آسیای مرکزی/"، ۱۸۳۶ - ۱۸۵۱ – نجی یئلاردا آشرآدا – دا، روسلار بیلن بیله بولان اینگلیس لرینگ وکیلی لیدی شل – ینگ "یادلاما /خاطرات/" آتلی سیاحت ناماسی، سر پرسی سایکس – ننگ "ایرانئنگ تاریخی /تاریخ ایران/"، آ. ه. مهدوی – نینگ "ایرانئنگ داشاری یورتلار بیلن آراغاتناشغی /تاریخ روابط خارجی ایران/" آتلی ایشی، ک. دوگوبینو – ننگ "تورکمنلر بیلن سووش /جنگ با ترکمنها/" نوول رمان گورنیشیندأکی اثری، ... ینه شونگا منگزش ادبیاتلار و تاریخی چشمه لردن پیدالاندئق. ...

بیرینجی باب: XIX-XX عاصر ننگ باشلار ننداکی تورکمن ادبیاتی ننگ تاریخی

XIX عاصردا اهللی تورکمنلر نینگ صونغاتلی حاقداقی و ادبیات ننداکی اؤسۆش درجه لری دنگه چررأک مؤچبرده دیه ن یالی بیزه گلیپ یتیب دیر. قدیم دؤورلردن گلیپ یتن یاز غنلار اساسان شول عاصردا دؤره دیلیپ اوقنجلار کؤچیلیگینه یتیریلیپ دیر. مکدپ – مدرسه لرده دینی کیتاپ لاردان داشغاری کأبیر گؤرنیکلی گؤندو غار شاعیر و ادبیاتچی عالم لاری ننگ آغلاباسی تاریخی، فیلسوفیانی بللی بیر درجه – ده، اؤز لشدیریپ دیرلر. ادبی دؤره دیجیلیگینگ تاریخی، تئوریسی، تانقیدی بویونچا گؤندو غار ننگ بای ماتریال بازاسی اولارا قنماتلی قوللنما بولوپ دئر. شول بازار اولار ننگ دؤره دیجیلیگی نینگ ایده یا – چیرچیلیک تابدان اؤسۆشینا یتیرگی بریب دیر. قادنمیتینگ گراکل (هرکل)، دموکریتیس، پلاتون (افلاطون)، اریستوتل (اریستوس)، اپیگور (افیگور)، اوکلیت (اوقلیدس)، گیوگرات (هیپوکرات)، گلن (هلن)، یالی وکیل لرینگ پیکیرلری عاراپ و پارس دیل لرینگ اوستی بیلن اورتا آسیاننگ مارو، اورگنچ، نوسای (نساء)، بوخارا، سامارقاند (سمرقند) یالی مدنی مرکز لرینه اورناشپ دئر. اول مرکز لرده بولسا محمّد الخوارزمی (IX)، محمّد ذکریای رازی "۸۶۴-۹۲۵"، فارابی "۸۷۰-۹۵۰"، بیرونی "۹۷۳-۱۰۴۸"، ابوعلی سینا "۹۷۰-۱۰۳۷"، عمر خیّام "۱۰۴۰"، نظام الملک "۱۰۱۷-۱۰۹۲"، ناصر خسرو "۱۰۷۳-۱۰۰۳"، یوسف خاص حاجیب، ماخمئت قاشغاری (محمود کاشغری) "XI عاصر"، نسوی "XII عاصر"، ابوسعید "۹۶۸-۱۰۴۹"، الویس "XII عاصر"، امیر معزی "XII عاصر"، انوری "XII عاصر"، رشیدالدین وطواط "XII عاصر"، ادیب صابئر "XII عاصر"، ائزمئقشیر (زمحشری) "XII عاصر"، عطّار "۱۱۱۹-۱۲۳۰"، عبدالله انصاری "۱۰۰۶-۱۰۹۸"، فخرالدین گورگانی، خوجه احمد یسوی، علی دوربک عطائی، لطفی، غنائی، علیشیرنوائی، مشرف، بابئر، بیدلی، حافظ، سعدی، امیر خسرو دهلوی، جلال الدین رومی، نظامی، خاقانی، عبدی شیرازی، عمادالدین نسیمی، برهان الدین سیواسی، قاراجا اوغلان، یونس امره، واقف، دؤولت مأمّد آزادی، عندالیپ، مختومقلی فراغی، معروفی، غائبی، شیدائی، شابنده، و ش. م. ... یالی شخصیتلر نینگ ایشلری اؤورنیلیپ، اولار ننگ پیکیرلریندن دگرلی پیدالانئپ دئرلار. یؤنه ولین XVIII-XIX عاصردا، کأبیر اطراپلاردا خیوا و بوخارا امیرلیکلری نینگ ریاکسیون (ارتجاعی) قاضی- کلانلاری و دین خادملاری طاراپیندان مدرسه لرداکی و علمی مرکز لرداکی خالقننگ سیاسی و جمغئیت چیلیک آنگ- دؤشینجه لری نینگ اؤسمگینه یاردام بولجاق کیتاپلاری غاداغان ادیلیپ، اونونگ درگینه دینگه قرآن و بیله کی دینی اثرلردن ساپاق گچیریلیپ دیر. شیله یاغایدا علمننگ – بیلیمینگ، روحی مدنیتینگ اؤسمه گینه یورتداکی سیاسی اؤوریشیکلر هم اؤز تأثیرینی یتیریب دیر. ...

❖ 1 - نجی بۆلۆم: اترک – گۆرگن تۆرکمن لری بابتادا ایران، خیوا و روسیه دؤولت لری نینگ اکسیانسیاسی ننگ گۆیچنمگی.

XVIII عاصرئنگ 20 – نجی یئللارئندا صفوی لرینگ نسیلشالغی داغاپ اوغرایار. ایران بیر ناچه خانلقلارا بۆلینیپ، تاغت (تخت) و تاج اوغرونداقی گۆرشلر بیتیلیشیپ باشلایار. شول چاقئشئقلاردا ندرقلی سردار اوستین چئقیار و 1737 – نجی یئلدا تاج و تاغتا ایه بولیار. اول کۆپ و اوقت گچمأنکا، بیر اولی ایمپریاسئننگ دۆیۆنی قورنايار. ندرشاننگ آلپ باران آگرسیو سیاستلاری، تالانگ چئلقلی چوزوشلاری خلق آراسئندا ناراضی چئلق و اولی قاهر – غاضاب دۆردیار. تۆرکمن لرینگ ایلکینجی اولی غوزغالانگی ایران پادشالغی ننگ ظلومئنا غارشی 1743- نجی یئلدا بولوپ گچیار. مونگا تۆرکمن طایپا – تیره لری نینگ کۆپ بۆلگی غاتاشیار. تۆرکمنلرینگ ایران شاسی ندره غارشی سؤوش آلپ باران اولی توپارئنا کیمیر کۆر مشهور یموت سرکرده لری محمدآلی¹⁷ اوشاق، بگنج آلی سردار داغی یولباشچئلق ادیب دیرلر.

XIX عاصرئنگ ایکینجی یارئمئندا و XX عاصرئنگ باشلارئندا تۆرکمن ادبیاتی عمومان جمعیئت چیلیگینگ سیاسی- مدنی شرطلرینه گؤرأ، بوتیلین شول دۆورینگ دۆرلی بوداقلارئنا دگیشلی تأثیر بیلن خلق آراسئندا یۆرگۆنلشیپ دیر.

بو دۆورده جمعیئینگ اوروغ – طایپا گۆرنیشی، چارواچئلق یاشایشی، میلی سیاسی، تایدان بیرگمک و اوتورئلاماق پروسه سی ایام عمله گلیپ دیر. شيله یاغداى چپر – ادبی اثرلره هم اوز تأثیرینی یتیریپ دیر. ادبی دۆردیجیلیک ایشی آدمئنگ روحی ایمیتی نینگ چشمه سینه اؤوریلیپ باشلایار. ادبیاتدا ریالیستیک تندنسیاسی ننگ اینگ بیر أشگار یوزه چئقان علاماتلاری حؤکیمینده حاربی – واطانچئلق ماضومئنداقی اثرلر دۆرأپ اوغراپ دئر. گۆرگن دشتیوه سینینگ مست توپراقلاری و اترک اطراپلاری ننگ سۆیجی سولی بوز میدانلاری، کاسپی دنگزی نینگ برکتلی یئلی شمال لاری و ینه – ده، گۆللی داغئنگ گل بویاغلی تر- چمنلی یایلاقلاری XIX-XX عاصر شاعیرلارئنگ دۆردیجیلیک ائلهامئنی غاناتلاندئرئپ، اولاری اوز یوردؤنده، کسه کأ غاراشسئز بولماغی اؤندأپ دیر. مختومقلی ننگ "گۆرگنئنگ" آتلی غوشغوسی بیزینگ بو پیکیریمیزی توتوشلغئنا تاصدئقلایار:

¹⁷ محمدآلی: محمدعلی، - بگنج آلی: بگنج علی.

اۋنگىندە بلند داغ، سرينده دومان،
دنگيزدن اۋسر يلى گۈرگننىنگ.
بولوت اويناپ باران دولسا چايلارا،
آقار بوز – بولاننپ سىلى گۈرگننىنگ.

بيگيت لر تيرمه – شال قوشار بىلينه،
يورغا مۈنيپ، تارلانگ آلا رالينه،
آق گۈوسين بيير جرن دنگيز يلينه،
ماله يان ماراللى چۈلى گۈرگننىنگ.

مختومقلی، ایلدن – ایله آرالار،
هیجران اودی بیلن باغرئن پارالار،
قولون ساللاپ مارال غاباق پری لر،
اینر اولومئندان دالی گۆرگنینگ.

شولار یالی مثالی مختومقلی پراغنئنگ دوردیجیلیگیندن ایسلندیگینگچه گنیرمک ممکین.
ذلیلینگ "گۆرگنه گیدلی"، "سلام سیدی"، "غوچان یرلری"، آتلی غوشغولاری شول دؤور ایران
تۆرکمنلری نینگ عمومی یاشایشی و مدنی درجه لرینی گۆرکزیار.
شو یرده شیله بیر آراغاتاشئق حاقدآ آیدئلسا اؤرآن یرلیکلی بولار. سیدناظار سیدینینگ خیوه – بخارا
امیرلری بیلن ائلالاشمان اترک – گۆرگن اطراپلارئنا پنا ایسلأپ غایدئشی، بو یرده اونگا ذلیلی نینگ
خوسسار¹⁸ چئقاندئغی ادبی چشمه لردن ماعلیم دیر.¹⁹ دیمک، غایراقی تۆرکمنستانئنگ خالقئ نئنگ
اؤنگده بارئجئلاری اترک – گۆرگن تۆرکمنلری نینگ آراسئنی اؤزینه حووپیئنز حاساپلاپ دئرلار. مونگا
ذلیلی نینگ "نشان سیدی" آتلی غوشغوسی گوؤ گچیار:

خط یوللاماق، اونوتمازلئق یاتلاشئپ،
آیرالئق بیر داغ – دوویندیر غاتلاشئپ،
گۆرگنینگ توی – توپلارئنا آرتلاشئپ،
ینه سؤرسک بیله دؤوران سیدی.

آتا – بابا گچن جایلاری گۆرسم،
گۆرگن دن نان ایسم، اترک ده یؤرسم،
دگمه سه لر آت اؤستیندن بیر بارسام،
هیچ بولماسا اتسم سیران، سیدی.

گزر بو ذلیلی اؤرتئیپ، بیشیپ،
باردی نیچه آیرئلشانلار قووشئپ
اؤتن باهار کسه آرقاچ دا ساتاشئپ،
هانی اتدیک عهدی – پیمان سیدی.

یوقارداقی بندلردن آنگلانئشئنا گؤرأ، شاعیرئنگ اؤز اؤنیپ – اؤسن یوردونا بولان سؤیگیسی دیسنگ
چاکسیز.

¹⁸ . خوسسار (خواستار): تۆرکمنلرده، ماشغالا ایه لیگی.

¹⁹ . Durdyew K., "XIX-XX asyr." ... /görk. iş/, 7,8,9 sah.

ذیلی "واطانئم سنی" دین غوشغوسئندا اۆزینینگ ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا اونیپ – اؤسن دیگینی و اول یوردا بولان مہرینی گۆرکزیپ شیلہ بیان ادیار:

یۆرک تلواس ادر، گۆتریلر سریم،
کۆنگیل آرزو ایلار، واطانئم سنی.
اترک – گۆرگن یوردوم، گزن یرلریم،
کۆنگیل پرواز ایلار، واطانئم سنی!

تانئتماز، بارابار غارئبی، بایی،
هیچ کیشی کیشی دن بولماز طماعسی،
اکسنگ قنزئل بیتر، کم دیر جفاسی،
کۆنگیل آرزو ایلار واطانئم سنی!

اتدیلر یوسفنی مصره سولطان،
دیدى: بولسام یگدیر بیر قولى کنعان،
یوردونان تورماسئن هیچ بیر مسلمان،
کۆنگیل آرزو ایلار، واطانئم سنی ...*

یوقارقى مثال گتیریلن غوشغى بندلری ایلرکی و غایراقى تۆرکمنستاندا یاشایان تۆرکمنلرینگ بیر واطاندا یاشاپ، بیر هوادان دم آلاندىقلارنى گۆرکزیار.

ذیلی نینگ "دگمه سه لر، آت اوستیندن بیر بارسام" دین سطریرلریندن معلیم بولوشئنا گؤرأ، سیدی دیر ذیلی شول دؤوردأکی داشقى گۆچلرینگ ظلومئنا غارشى آتا چئقئپ، گۆرش آلئپ بارئپ دئرلار. شول سؤشلرینگ بیرینده – ده آیرا دوشیپ دیرلر. بو هیلی یاغداى خاص سونگراقى دؤورلره چنلى دوام اتدی. اونونگ گۆزباشى بولسا بارئپ آنگئرقى عاصرلاردان غایدیار. مثال اۆچین، 1723- نجى یئلدا پیوتر I باکویى آلیار. شول یئلارداقى روس – ایران شرطناماسئنا لایئقئلئدا، گۆرگن اطراپلاری هم روسلارئنگ قول آستئنا گجیار".²⁰

1816- نجى یئلدا خیوه خانى محمدرحیم خان، اترک – گۆرگن ثبت لرینه یۇریش ادیار. 1826-1828 – نجى یئل لاردا روسیه و ایران دؤولتلىرى بیرى – بیرى نینگ غارشئسئنا اوروش آلئپ باریارلار.

* Bu barada Seydi Hoja bilen Seyitnazar Seydini ʔalñyşmazlyk uęin bir belligi nygtap geęeliñ. Seyitnazar Seydiniñ Etrek-Gürgen etraplaryna sürgün boluşy we Seydi Hoja bile bir asyrdaky ʔaşany uęin bu iki şahyryñ goşgyalaryny ęalyşýarlar. Bu meseläni N.A.Meredow ylmy taýdan çözüýär hem-de ser ediñ "Taryhy-edeby ykballar", Geldiew G., Aşgabat- 1990 ý.,

²⁰. Oraz Ýagmyr, "Magtymgulynama", Aşgabat-1992 ý., 50 sah., 256 sah.

تۆرکمن کدخداسی قیات خان روسیاننگ طاراپئندا دوروپ، ایران پادشالغئنا غارشی حرکت ادیار. ینه – ده، 1833 – نجی یئلدا ایران فئودال لاری ساراغتی (سرخس) باسنپ آلیارلار.

1836 – نجی یئلدا ایران پادشالغی اترک – گۆرگن تۆرکمنلری نینگ غاراشسنزلئق حرکتینینگ اؤنگونی آماق اۆچین، اورسیت پادشالغئندان دنگیز اوستی بیلن کمک برمکلرینی سورایارلار. ایران حؤکومتی روسلارنگ کاسپی دنگزی نینگ گۆن اورتا – گۆندوغار کنارلارندا دنگیز بازاسنی قورناماقلغی اؤزلری اۆچین همیشه لیک بأهیدلی بولار دییپ، دۆشینیاردی. روسلار 1841 – نجی یئلدا آشرآدانی اؤز قول آسنئنا گچیریآرلر. ایران پادشالغی روسلارنگ باسنپ آنجئلئق نیتی بیلن آاندئقلارنا گۆز یتیریآرلر. اما روسلار غارشی هیچ هیلی حرکت ادیپ بیلمان عالیارلار.²¹

البته، ایران پادشالغئنا شیله غاراشئلماذئق باسنپ آنجئلئغنگ گرکدال بولشی یالی، ایران دؤولتینینگ هوتده سیندن گلیپ، پاراغات یاشاپ اوتوران تۆرکمنلره خاص بتر گرک دال دی! شوننگ اۆچین تۆرکمنلر روسلارنگ بو حرکتینینگ غارشئننا سوؤشه گیریشدیلر.

سیاحتچی عالم لیدی شل – ینگ اؤز "یاتلاما (خاطرات)" اتلی اثرینده یازشی یالی: "1851 – نجی یئلدا تۆرکمنلر روسلارنگ داپلری اساسئنداقی طاییارلانان بیر مناسنپ پورصاتدان پیدالانئپ، اؤنگیندن پلانلاشدئرئلان دیللمه لری بیلن اولارنگ اوستونه چوزیارلار. اول شیله ترتیب ده گچیب دیر: یعنی، روسلار غئرق گۆنلیک آغز بکلمه دن سونگراقی اوزاقلی "لنت"²² گۆنیدن سونگ، آغشام بایرامچئلئق قورایارلار. شول گیجه روسلار عاراق – شراب ایچیب، سرخوش بولوشئپ اوتیرقالار، تۆرکمنلر اؤز قایقلاری بیلن آداننگ کنارنا بارئپ دوشیارلر و اولارنگ اوستونه هجوم ادیارلر. روسلار بولسا غافلاتدا عالیارلار. کابیرلرینی اؤلدیریآرلر، کۆپبسی یارالانیار. 15 سانی عایال-ارککلرینی بولسا اؤزلری بیلن بسیر ادیپ اوبا گتیریآرلر.²³

آز سانلی یارئم یاراغلی تۆرکمنلر طاراپئندان بیله اولی ایشلرینگ یرینه یتیریلگی روسلاری اؤران ماسغارا (مسخره) یاغادیا سالیار.

²¹. Begdili Mähämmädreza, "Turkmenhaýe Iran", enteşarat-e "Pasargad", sal-e 1369 ş., motabeg bas al-e 1990 m.

۱۴. بیگدلی محمدرضا، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "پاسارگاد"، سال ۱۳۶۹ ش، مطابق با سال ۱۹۹۰/م.

²². Hristiyanlaryň 40 günlük agyz beklemeleriniň iň soňky gününü "Lent" diýip atlandyrypdyrlar.

²³. Leydi Şel, "Haterat", tärjome-ýe Hoseýn-e Äbu-Torabýian, enteşarat-e "Näşr-e now", Tehran, sal-e 1362 ş., motabeg ba sal-e 1983 m., säfhat-e 177-178.

۱۵. لیدی شل، "خاطرات"، ترجمه حسین ابوتورابیان، انتشارات "نشر نو"، تهران، سال ۱۳۶۲ ش، مطابق با سال ۱۹۸۳/م، صفحات ۱۷۷-۱۷۸.

شول وقت روسلار بو واقاننگ عامالا آشرنلماغنی ایران دؤولتیننگ یاردام برمگی بیلن بولان مسئله حؤکمینده قابول ادیارلر.

شول واقعا بارادا سرپرسی سایکس شیله دییار: "بو واقعا بویونچا اورسیدینگ وکیلی، پادشاننگ دوغاننی مازاندراننگ حاکیملیگیندن بوشادئلماغنی طالاب ادیار. امیر نیظام (امیرکبیر) ایلکی بو ایسلگی عادالاتسنز خاساپلاپ، اونگا غارشی دوریار. اما اورسیدینگ بو مسئله بویونچا اوران برک دورماقلنغی، ایرانی بو طالابی یرینه یتیرماغه مجبور اتدی." 24

عبدالرضا هوشانگ ماهداوی (مهدوی) بو واقعا بارادا شیله بیان ادیار: "1851 – نجی یلدا، تۆرکمنلر آشرادا هجوم ادیپ، روسلارنگ حاربی مرکزیننگ بیر بؤلگینی دارغادئپ، عسگرلردن کابیرلرینی اولدیریب، بیر توپارنی یسیر آلیارلار. اورسیت دؤولتی بو چوزوشی پادشاننگ اووی دوغانی مازاندراننگ حاکیمی محمدتاقی میرزاننگ تۆرکمنلری آزدئرماغی بیلن بولان واقعا حؤکمینده قابول ادیار و بو مسئله ده ایرانی جوغاپکار حاساپلایاردی. شول سبأدن اونونگ وظییه دن بوشادئلماغنی طالاب ادیار. ایراننگ باش وزیرى امیرکبیر: روسلارنگ گویچلری نینگ آشرادا گلیپ یتمگی، ایران دؤولتیننگ ایسله گی بویونچا عامالا آشرئلمادی. بو واقعا سبألی، هیچ هیلی جوغاپکارچیلیگی بویون آلمایارئس!" – دییب، جوغاپ بریار. اما روسلار بو جوغاپ بیلن قاناغاتلانمایارلار. شول سبألی، بو ایکی دؤولتینگ آراغاتناشنغی غوشاپ اوغراپ، حتا کسيلمک درجه سینه بارئپ یتیار.

اما امیرکبیر عثمانلی لارنگ غارشنسنا روسلارنگ قولداو برمگینه دیسنگ مأتأچ بولوپ، اولارنگ عارضنی قابول ادیار. یونه آشراداننگ مسئله سی چوزیلما غالیار. روسلار ایران دؤولتی نینگ غارشنلقلارنا قارامازدان، شول آدا – دا غالیارلار. اینگ سونگوندا اورسیت پادشالغی یئقلئپ، 1921 – نجی یئللنگ 26- نجی فورالندانغی شرطناماننگ اساسندا، بو آدانی ایرانا برمکلیک انقرار ادیلار. 25

تۆرکمنلرینگ روس – ایران آراغاتناشنقلارندا آشراداننگ رولی بارادا تۆرکمینیستاننگ علم لار آکادمیاسی ننگ آکادمیگی پروفیسور م. آنانپس اف اوز ایشلرینده دولی و دوغری ماغوماتلار بریار:

24. Ser Persi Saýks, "Taryh-e Iran", tärjome-ýe Fähr-e Dayi, (jeld-e dovvom), nâşr-e "Donýaýe kitab", Tehran- 1363 ş., motabeg bas al-e 1984 m., säf. 398.

۱۶. سر پرسی، سایکس، "تاریخ ایران"، ترجمه: فخر داعی، (جلد دوم)، نشر: "دنیای کتاب"، تهران - ۱۳۶۳ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۴ م.، ص. ۳۹۸.

25. Mehdävi Huşäng Ä., "Taryh-e rävbet-e harejîye Iran", enteşarat "Ämir käbir", sal-e 1364 ş., motabeg bas al-e 1985 m., säfhat-e 366- 367.

۱۷. مهدوی هوشنگ ع.، "تاریخ روابط خارجی ایران"، انتشارات "امیر کبیر"، سال ۱۳۶۴ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۵ م. / صفحات ۳۶۶-۳۶۷.

1837 – نجی یئلدا اورسیت طاراپئندان ایران دؤولتینینگ سرحدی اقرار ادیلیارو بو سرحد قاراسو و اترک دریالارنئنگ آرالنغئندا یاشایان تۆرکمنلره غارشی ایرانئنگ شا حۆکومتی نینگ روسلار بیلن بیله لیکده جزا چاره سینی آلتپ بارماقنغئنگ قورالی بولوپ دئر.

بو جزا چاره سینینگ اساسی ماقصدی تۆرکمنلرینگ هامانا پارسلارا غارشی تالانگچئلق لارنئنگ اؤنگونی آماق اؤچین دیر. روس دؤولتی تۆرکمنلر بیلن شیله حاربی غاتناشق اتماگه مایئل دأل دیر، سبأبی تۆرکمنلر روس دؤولتیندن ایران حۆکومتینه غارشی گۆرشدہ پنا ایسلأپ دیرلر. شونئنگ اؤچین روس دؤولتینینگ ایرانا حاربی کمک برمگی روس - تۆرکمن غاتناشقلاری نئنگ غارشئلقلائين بیتیشمگینه گتیریپ بیلجک دی!²⁶

ایراندقی انگلیس وکیل لری مازاندران ولایاتی نئنگ، استرآباتدقی گوبرناتری نئنگ کمگی بیلن، تۆرکمنلرینگ آراسئندا مئش بایرادئپ باشلاپ دئرلار. شول مئش لارا گؤرأ، ایران حۆکومتی تیزآرا استرآباد آیلاغئندان روسلاری چئقارچاقلارئنا هم – ده، آشرآدا استانسایاسئندا اودون و آذئق گؤبیرجکدیکلرینه سؤز بریپ دیرلر. شونئنگ بیلن بیرلیکده، تۆرکمنلرینگ اورسلارا یۆز توتمازلغی اؤچین تۆرکمن سردارلارئی اورسلارا غارشی یاراغلاندئرماغا چالئشئپ دئرلار.²⁷

آ. وامبری اترک - گۆرگن تۆرکمنلری نینگ آراسئندا درویش حۆکمینه اوبالارا آیلانئپ دئر. اول تۆرکمنلرینگ آراسئندا سیاسات بیلن باغلانئشقلی گپ – گۆررینگلری توپلاپ دئر. آ. وامبری تۆرکمنلری آشرآدادقی اورسلارنئنگ غارشئسئنا اؤجیکدیرمک ایسلأپ دیر. ...²⁸

XIX عاصردا آشرآدا – دا دنگیز ستانسایاسی اولی سیاسی – اقتصادی اؤسیشه /اؤسۆشینہ/²⁹ ایه بولوپ دئر. تۆرکمنلر هر گۆن دیه ن یالی اورسلار بیلن یاقئندان سؤدا آراغاتناشقلارنئی قورناپ دئرلار. اولار اورسیدینگ تۆرکمنلره حمایت اتدجکدیکلرینه گۆز یتیریپ اوغراپ دئرلار. نتیجه ده آداوا سالئنئپ یۆرن تۆرکمن بالئقچنلاری آداولئقدان خالاص ادیلیپ دیر. دنگیز غارقچنلاری نئنگ طاراپئندان بولیان

²⁶. Аннанепесов М., «Укрепление русско – туркменских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.», Изд., «БІлым», А.: 1981 г., с. 229 – 230 .

²⁷. Аннанепесов М., /görk. iş/, с. 490 – 491 .

²⁸. Şol yerde, 242 с.

²⁹. بلله نن ایکی گۆرنیشدأکی دوداقلانیا و دوداقلانمایان سۆزلرینگ اینجه چکیم؛ "اؤ" و "اؤ" و "ای" و "ای"، مثال اؤچین "دۆشۆنجه" یا "دۆشۆنجه" تکه شیوه سینده و "دۆشینجه، يموت شیوه سینده بریلیار. اولارنئنگ هرسی دوغری گرماتیکادا بولوپ بیلر.

تالانگچنلق لارنىڭ اۈنگى آلئىپ دىر. اورس تاجىرلىرى سۇدا- دا، مونوپوليانغى غازانماق ايسلاپ دىرلر.³⁰

اولار دمىر اۈنمىلرىنى گتىرىپ سۇدا ادىپ دىرلر، سىبى تۆرکمنلر دمىر اۈنمىلرىنە كۆپ ايسلگ بىلدىرىپ دىرلر. ...

گۆناتار- گۆن اورتا، ياغنى اترك - گۆرگن تۆرکمنلرى اينه، شيله واقعالارنىڭ جوممىشىندە اۈنپ- اۈسىپ دىرلر. بو تۆرکمنلر يوقارداقنلار يالى ياغشى – يامان واقعالارى باشلارنىدان گچىرمكلىرى بىلن، بو تاريخى حادىثالارنىڭ تائىرىنى اۈز ادبى و مدنى مىراث لارنى سىنگدىرىپ دىرلر. روى مدنيتىنىڭ گۆنلىگى بولوپ دوران شيله سىياسى واقعالار شول دۈوردە تۆرکمنستاننىڭ چاكرىندە بيله كى يرلردە – دە، از بولماندىر.

يول اۈتن – دە غوزغالانگ توروزان طاپيالارنىڭ اۈستۆنه راحىم قلى خان 1844-نجى يىلدا ايراندان قوشون چكىپ گلىار. 1853-1854-نجى يىللاردان سۈيىن خاننىك (حسىن خان) يولباشچىلغىندا ايران قوشونى مارا (مرو) سۈسدىرىلىپ گىرىار. 1853-نجى يىلدا خوراساننىڭ قاجارلاردان بولان دىكمه سى فرىدون مۆرزە آخال تکه تۆرکمنلرى نىڭ اۈستۆنه يۈرىش اديار. 1855-نجى يىلدا ايراننىڭ حاربى يولباشچىسى فرىدون مۆزىنىڭ باش توتانلغىندا قوشون ساراغى، مارنى ايه له يارلر. نوربرى خاننىڭ يولباشچىلغىندا تکه و يموت تۆرکمنلرى 1858 – نچى يىلدا جاپار قلى خاننىڭ يولباشچىلغىندا قارىقالا چوزان ايران قوشوننى كۆل- پىكون اديارلر.

1860 – نچى يىلدا بولسا حمزه مۆزىنىڭ يولباشچىلغىندا ساراغىنىڭ اۈستى بىلن گلىپ، مارا دۈكىلىپ قوشونلارنى اول ىردا كى تۆرکمنلر قوشوت خاننىڭ يولباشچىلغىندا ايت ماسغاراسى (مسخره سى) ادىپ قاويارلار.³²³¹

1856-1861 – نچى يىللاردا ايران پادىشاسى ناصرالدىن شا، تۆرکمنلرىنىڭ اۈستۆنه گۆدكلىك بىلن اولى حاربى حرکته باش قوشوپ دىر. بو حاربى چوزوشنىڭ باشلانغى خوراسان ولاياتى نىڭ حاكىمى نىڭ مكىرلىگى بىلن طابىار ادىلىپ دىر. تۆرکمن خالقى نىڭ سگىن سانى اق ساقغال يولباشچىسى ماشادا گچىرىلجك ماصلاحتا چاغىرلىق، اولارنىڭ همه سىنى حيله گارلىك بىلن توتوپ زىنداندا

³⁰. Şol yerde .

³¹. Şol wakanyň esasynda Fransýaly syýahatçy Kont Do Gobino nowella formasynda roman hekaýasynyn ýazýar. Bu eser pars dilinde “ Jāng ba Turkmenha ” diýlen at bilen Türkmenistan YA – nyň Merkezi kitaphanasynnda saklanýar.

³². Durdyew K., “XIX – XX aa.”, ... /görk. iş/, 7 – 8 sah.

تاشلاپارلار.³³ شول واقعدان سونگ ناصرالدین شاماری تۆرکمنلرینگ اوستونه یوریش اتمکلیگی پرمان بریار.³⁴

یوقارداقتلار یالی واقعالارنگ همه سی تۆرکمن شاعیرلاری ننگ دوردیجیلیگینه تأثیر ادیب، کأ یرده بۆلکلین، کأ حالاتدا – دا، بیتووی خاصیته اوز بیانلارنی تاپیپ، حاضیرکی ایران تۆرکمنلری نینگ هم ادبی گۆزباشی بولوپ خذمات ادیار.

هر نامه – ده بولسا، خلقتنگ وکیل لری بیله اثرلر بیلن تانئشپ، اولارنگ خلق آراسننا یایرماغنا اولی رول اویناپ دئرلار. ایسم /ایسم/ سونگق دؤورلرده دورموشنگ شرطلری دؤنیاً بویونچا اویتگاپ، تۆرکمنلر هم گچپ دوران سؤتمینگ غارشسنا گورش آلپ بارماغا مجبور بولیارلار. اولارنگ وکیل لری بولسا ائزارلاما سزوار ادیلار. 1945 – نجی یئلدان بیلاک تۆرکمن مدنیتی اوسدیجک اؤنگده بارئجلاری ننگ بیر توپاری توتولپ، آئلپ، کابیرلری ایراننگ چاکلریندن چئقپ، تازہ قورولان تۆرکمنستان دؤولتینه غاچپ آتماغا مجبور بولیارلار.³⁵ عومان، تاریخدان ماعلم بولشی یالی، همیشه – ده خالقنگ ارک – اختیارلغی، آراتلغی اوغروندا گورشیجیلر داشقی دوشمانلار طاراپندان ضاربا اورئلپ، پئترادلئپ دئر. مثال اوچین، مختومقلی فراغئنگ آیدئشی یالی:

غاقئلئقدا دوشمان آلدی داشئمنز،
داغاندی هر یانا دنگی – دوشئمنز،
باش یئلدا بیر کیتاپ یازان ایشیمیز،
قنزئلباشلار آلپ داغان ایله دی. ...

داشاری یورت دا یاشایان تۆرکمنلری نینگ شاعیری خان پاراخات آق قوشغی فورماسئندا شونئنگ یالی یاغدایلاری شیله صوراتلاندئریار:

... شول گۆن لر،
1362 - نجی یئلار،
قارا ظولم،

³³. Saýks, Sir Persi, (Sir Percy Molesworth Sykes), "Taryh-e Iran (A history of Persia)", /görk. iş/, säf. 515. (parsça).

³⁴. Kont Do Gobino, "Jäng ba Turkmenha", näşr-e "Arman", Tehran – 1364 ş., säf. 62.

۲۵. کنت دو گوینو، "جنگ با ترکمنها"، نشر "ارمان"، تهران – سال ۱۳۶۴ ش. ص. ۶۲. (گوینو، کنت ژوزف آرتور (1357)، "جنگ ترکمن"، یا، "آیینہ تمام نمای اوضاع و احوال اجتماعی و اداری و کشوری و لشکری ایران در گذشته"، از زبان بیک سرباز روستایی، ترجمه محمدعلی جمال زاده، تهران: جاویدان. (کتاب در سال 1382 با عنوان جنگ ترکمن، با کوشش علی دباشی توسط "نشرسخن" بازنشر شده است.)

³⁵. Şol sanda görmükli alymlar : A. Ahundow Gürgenli, Sapar Ahally (Ensary), Gökleñi, S. Hatyby, Osman Ahun, G. Bähelke, B.M.Mudärresi, ... dagylary ýatlamak bolýar.

غانات گریپ آبانان چاغی،
 یالانچی دینچنلار،
 کسدیلر توپراقدان آزاتلق باغی،
 توتولان توتولدی،
 غاچان "قوتولدی"،
 خلق یولندا کسگیت سۆزلان آتلدی.
 جۆیجه لی توو غا چای قاقان یالی،
 چاشدنلار یولداشلار مار چاقان یالی،
 بیر یاووز گیجه ده آبانان حووپ،
 توتدنلار،
 دانگدنلار،
 باسدنلار - قاووپ...

ینه – ده، "قايدا دئر؟" آتلی قوشغوسندا بو یاووز گۆنلری بیان ادیب، اول شیله یازیار:

عشقی معنا سالدی واطان بسکی هیجران ایله بیپ،
 قارا تۆملیک آیرا سالدی، جانی ویران ایله بیپ،
 دوغان – یاران، دوست – غارداشی، تار و ماران ایله بیپ،
 غانیم غاباپ تورا سالدی، یوردی ریگان ایله بیپ،
 مار چاقان دک چاشدی بوگۆن، یار و دوستان قايدا دئر؟

اما خلقننگ اۆزینده سیاسی قوراماچنلنغنگ كاحالاتلاردا بوتینلی بولماسنزلنغی، كاته قوشاق بولماغی ادبیاتدا – دا، ایدیا گۆرشلری نینگ بیرناچه یاغدایدا اۇچگیسی هم - ده حایال - یاغال بولماغنا - دا، شرطلر دۆردیپ دیر. شیله یاغدایلارداقی ادبیات خلقننگ سیاسی آنگ – دۆشینجه سینه - ده اۆزی نینگ آنگری باش تأثیرینی یتیرمکن اجیز گلیار. موننگ شیله دیگینی ایران تۆرکمنلری نینگ سونگقی دۆور سیاسی - جمغنیچیلیک دورموشی دا آچ - آچان اشیگار ادیار.
 دیمک، خلقننگ سیاسی آنگ – دۆشینجه سینینگ چونگ اؤسمگینده شول خلقننگ روحی مدنیتی نینگ رولی اؤران یوقاری دئر و قالفننشنا - دا، آچ - آچان اؤز تأثیرینی یتیریاندیر.

❖ 2 – نجی بۆلۆم: گۆن اورتا-گۆنبتار تۆرکمنلری نینگ XIX-XX عاصرلاری نینگ

سپگیدیندأکی تاریخ ادبیاتی:

گۆن اورتا - گۆنبتار تۆرکمنلری نینگ XIX-XX عاصرلار نینگ سپگیدیندأکی تاریخ ادبیاتی بارادا گۆررینگ انیمیزده، حۆكمانی صورتدا ایران نینگ حاضیرکی اولکه چاكرینه دگیشلی بولان تۆرکمنصحران نینگ ادبیاتی بارادا سۆز آچماساق، بو دؤور تۆرکمن ادبیاتنی اونچاقلی بیر گۆزاؤنگینه گتیریپ بیلیریس. عوممان، شول دؤور ادبیاتی نینگ تاریخنی گۆزاؤنگینه توتانمندا، گۆن اورتا - گۆنبتار تۆرکمنستان نینگ روحی میراثی سونگکی ۱۹۴۰-۱۹۲۰ – نجی یئللاردا چنلی جودا دنگ مۆچیرده اؤسیپ دیر. سبأبی هر بیر شاعیر عۆمری نینگ بیر دؤورینی گۆن اورتا تۆرکمنستاندا، یاغنی کۆمیش دپه، خوجه نفس، تنگلی، باش یووسغا، آق قالا، قارقى و امچالی ... یالی یورتلاردا یاشان بولسا، بیله کی بیر بۆلگینی سرحدینگ شرطلرینینگ یوق دؤورینده، غایراقی گۆنبتار تۆرکمنستان نینگ چاكری بولان شاقدم، بالقان، چلکن، اسنقلی (حسنقلی)، قنزئل اترک، غازانجوق، قنزئل آربات، ... یالی ئبتلرده یاشاپدئرلار.

شول ساندا الله قلی صایاتلی – بنده قلی (۱۹۰۱-۱۸۱۳)، الله قلی یئلقای، الله بردی شاعیر، آمان شاعیر (قنزئل آربات و قارابوغاز ئبتلرینده یاشاپ دئر.)، آمان نیاز، آمانگلی شاعیر، محمدقوربان شاعیر، آنامل شاعیر، آشرمأم شاعیر، عاشئق چانگلی (۱۸۸۹-۱۸۲۳)، آحمدآخونداف – گۆرگنلی (۱۹۰۹-۱۹۴۳)، بابانیاز، بایرام شاعیر (۱۸۷۱-۱۹۴۸)، بایری قاری (۱۸۹۱-۱۹۳۸)، بگ ناظار، بنده علی، قوربان شاعیر (۱۸۹۰-۱۹۱۷)، غلام شاعیر (۱۸۳۱-۱۹۱۱)، دؤولت مأمد بال قنزئل (۱۸۵۲-۱۹۱۲)، وردی شاعیر (۱۸۱۴-۱۹۱۵)، مأمدشاعیر و مرد شاعیر (۱۸۶۸-۱۹۲۸)، ولی شاعیر، کۆچک شاعیر، قاسم (۱۸۸۱-۱۹۲۰)، نور گۆکی، نوری شاعیر (۱۸۲۷-۱۹۰۳)، آرازمنگلی (XVIII عاصر نینگ ایکینجی یارئمندا قارری قالا ئبت لرینده یاشاپ دئر!)، بولاردان باشغا – دا، صاحنپ جمال شاعیر (۱۸۴۳-۱۹۰۰)، تکه شاعیر (۱۸۷۴-۱۹۸۸)، پیرمأم (۱۸۵۵-۱۹۰۰)، خوجالی ملا (۱۸۶۰-۱۹۱۷)، چاری مأم (۱۸۶۲-۱۹۱۸)، یاغمئر صوفی، آمان مأم، یاغشی مأم و بیله کی لر هم ایکی عاصر نینگ سپگیدینده کوللی تۆرکمنستان (اترک – گۆرگن) یورتلارنا داخئللی شاعیرلار بولوپ دئر.

یوقاردا بللأپ گچیلن شاعیرلار نینگ دؤردیجیلیک و دورموش یاغدایلاری بارادا دوروب گچلینگ!

*****

★ الله قلی صایاتلی - بنده قلی (۱۹۰۱-۱۸۱۳):

حاضیرکی تۆرکمنباشی (اۈنگکی کراسنؤدسک – شاقدم) شاهرینینگ غاسن قویوسی ننگ یایلاغندا دوغولنپ دئر. عۆمرینینگ کۆپی سینی اسنقلی، کۆمیش دپه اطراپلارندا یاشاپ دئر. اول اسنقلی داقی خوجا مختوم قونامچئلئغندا جایلاننپ دئر. بو شاعیر عمومی سرحد بویونداقی یاشایان تۆرکمنلر یالی، شول دؤورینگ جمغئیتچیلیک شرطرینه گؤرأ، کاماحال غایراقی تۆرکمنستاندا، کا وقت ایلرکی تۆرکمنستاندا یاشاماغا مجبور بولوپ دئر.

بیر گزک ایراننگ آلامانچی خان لاری ننگ بیرى بولان "شاهر دالی" کورن داغی ننگ گۆنینه اوتوران چاروا اوبالارننگ اؤستونه هجوم ادیپ، دوقغوز آدمی اولدیریپ، مالنی سورپ، آلپ گیتمکی بولیار. شوندا الله قلی شاعیر اوز اوباداش بیگیتلرینی ائزنا تیرکأپ، اولارننگ اۈنگینه گچیپ، "باردئر" اتلی قوشغوسنی آیدنپ دئر:

چونی – شرپ دییرلر ایکی طاراپ دئر،
دویه جی، یئلغای و ...، بی حاساپ کۆپ دیر،
غارراوی، بأهلهکه، باغا، شرپ دیر،
من خاساپ ایله سم کائلریم باردئر.

قوشغودا الله قلی شاعیر خلقی چورکأپ یۆرمگی اندیک دن ایران خانی نا ایلکی بیلن – آ، دگمدیگه دگمسیزلیگی، پاراخات گزگی ماصلاحات برپ دیر. اگر - ده، تالان مال لارنی قویوپ گیتمه سه، اوندا بیرناچه: گری، غارراوی، بأهلهکه، باغا، شرپ، بورقاز، قنزئل، توماچ، قاراجا، کلته، قارا اینجیک، کور، قاضی تیره لرینگ وکیل لری بیلن اونونگ اؤستونه هجومه گچک دیگینی، دویوریار. شوننگ اۈچین بو شاعیر ایران داقی دۆرلی تیره لرینگ آغزنی بیریکدیریپ، دوشمانا غارشی سؤشه طایبارلق گۆریپ دیرلر. شاعیرننگ "شیرلریم باردئر" اتلی قوشغوسنی شول دؤور ایران تۆرکمنستاندا یاشان تیره لر بارادا ماغلومات اۈورنمک اۈچین هم تاریخی اهمیته ایه دیر. شول قوشغودان بللی بولان بندلری مثال گتیرمک بیلن آیدانلارنمزی تاصدقلاماغا چالئشالی:

شاهر دالی سن سیاسات ایله مه،
منینگ چوخ – چوخ آرصلان شیرلریم باردئر.
رؤستم - زال صنپاتلی گیرسه میدانا،
غاپلانگ دک آرایان ارلریم باردئر.

نأحاق غان دؤكمالینگ آوال – ایلکی – ده،
گل، سؤوش ایله سم ایکی سالقنن دا،
اوغورجالی، گری، مختوم خالقنندا،
دمینه چکیجی پیرلریم باردئر.

تورریگی سؤررین، توماچ، پانگ بیلن،
بی حاساب دئر اللی – آلتمش، مۆنگ بیلن،
یوق بولارسننگ توزان بیلن چانگ بیلن،
سؤوشده یئقجی زورلاریم باردئر.

چونی – شریپ دیپیرلر ایکی طاراپ دئر،
دویه جی، یئلغای و ...، بی حاساب کؤپ دیر،
غارراوی، بأهلکه، باغا شریپ دیر،
من حاساب ایله سم کائلریم باردئر.

نازدوردی سؤیله سین غوی، حاللی قارا،
طواق کؤر سالاندئر سننانگا یارا،
آق مأم، آتامأم، آتاجان، توره،
دوشمانا طولومکش زورلاریم باردئر.

بگ مأم، ولی مأم، تآچ مأم بائیم،
دوشمانی گؤرنده هیچ یتمز واییم،
پناهئندا حاق ساقلاسئن الله ییم،
الله ناظار سالان نورلاریم باردئر.

حاجی خان گؤرله سه، کنار ایلینده،
خاری – جنگ یاراغی طاییار بیلینده،
اورس - تورکمن اختیار یالینده،
شر ایسته سنگ، میدان یرلریم باردئر.³⁶

ینه – ده، بو قوشغوننگ دووامئندا ولی خان، قوشلی بالی، نیککی (سگه) خان، مأمی میراپ یالی آتار
بیلن بیر خاطر دا بللی تیره لرینگ آدنی اغزاب گچیار. مثال اوچین، اول آشاقداقی بندلرده شیله دییار:

³⁶. Oraztaganow A., "Arzuw", ýgyndy, Aşgabat – 1991 ý., 16 sah.

آررتق، ساقغالی دیبرلر اینگ آوال باشدا،
بورقازی گورسینگ مندام سؤوش ده،
چۆكگان ده، قنزئل دا، أهلی توماچ دا،
شر ایسته سنگ میدان یرلریم باردئر.

یارالی، نورآلی³⁷، اون ایکی اونجوق،
هواسی بلند دیر کۆپیگی سانجاق،
قاراجا اۆچ دوغان: کلته، قارا اینجیک،
کم، کۆتیک، قاضئلی، کۆرلریم باردئر.³⁸

موندان باشغا – دا، قوشغی سطرلرینده ایران تورکمنلری نینگ آراسیندا غابات گلئان قادمندان غالان بیله کی طایپا – تیره لرینگ آتارننا – دا، دوش گلسه بولیار. "شوگۆنه چنلی عمومی تورک دیل لی خالقلارننگ و شول ساندا تورکمن لرینگ آتا – بابالاری حاساپلانیان قوم لارننگ بیر توپاری ننگ آتاری ننگ 300 یئلئقدان آرتق تاریخی ننگ بارلئغی اینکار ادیب بولماچاق یاغدایدا آنقلانئپ دئر. بیله قوم لاردان تورکمن خالق ننگ شو گۆنکی اتنوگرافیک دوزیمینده بار بولان اوغوز طایپا آتارننی باشغا – دا، شو آشاقداقی لاری آغزماق بولیار:

ساق لار(ساک یا اسکیف لر)، پارلار، پارت لار، پارفیان لار، هون لار، افطالیت لر، آبدال لار، داخ لار (دای لار)، ...³⁹

بو قوم لارننگ بیزینگ خالقنئزنگ شو گۆنکی اتنوگرافیک دوزومینده بارلئغنی و بیر توپار تیره – طایپالارننگ گۆس – گۆنی شولارننگ غالندئلاری دئغنی س. آتانیازوف روس دیلینده یازان "تورکمن خالئننگ اتنوگرافیک سۆزلیگی" آتلی کیتابئندا رادولف، آ. وامبری، آتا جیکیف، ی. آتاغارریف، و بارتولد یالی عالئملارننگ ایشلرینه سالغئلانئپ ثبوت ادیار.⁴⁰

³⁷ . یارعلی، نورعلی،

³⁸ . Bu goşgy şahyryň agtygy Hajarbibi Nepesowanyň dilinden ýazylyp alyndy. (Annanepesow M., "Bendilikde ýazylan sygyrlar", A.: 1977 ý.).

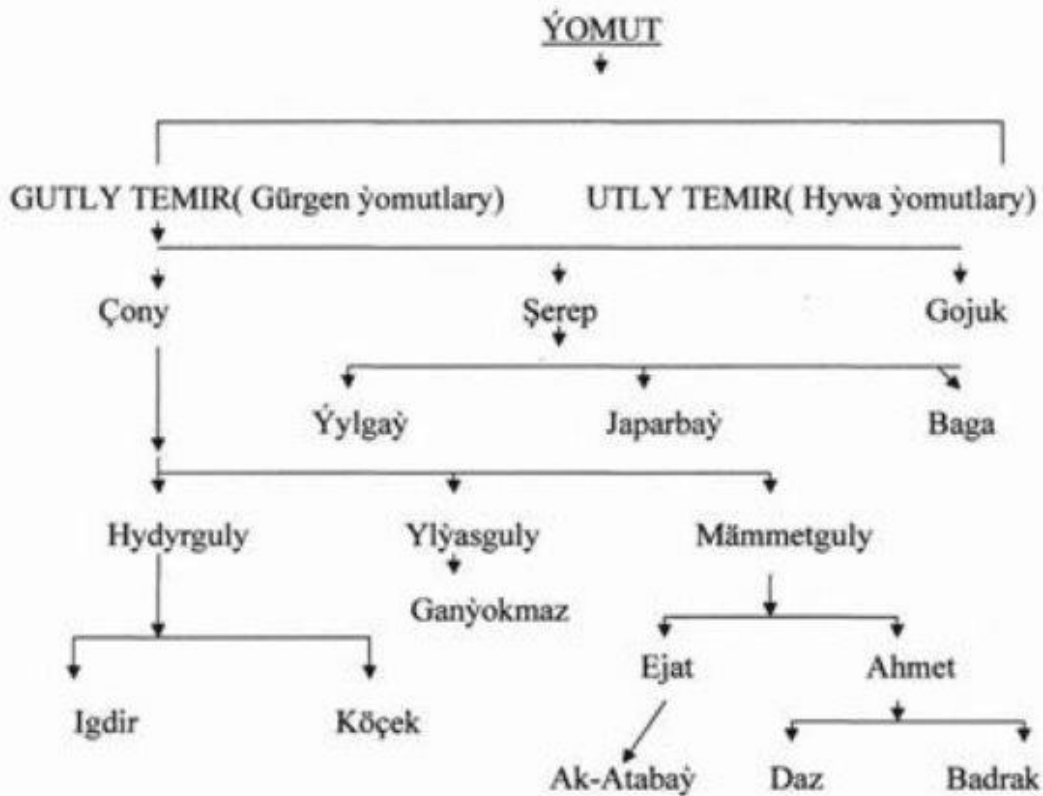
³⁹ . "Täze Ýol", şomare-ýe 2, mah-e bähmân, So'ed (Şwetsarýia), - 1992 / m., säf. 14

. ۲۹ "تازه یول"، شماره ۲، ماه بهمن، سوند: ۱۹۹۲/م، ص. ۱۴.

⁴⁰ . Atanyázow S., "Türkmen halkynyň etnografik sözlügi", Aşgabat – 1988 ý., Bu barada "Türkmenistanyň ensiklopediýasynyň" – 8-nji tom hem-de "Sowet Türkmenistanyň taryhynyň", birinji tomynda we Nazar Gullayewiň "Könedan galan nusgalar" atly eserlerinde-de köp maglumatlar bar.

ینه – ده، آمریکانلی عالم ویلیام جورج آیرون 1975-نجی یئلداقی یوریته ایران تۆرکمنلری نینگ آراسنا گلیپ – گیدیپ قوران اوز دوکتورلئق ایشینده یموت طایپاسنئنگ تیره بؤلینشیکلرینی آشاداقی چنزو دا شیله گۆرکزیار:⁴¹

گۆرگن یموت لاری ایکی بۆلگه بؤلینیپ، بیرى "چونى" و بيله كى بیرى هم "شرپ" - دییپ، آتلاندرئلیار. چونى لار: آق آتابای، داز، بادراق، کۆچک، ایمیر، غان یوقماز و ایگدیر یالی تیره لردن عبارات بولوپ، شرپ بؤلونشیگی بولسا جاپارباى، یئلغای، دویه جى، باغا، بأهلهکه، قوجوق، سالاق، غارراوى یالی بۆلکلره بؤلینیار.

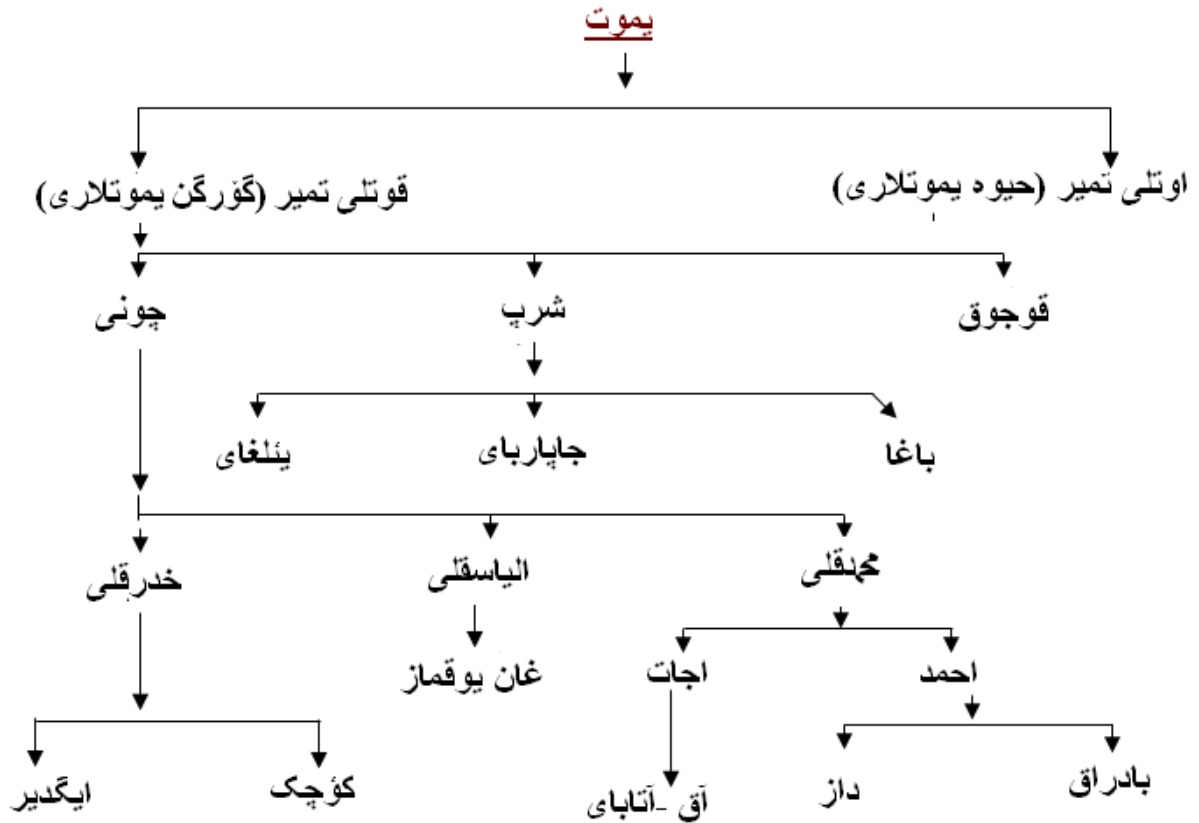
الله قلى شاعيرئنگ يوقارداقى ياتلانان "شيرلريم باردئر" اتلى قوشغوسئندا ويليام آيرونزئنگ ياتلان طايپا – تيره لرینی هم آيدئپ گچيار.

الله قلى شاعيرئنگ كۆميش دپه ده و اسنقلى دا بايلارئنگ غاپئسئندا چوپانچئلئق بيلن مشغولانئپ گزنديگینی "بال ايندى"، "آقار سيل لرینگ سنينگ" اتلى قوشغولارى ثبوت اديار.

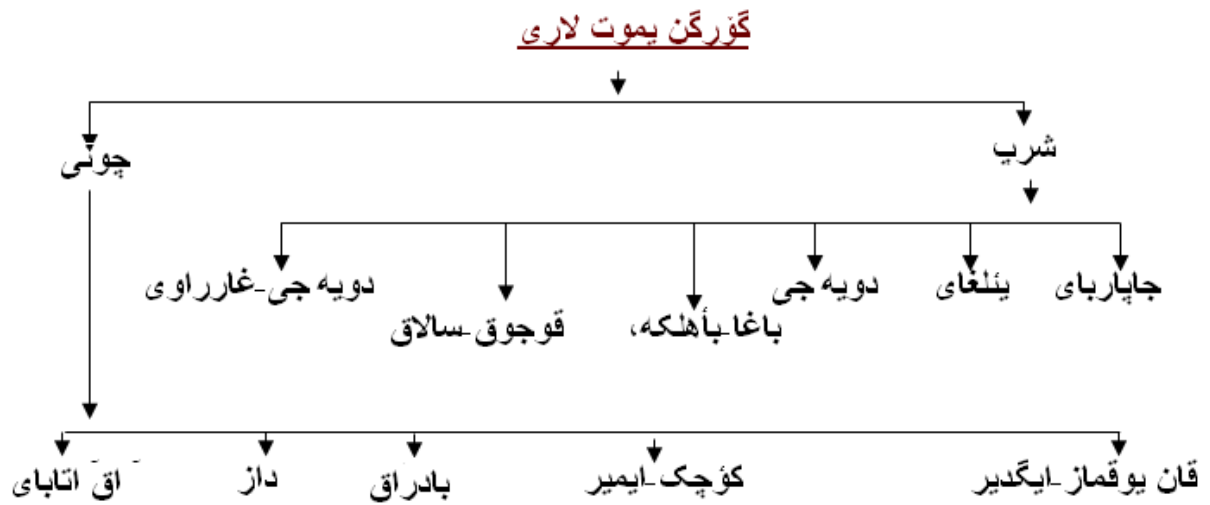
⁴¹. Irons, William, The Yomut Turkmen: A Study of Organization among a Central Asian Turkic-speaking population (University of Michigan, Ann Arbor, Museum of Antropology Papers №. 59: 1975). Pp. 193.

بو قوشغولار بیلن تانئش بولاننگدا، مالدارلار نینگ داوارلاری غنش آیلاری اترک ده، یاز آیلاری بولسا گورگنینگ مس توپراقلی یایلاغلار نندا باقاندئغنی آنگلاسا بولیار. شیله لیکده ایلرکی و غایراقی تورکمنستاننگ مالدارلار اوچین هم بی سرحد بولاندئغنا گوز یتیریارسینگ:

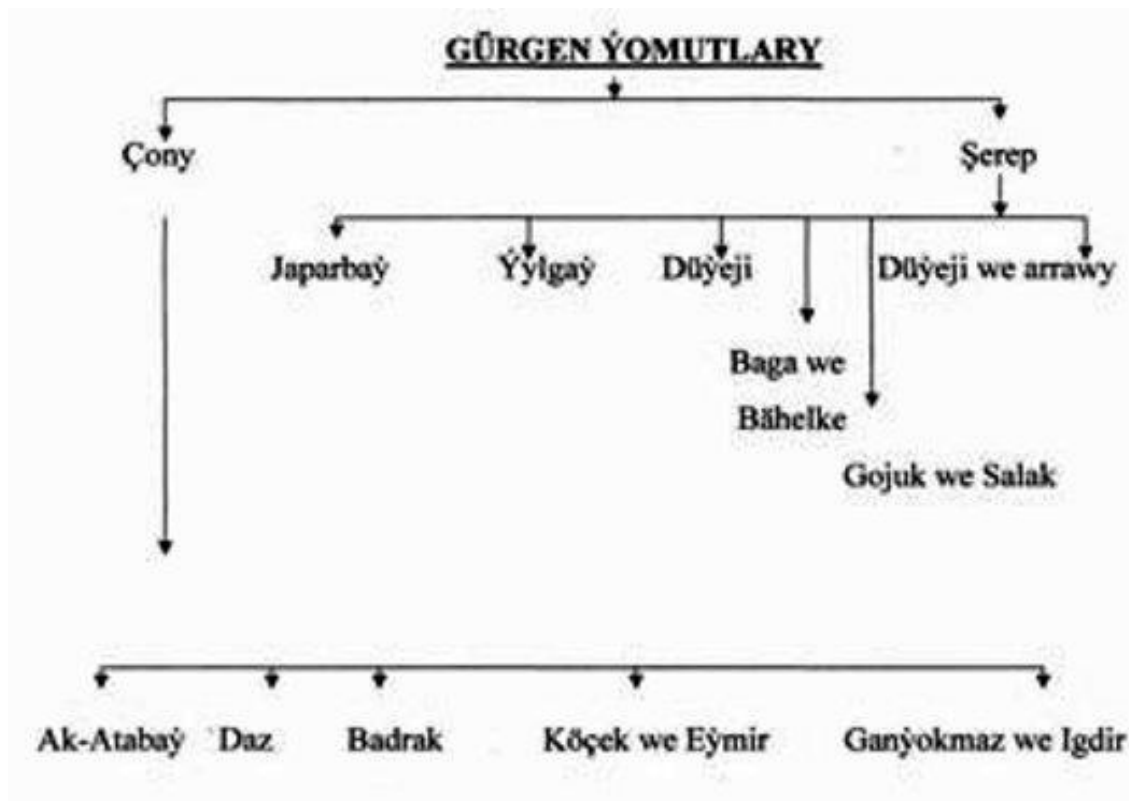
آشاقداقی گورکزیلن جنزودا طایبا تیره لرینگ ساناوی بریلیار:

★ الله قلی صایادلی ویلیام آیرونزنگ ایکینجی جنزونداقی آتاری-دا قوشغنسندا گتیریپ دیر:

Gürgen Yomutlary

قویون چنقار چانگلار یول ادر سورچه نه ک /سورچننک/،
 غایب آتا بیلر اول قابئل بورناق،
 اگنی چرخ – قوالی قول بیلن غرنناق،
 کونگیل آرزو ایلار جایلار، غال ایندی.

غالایی، قویبا، تنگی قارادا،
 جانلی سگدیرمزلر ایکی آرادا،
 چیللی اگرچه ده، غازما دره ده،
 غاتاندنم کنار بویلار، غال ایندی.⁴²

شاعیر اونیپ – اوسن یرلرینینگ یر آستی و یر اوستی غازنالارا- دا، بایدنغنی واصف ادیب دیر:

واقت گلر، داشنگ قنزلا دؤنر،
 حاساپ اتسنگ، گونده کوپ حاصل اؤنر،
 حایوان – انسان باری چشمانگدن غانار،
 گوهره بار ابار یرلرینگ سنینگ.⁴³

الله قلی – صایادلی بولاردان باشغا – دا، دؤرلی تمالاردا یازنلان قوشغولارینگ اوتوری دئر و اونونگ
 "صابئر ایله بالانگ گلر انشاءلا (انشالله)"، "غارنلق یامان بلا دئر" یالی شغولاری اخلاق – دیداکتیکی
 تمادا دوزیلیپ دیر. شاعیرینگ دوردیجیلیگینده شاخصی، ماشغالا دورموشنا دگیشلی قوشغولار هم آزلتق
 اتمه یار. مثال اؤچین، "بالامنگ چشمینی رؤون ایله گیل" دین شغری یاشلئقدا ماما کسلینه دوچار
 بولوپ گورچلریندن محروم بولان اوغلی گلدی نیازنگ انقبالی بیلن باغلانشقلى دئر:

بنده قلی، کوپ چکریم آه و زار،
 الی بیرده سانگا بولدوم انتیظار،
 عیسی، موسی سیزلر بولننگ مددکار،
 بالامنگ چشمینی رؤون ایله گیل.⁴⁴

عمومان الله قلی شاعیرینگ اثرلری شول دؤورینگ تاریخنلی، خالقننگ روحی دورموشنی،
 جنوگرافیک اتلارنی، شاعیرینگ ماشغالا دورموشنی اؤورنمکده اوران اهمیتلی بولوپ دوریار.

⁴². Milli golyazmalar instituty, /geljekde "MGI" diyilip gorkeziljekdir/. Bukja 1954, 28 c.

⁴³. MGI, Bukja 1954, 30 c.

⁴⁴. Oraztaganow A., "Arzuw", /gorck. Iş/, 22 c.

یر – یورت آتاری XIX عاصردا گچن، اوزینینگ "کوره سوی" آتلی یکه – تاک قوشغوسی بیلن تانالیان الله برن شاعیرننگ دوردیجیلیگینده – ده مناسنپ اورن تاپیار.

حسنقلی رایونی ننگ آراچاک سرحدیندن 25-30 کیلومترلیک کاسپی دنگزی نینگ گون اورتادا – گوندو غار کنار یاقاسی ننگ ایکی کیلومترلیک گوندو غارنندا، قادمندان غالان شاهرلریندن بیرى هم حاضیرکی کومیش دپه دیر. اونونگ گوندو غار طاراپیندا کوره سو دیلیپ اتلاندئرلیان قونامچنلق یرلشیان بیر اولی دپه بار. کابیر ماغوماتلاردا بو دپا سولطان محمدخوارزمشانننگ چینگیزخانننگ قوشونندان غاچنپ آتان یری دیپ، یاتلانئلیار. الله برن شاعیر "کوره سو" آتلی قوشغوسندان بو یری یاتلاپ گچیار:

ارتیر بیلن یولا چنقدئم،
گچن یولا غچنئی باقدئم،
یاغمئر حیوالا بیر دونگ داقدئم،
بتر داش دئر کوره سوی.

تازه آبادننگ یری غاتی،
ملالاردان گلر خطی،
قوشا کورینگ بدو آطی،
اوران داش دئر کوره سوی.

اکین اکدیم گلہ ی شوردان،
آیاغمئی آتیان زوردان،
اولاغ دیله دیم چوششی کوردن،
بتر داش دئر کوره سوی.⁴⁵

بو قوشغودا غابات گلیان یر – یورت آتاری ننگ کویسی حاضیرکی گون اورتا تورکمنستان دا بللی یرلردیر. مثال اوچین، "تازه آباد" دییلن یر کاسپی دنگزی نینگ گوندو غار کنارننداقی کومیش دپه شاهری بیلن اسنقلی ننگ (حسنقلی) آرالنغندا اوزال یاشالنپ گؤچیلن اوباجنقلارننگ بیرى نینگ آدی دئر. شیلہ هم چوششی کور دییلن شاخصیت کومیش دپه ده بللی ادام بولوپ دئر. ینه – ده، گلہ ی شور دییلن یر اترک بیلن گورگنینگ آرالنغنداقی نفیتیلجه اطراپلارنننگ شور اکین – میدانلاری ننگ یرلشیان اورنونی آنکلاتیار. ...

*****

⁴⁵. Şol ýerde, 34 c.

★ **آمان نیاز شاعیر (XIX-XX):**

XIX عاصرئنگ II – نجی یارئمی و XX عاصرئنگ I – نجی یارئمی، گۆنبتار و گۆن اورتا تۆرکمنستان دا یاشاپ گچن شاعیرلارئنگ بیرى هم آمان نیاز شاعیر بولوپ، اونونگ "اوغول بی بی"، اوغول طواق"، "قالاندار"، "آشربیکه"، "عارابئنگ" یالی قوشغولارئندا غابات گللیان آتلار گۆن اورتا تۆرکمنستانداقی مدنی میراث لاری دولی گۆز اؤنگینه گتیرمآگه یاردام ادیار.

شاعیرئنگ "اوغول بی بی" آتلی قوشغوسئنداقی!

اؤزینگیز "قاراجا"، اؤزینگیز اؤولاد، ... " 46

... دیه ن سطیرینده، تارئیی (تعریفی) یتیریلیان "اوغول بی بی" نینگ تیره سینینگ "قاراجا"، اؤزینگیز "اؤولاد" بولاندغئنی اشیگار ادیار. بو ایکی تیرانینگ طایپا - تیره لری نینگ وکیل لری حاضیرکی دؤورده کؤپلنچ کؤمیش دپه، خوجه نفس، بندرتۆرکمن (قاراسو - نیازآباد) ثبیت لرینده یاشایارلار.

آنامنگلی شاعیر بیلن محمدقوربان شاعیرئنگ آتلاری هنیزه چنلی ایران تۆرکمنلری نینگ یاش اولئلاری نئنگ آراسئندا یاتلانیار.

اونونگ دؤردیجیلیگیندن معلم بولشی یالی، بو شاعیر، عوممان، اکرانچئلئق و دایخانچئلئق بیلن مشغول لانیپ دئر. اول گؤپلنچ گۆرگن دریاسی نئنگ بویلارئنداقی اکرانچئلئق اؤچین آمتلی یرلری بولان اومچالی، ساللاخ، کؤمیش دپه، خوجه نفس و گؤمیشلی یالی اوبالارئندا یاشاپ دئرلار.

گۆن اورتا – گۆنبتار تۆرکمنستاندا (ایراندا) یاشی اولئلارئنگ آراسئندا، گۆررینگدن – گۆررینگ گچنده "حالوالئنگ آتی یالی، باد آباق بولاسئنگ یوق دا!" دییلن گپ بار. بو گپینگ آنکئرسی حالوالی آدلی بیر آدمئنگ "حالوالی" دیه ن آتی بیلن باغلانئشئلی دئر. "حالوالی" دیه ن آت اترک – گۆرگن اطراپلارئندا خالقا گینگن معلم بولان آبرائلی آت لارئنگ بیرى بولوپ دئر. اول آت گۆرگن ده منگیش هلی (مؤنگقوش هلی) دیه ن آت بیلن چاپئشئپ، یۆز جانلی بایراغا منئاسئپ بولوپ دئر.

46. Şol ýerde, 41 c.

گؤنباتار تورکمنستاندا یاشاپ گچن شاعیرلار نینگ بیرى آنا ملا شاعیر (1885-1975)، شول آت بارادا
یؤریتنه قوشغی قوشوپ دئر. شول قوشغوسی نینگ بیر یرینده:

دوغلان یرینگ گورگن، بالقان دا باقلان،
دوقوز مایا ساغئپ، سویت بیلن یاقئلان،
جایی دوزاخ صئپاتئنگا آت داقان،
راقئپ دونون چؤوره بیچر حالوالی. ...

- دییپ، اول آتئنگ هایسی اطراپلارا دگیشلی دیگینی معلیم ادیار. ...

*****

★ آخمدآخونداف – گۆرگنلی (II- نجی جهان اورشوندا شهید بولدی):

گۆن اورتا – گۆنباتار تۆرکمنستانننگ ادبی میراثی بارادا گۆررینگ گیدنده، آخمد آخونداف گۆرگنلی نینگ آدنی آغزیمان گچمزلیک بولماز. آخمدآخونداف گۆرگنلی 1909 – نجی یئلدا ایرانننگ حاضیرکی چاکلرینده یرلشیان مازندران⁴⁷ ولایاتی ننگ کۆمیش دپه شاهرینده یوقاری بیلملی دین وکیلی بولان رجب آخونداف ماشغالاسنندا دوغولیار. ارجب آخون یوقاردا دۆردیجیلیگینده غنساچا سین بریلن الله قلی شاعیرننگ اوغلی دئر. دیمک آخمد، الله قلی شاعیرننگ آغتئغی بولیار. آخمد آخونداف - گۆرگنلی 1943 – نجی یئلدا گرماتیا بیلن اس.اس.ار – ننگ آراسنندا بولان اورشوندا وپات بولیار.

احمد 1926 – نجی یئلدا ایراندقی پهلوی لر حۆکومتی نینگ ظلومنا چنّادپ بیلمان، حاقنقات گۆزلآپ، ساوت تۆرکمنستانا غاچنپ آتیار. اول کۆنه دن هم تازه بیلیم لردن سواتلی بولوپ دئر. اول لنین گراد اینستیتوتننی قوتارنپ دئر.

آخمدآخونداف – گۆرگنلی نینگ ادبی میراثی بارادا یازنجی قاسم نورباداف یۆریته کاندیداتلق دسرتاسیاسنی یازنپ، اونونگ ؤمری و دۆردیجیلیگینه دگیشلی قنماتلی ماغوماتلاری توپلاپ دئر.⁴⁸ ینه – ده، اول یازنجی ننگ اثرلر یئغندی سننی "گۆرگن جۆلگه لرینده" آدی بیلن ایراتن کیتاپ ادیب نشیر اتدیردی.⁴⁹

آخمدآخونداف – گۆرگنلی نینگ دۆردیجیلیگینده "قول اوغلی – مئرات" و "گۆرگن جۆلگه لرینده" پووست لری بللی انز غالدئریار. بو ایری گۆوریملی اثرلر تۆرکمن پروزاسنننگ کمالا گلمه گینده اوز بللی بیر درجه ده رولونی اویناماقدان داشغاری، XX عاصرنگ 20-30 – نجی یئللارنندا ایران تۆرکمنلری نینگ، انلایتا – دا گۆرگن بویلارنندا یاشان یوموت لارننگ دورموشنی دوغروچئل صورتلاندئرئپ بیلانیدیگی بیلن اولی اهمیتته ایه دیر.

⁴⁷ شو دسرتاسیاسننگ یازنلان دؤوری، تورکمنصحرا، مازندران ولایاتننا دگیشلی دی (1995)، اوندان کۆپ واقت سونگ مازندرانننگ گۆندوغار چاکلری (تۆرکمن صحرانننگ یرلشن بری!) حاضیرکی دورده "گلستان ولایاتی" آدی بیلن دگیشدیریلدی (1999 – نجی یئللار خاتمی دؤوری)،(دسرتانت)!

⁴⁸ Nurbatow K., "Ahmet Ahundow Gürgenliniñ edebi mirasy", kandidatlyk dissertatsiyasynyñ awtoreferaty, Aşgabat – 1994 ý.

⁴⁹ Ahundow Gürgenli , "Gürgen jülgelerinde (powestler, hekaýalar, goşgylyar we ertekiler)", Aşgabat – 1992 ý., 224 sah.

"گۆرگن جۆلگه لرینده" پووستینینگ بيله کی بیر آدی "کۆمیش دپه دورموشئندان". حاقنقاتدان – دا بو ایری گۆوریملی پووست 20-30 – نجی یئلارئنگ کۆمیش دپه دورموشئندان سۆز آچیار. اثرده ایرانئنگ شول دؤوردکی ریاکسیون سیاستی غارنپ دایخانلارئنگ ازبیلیشی نینگ اوستی بیلن دوغروچئل صورتلاندئرئلیار. پووست ده، گۆمروکخانادا ایشله یان حؤکومت وکیلی "موخات" دیه ن آتریساتل (ترسه چکیجی) بیر شاخصئنگ تیپیک اوبرازی آرقالی، شول دؤورده خالقا ستم ادیان یۆزلرچه موخات یالی آزغن آدامئنگ تیپیک اوبرازنی دؤردیلیپ دیر. پاراخورلئق، زناکارلیک، تیریکش لیک، خومارbazلئق (قمارbazلئق)، یالی یاراماز صنئیاتلار موخادئنگ اوبرازئندا دولی آیدئنگلئغی بیلن جمعلئنیار. بو شول دؤور ایران دورموشی نئنگ رئال بیانی دئر. بو یاغداى اثرینگ اهمیئینی کسگیتله یار.

یازئجئنئنگ "قول اوغلی – مئرات" پووستینده – ده، شول دؤورینگ ایران تۆرکمنلری نینگ دورموشی بیلن باغلانئشقلی حادینالاری گۆرکزیلیار. اثرینگ آدئندان بللی بولشی یالی، اثر اساسان "قول"، "ایگ" یالی سوسیال مسئلاً باغلانئپ دئر. قول اوغلی "مئرات" ایگ غنزی "دؤندی" – نی حالایار. اما قول بولانی اوچین اونگا دؤندی نی برمه یارلر. اثرینگ أهلی ماضمونی شو دورموش حاقنقاتی بیلن اوتغاشئقلى بیان ادیلیار. مئرات دؤندی نی آلئپ غاچیار. اما اونى توتیارلار و زندانا تاشلایارلار. دؤندی آتا – انه سینینگ قوربانى بولیار.

مئرات هم زنداندا انچه مه خورلئقلاری باشدان گچیرملى بولیار. زندان دا اول خدئر دییلن بیر بی گناه دایخان بیلن تانئشیار. خدئر، مئرادا اوز ماقصادئنا يتجک بولسا ساووت تۆرکمنستانا غاچماغی ماصلاحات بریار. مئرات خدئرئنگ کمگی بیلن زنداندا غاچیار و اونونگ ماصلاحاتی بویونچا "اترگینگ آق یولونا دوشیار" ⁵⁰.

اثرده "اترگینگ آق یولی" دییلیپ گۆرکزیلمگی سیمولیکی معنا ایه دیر. اترک غایراقی تۆرکمنستانا دگیشلی بولوپ، اونونگ "آق یولونا" دۆشمک، ایراندا یاشایان تۆرکمنلر اوچین آق گۆنه چنقماقلئغی آنگلادیار. حاقنقاتدان هم شول دؤورساوت تۆرکمنستانى ایران تۆرکمنلری اوچین اولی اهمیئته ایه دیر. ...

*****

⁵⁰. Şol yerde, 67 c.

★ **بایرام شاعیر (1871-1948):**

ایران دورموشی حاقنندا اول یرده یاشایان تۆرکمنلر بارادا دوغروچئل ماغومات بریان شاعیردئر (1871-1948). اول بالقان داغی ننگ قولاینداقی قارغی جنق چشمه دیه ن یرده انه دن بولوپ دئر. عۆمری نینگ ایلكی ینلارنندا گۆرگن بویلارنداقی اوبالاردا یاشاپ دئر. ایلكی تۆرکمنستاننگ آراسننا سرحد چکیلدن سونگ، غایراقی تۆرکمنیستاندا غالیار و عۆمری نینگ سونگننا چنلی نفیت داغئنگ قولاینداقی "جبل" دیه ن شاهرچه ده یاشایار. اونونگ دوردیجیلیگی گۆن اورتا – گۆناتار تۆرکمنستاننگ ایکی طاراپننا – دا دنگ درجه ده دگیشلی دیر. اونونگ قوشغولارنندا واطان طبیغاتی، چاروا ایلاتئنگ گۆن – گۆزرانی دوغروچئل صوراتلاندئرئلئپ دئر. یموت یولونئنگ گۆرنیکلی باغشی سی نوربردی قولیفئنگ بو شاعیرئنگ سۆزلرینه آیدیان "شاغلاپ اینر بۆرگۆت لری"، دیه ن آیدئمی عاشق آباد (اشک آباد) رادیوسئنگ اوستی بیلن گۆن اورتا تۆرکمنستاندا – دا دینگله ننده، همیشه دینگلیجینی تولگۆندئر یاردی. واطان دویغوسی هر بیر دینگلیجا تأثیر ادیار.

تۆرکمن خالقی ننگ گۆچمک – قونماق پروسسی بارادا بایرام شاعیرئنگ اویلانمالاری هم اوران غنزئلی دئر. شاعیر "ایرانئنگ" ("گۆرگینئنگ") آتلی اثرینده حاضیرکی دوام ادیان جمغئیت چیلیک شرطلرینگ دویؤنی شول دؤورده اوران ییتی انزارلاپ دئر. شاعیرئنگ:

آخون لاری دعوا دییپ گزرلر،
پارا برسنگ شریغتی بوزارلار.

یالی سطرلری هیچ هیلی دۆشۆندریشه ماتأچ دأل. اوندا دؤورینگ حاقئقی یۆزینی گۆریاریس. ...

*****

★ عاشق چانگلی:

XIX عاصرئنگ ایکینجی یارمئنداقی ایران تۆرکمنلری نینگ تاریخئندا ائز غالدئران شخصیت بیرینگ بیرى هم اترک – گۆرگن نیت لرینده یاشان عاشق چانگلی دئر. اول اوز دؤورینی دوغروچئل صورتلاندئران شاعیرلارئنگ بیرى بولوپ دئر. اول "عاشق چانگلی و بی بی" اتلی دستانئنگ اوتوری هم قهرمانی دئر. داستان دا همیشه بولشی یالی، ایران پادشالغی نئنگ ظولمی و سؤتمی آستئندا ایکی عاشقئنگ آیری دؤشیشی بیلن باغلانئشقلی دئر. داستانق واقعالاری، اساسان، ایرانئنگ حاضیرکی چاکلریندأکی اومچالی دیه ن اوبا بیلن باغلانئشقلی ادیب آیتماق ایرانئنگ حاضیرکی روایاتچی باغشلارئنگ رپرتوارئنا دگیشلی دیر.

غارقى، اومچالی دیه ن اوبالاردا یاشاپ اؤتن مشهور باغشى غازاق پانگ بو دستانی آدی آغزالان یرلر بیلن باغلانئشدرئپ توی – اؤشمه لنگرده یرینه یتیریلپ دیر. بو باغشى یموت – گۆکلنگ باغشچئلئق یولونئنگ گۆرنیکلی حالپیلارلی نئنگ بیرى دیر. اول 1970 – نجی یئلدا آرادان چئقدی. اونونگ سس یازغلاری نئنگ حالقئنگ آراسئندا و گۆرگن رادیوستانسیاسئندا ساقلانیار.

غازاق پانگئنگ رپرتواری بویونچا، عاشق چانگلی حیوادا باقئپ – بسلان آتی بیلن اوز سؤیگیلی سی بی با یتیشمک اؤچین حسنقلی نئنگ یدی شور، کلکؤوثر، دیه ن یرلرینه گلیپ، چالیوق اوباسئئنگ جئت اتلی یایلاغئندا آخ چکیپ، شول یرده بی بی نی یاتلاپ، "یرلری" دیه ن قوشغوسئنی آیدیار:

عاشق بیلر عاشقلارئنگ قاداسئن،

عاشق دألیر بیرى – بیریندن یاداسئن،

چانگلی بیلن بی بی ننگ ادن واعداسئن

پلک ستم ایلاپ بوزان یرلری.

عاشق چانگلی اول یردن گۆرگن اطراپلارئنا یولا دؤشیار. "قاراغئر"، "دالی غئر" دییلن میدانلارئندان گچیپ باریارقا، بیر قویون چوپانا دوشئپ، "بی بی نینگ" اتلی قوشغوسئنی آیدیار. بو قوشغی آیدئم گۆرنیشده ایران تۆرکمنلری نینگ اولی – کیچی سینینگ دیلینده همیشه یانگلانیار. شول قوشغودان بللی بولشی یالی، شاعیرئنگ ملاچئلئق سوادى نئنگ بار دئغئنی دویماق بولیار:

عاشق چانگلی، یارا داستان دؤزر من،

بیر ملا کاتپ⁵¹ من، واصپئنگ یازار من، ...

51 . کابیر نوسغالاردا "کاسپ" یازیارلار ولین اصلئندا "کاتپ" بولمالی سبابی ملالار الی قالملی یازنجی یا کاتپ آدمالار بولوپ دئرلار. اولار کاسپ لیکده ایش آلئپ بارماندئرلار!

دیمک، هر بیر قوشغی بللی بیر یاغدایلار بیلن باغلانشقلى بولسا – دا، اوندا شاعیرئنگ ترجیمه حالی بیلن باغلانشقلى سطیرلر هم غابات گلیار. شیله یاغداهی یوقاردا گۆریپ گچیشیمیز یالی عاشق چانگلی نئنگ دۆردیجیلیگینه ده، دگیشلی بولوپ دیر.

دستانئنگ دوامئندا چانگلی شاعیرئنگ بی بی نی ائزارلاپ، گۆرگن بویونداقی اومچالی اوباسئنا بارماغئنا سئرئقیار. اول یرده شاعیرا بی بی نینگ بیر بایا دورموشا چئقارئلاندغئنی آیدیارلار. شوندا عاشق چانگلی، بو پلگینگ الیندن داد ادیب، "آغلادتئنگ بی بی" اتلی اله گیاسئنی⁵² دۆردیار.

دستانئنگ شیله غئناچلی پورصاتلاری شاعیرئنگ، دؤورینگ سوسیال – جمغئیتچیلیک کشینی دوغروچئل گۆرکزیپ بیلمگی بیلن باغلانشقلى دئر.

بو اثر تۆرکمئستانئنگ خالق باغشی سی نوربردی قولئفئنگ رپرتوارئنی هم بزه یار. شونئنگ اساسئندا یازجی قاسم نوربادف "عاشق چانگلی" دستانئنی ایلکینجی گزک یازئپ آلئپ اؤنگینه سوزباشئسنی دۆزیپ، نشیر اتدیردی.⁵³

بلله ملی طارپی، بو نشیرده واقعالار اترک – گۆرگن تۆورگینه گچسه – ده، اونداقی یر – یورت آتاری غایراقی تۆرکمئستانا – دا دگیشلی دیر. مونئنگ هم سبأی، بیزینگ پیکریمیزچه، آیدجی نئنگ یاشایان چاکلری بیلن باغلانشقلى دئر. یعنی هر بیر آیدجی واقعالاری اؤز گۆزینینگ گۆرن یرلری بیلن باغلانشدئرئپ آیتسا، اوندا اثرینگ اناندئرئجئلغی هم گۆچلی بولیار.

شول دؤورده ایران فنوداللاری نئنگ تالانگچئلئقلى حرکتلری ضرارلی خالقئنگ اؤنگینه دۆشیپ، اولارا باش بولوپ بیلجک آدمالار آغر غئچئلئقلارا سزاوار ادیلیپ دیر. مونگا بگ ناظر اتلی شاعیردان غالان "آمان می؟" دیه ن قوشغوسی هم شایاتلئق ادیار.

غزئل باشلار اونگورغامی بوردولار،

ال – آیاغئما آغر قانداال اوردولار،

بیگرمی یئل تنده غانئم سوردولار،

بگ ناظر دییر سؤجی دیلر آمانمی؟

اثرده معلیم بولشی یالی، بو شاعیر بیگرمی یئل غزئل باشلارئنگ زندانئندا یاتئپ دئر. بگ ناظرئنگ یوقارقى قوشغوسی دؤورینگ سیاسی – جمغئیتچیلیک یۆزینی دوغروچئل گۆرکزیپ بیلانیلیگی جهتن اولی اهمیئته ایه دیر. ...

*****

⁵². Элегия (اله گیا) — лирический жанр, содержащий в свободной стихотворной форме какую-либо жалобу, выражение печали или эмоциональный результат философского раздумья над сложными проблемами жизни.

⁵³. Nurbatow K., "Aşyk Çañly" dessan, "Kerwen", neşriyatı, A.: 1992 ý., I – 32 sah.

★ قوربان شاعیر:

1890-1917 – نجی یئللاردا اترک بویلاړنداقی یاشاپ گچن، ناظار اوغلی قوربان شاعیر قوشغولاری گۆنبتار – گۆن دوغار تۆرکمنستاندا مشهوردئر. اونونگ قوشغولارنی کابیر باغشی لار 1965-1978 – نجی یئللاردا گۆرگن رادیوسندا آیدئم ادیب یرینه یتیرجک بولانلارندا، حؤکومت اولارا رخصات اتمأندی. شیله – ده بولسا قوربان شاعیرننگ آیدئما اووریلن قوشغولاری توی – توماشالاردا اونس بریلیپ دینگلنیاردی. اونونگ مشهور "باختی خان"، "انش"، "قاراجا"، "کیکی خان"، آتلی اثرلری یاد توتولپ، خالق آراسندا اوران مشهورلنغا ایه دئر.

یوقاردا یاتلاننلپ گچیلن بگ ناظار شاعیرنمنزنگ انقبالننا اوچوران ینه بیر شاعیر – **غلام شاعیر** بولوپ دئر. اول اترک اطراپلارندا یاشاپ گچپ دیر.

غلام شاعیر یاشلنقدا داوی، آقی بایننگ قویونلارنی باقنپ یورکا، ایراننگ رامیان اوباسنا التیلیپ، الی قاندا لانیپ، بیر چوقورا تاشلاننپ دئر. ملا جومارت (جومرد) آتلی بیر بای اونی گیجه – گۆندیز ایتدن اگسیک ادیب ایشله دیپ دیر. نتیجه ده، غلام شاعیر اوز خوجاینی ننگ تویا گیدن پورصاتنداندان پیدالانیپ، شول یرده اترکدن یسیر دوشن شاتجا اجانینگ کمگی بیلن قاچنپ قوتولوپ دئر. اول ایراننگ زندانندا اوتوران واقتندا "جاپلار سنی" آتلی قوشغوسنی دوزیار:

الچیک بایرننگ اوجی دئر، تتیر بیلن خاشالی،
 بایئر تۆینۆکسیر اوی دیر، اوریم – اوریم تاشالی،
 بایئر اوتی باغ – جنّت، سانگا قوشغی قوشالی،
 آرزو ایلار گۆوینیم، اودان جاپلار سنی.⁵⁴

شاعیرننگ بو قوشغوسی اوزینینگ تاریخی آنقلنغی بیلن تاپاوتلانیار.

تاریخی ماتریاللاردان معلیم بولشی یالی، XX عاصرنگ 20 – 30 – نجی یئللارندا ایران پادشالغی ننگ قاراقچی توپارلاری حالی – شیندی دوزده یکه مال باقنپ یوران چوپانلارننگ یا – دا اودون یغنپ،

⁵⁴ "Yaş kommunist", gazyeti, II/XII, 1961 y.

چۆپله مه چۆپلأپ یۇرأن چاغالار ننگ اۆستونه چوزوپ، غاپللقدا اولار ننگ اۆستونی باسئپ، یسیر ادیب اکیدیأر لر اکن. تاریخدا شيله قاراقچلار ننگ بیر توپار ننگ اتلاری معلیم. ایران تاریخچی سی ا. معینی نینگ بریأن ماغوماتلار ننا گؤرأ، 1300 – 1320 (1921 – 1941) – نجی یئللار ننگ دووامندا تورکمنلر ننگ اۆستونه چوزان ایران قاراقچی لار ننگ خاص بللی لری شو آشاقداقی لاردان عبارات:

ماز اندران ولایاتی ننگ کتول اطرابی ننگ رامیان اوباسئندان محمد علی، علی محمد، خان موعازازی (معززی).

ماز اندران ولایاتی ننگ فندرسک اوباسئندان میر سعدالله خان میر فندرسکی.

ماز اندران ولایاتی ننگ سورخون کلاتا، اوباسئندان خان مألک و بيله کیلر. ...⁵⁵

*****

⁵⁵. Mo'eini, Āsādulla, "Jografiya we tarih-e jografiyai-ye Dāšt-e Gorgan", M .Z., 1901, çapkhane-ye şerekāt-e sāhamyē tāb,e ketab, Tehran – 1343 ş., motabeg ba 1965 m.,

۴۱. معینی، اسدالله، "جغرافیا و جغرافیائی تاریخی دشت گرگان"، م. ز. ۱۹۱، چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، سال ۱۳۴۳ ش.، مطابق با ۱۹۶۵ م.

★ دولت مأمدم بال قنزئل:

اؤز دۇردیجیلیگی بیلن شول دؤور ادبیاتا اونگایلی تأثیرینی یتیرن گۆرنیکلی شاعیرلارننگ بیرى هم 1852 – نجى یئلدان 1912 – نجى یئلا چنلى یاشاپ گچن دولت مأمدم بال قنزئل دئر.

اول بندرتۆرکمن شأهرى نینگ قولاینداقى كۆنه گۆرگن دریاسى نئنگ بویوندا یرلشن بأشیووسغا اوباسئندا یاشاپ گچپ دیر. اونونگ مازارى هم شول اوبانئنگ قولاینداقى بأهأولدین آتا قونامچئلئغئندا یرلشدیریلیپ دیر.

"دولت مأمدم" شاعیرئنگ حاقئقى آدی بولوپ، "بال قنزئل" اونونگ لاقامى دئر. اول یموتلارننگ قنزئل لار تیره سیندن بولانى اۆچین، شيله لاقام آلئپ دئر.

بال قنزئلئنگ یئغئندئسى ایلکینجى گزک 1928 – نجى یئلدا عاشق آباتدا عاراپ الیبیینده "دولت مأمدم" آدی بيله چاپ ادیلیار. بو کیتاپ ایلکى چاپ دان چئقاندان یالنگئشئلق بيله، مختومقلی نئنگ آتاسى دولت مأمدم آزادى نئنگ قوشغولارى حؤکمینده اوقئجئلارا هؤدورلنیپ دیر.

شاعیر اؤز یاشئلق دؤورینی گۆرگن دریاسى نئنگ بویلارنندا خوجه نفس، بأش یووسغا، كۆمیش دپه و حسنقلی یالى اطرایلاردا داخانچئلئق، چاروادارلئق بیلن گچیریپ دیر. شونئنگ بیلن بیرلیکده اول یاشئلق دؤورینده دؤرلى چپرچیلیک صونغاتى بیلن مشغوللانئپ دئر. دولت مأمدم بال قنزئل شاعیرچئلئقدان داشغارى، باغشى چئلق اتمک بيله هم مشهورلئق غازانئپ دئر. اونونگ آیدئم رپرتوارى كؤپلنچ اؤز دؤردن اثرلریندن عبارات بولوپ دئر.

بال قنزئل اؤز دؤردن اثرینی تانئش باغشى – سازاندالارى نئنگ اوستى بیلن خالقا یتیریپ دوروپ دیر. اول باغشى لارننگ خاطرئندا كۆمیش دپه لى یموت – گؤکلنگ یولونئنگ بللى وکیلى مشهور وجان كور، دوردى خوجا باغشى، عبدى باغشى داغئنى آغزماق بولار.

بال قنزئلئنگ عایالى نئنگ آدی "آقى (آق منگلى)" بولوپ، اوندان ایكى اوغول – نیازمحمد و اوزمحمد غالیار. اولارننگ هرسى اؤز گزگینده بللى دوتارچی و غئجاجچی بولوپ، یموت – گؤکلنگ باغشى چئلق بولونى گۆن اورتا تۆرکمنستاندا بؤرگؤنلشدیریپ دیرلر.

دؤولت مأمدم بال قنزئل آلمئش تورگی قوشغی نئنگ آتوری بولماق بیلن، اونونگ اساسی تماتیکاسی کؤپلنچ عشقی – لیریکی ماضمونها دئر. سیاسی – جمغئیت چیلیک موضوعلار شاعیرئنگ قوشغولارئندا غاتی آز دوش گلیار. شیله – ده بولسا، اول جمغئیت چیلیکدکی دنگسزلیک لردن زیرنیار.

آق مایا پانی دؤنیاده،
کیمینگ یوکی دنگ گلر؟⁵⁶

- دییپ، شاعیر "بو دؤنیاده هیچ کیمینگ یوکی دنگ گلنوق، شوندا – دا پانی دؤنیاً آغایانوق" - دییپ، دورموشی رئال صوراتلاندئرئپ دئر. بو هیلی شغئرلار شاعیرئنگ اساسی دؤردیجیلیک یوزینی گؤرکزیان اثرلری اونونگ عشقی – لیریکی موضوع لاردا یازان قوشقولاری دئر. عشقی – لیریکی قوشغولارئندا شاعیر دورموش حادینلارئنا خاص ایچگین آرالاشئپ، دورموش یاغدای لارئنی خاص آیدئنگ تصویرله یار. بو قوشغولاردا گلین – غزلارا "دورموش گؤزلیگی" حؤکمینه غارالیار. بو هیلی قوشغولاردا آبیکنیو دویغی رئال بیان ادیلیپ، لیریکی قهرئمانئنگ دویغوسی تیپ لشدیریلیپ بریلیار. شیله یاغدایئنگ دینگه دؤولت مأمدینگ شاخصی دورموشی بیلن باغلانشقلى دأل – ده، ایسم شول دؤورینگ أهلی غارئپ غاتلاقلارئنا – دا ماخصوص دئغی شول قوشغولاردان کانکرت آنغلانیار.

"وامق – عذرا" دییرلر، دؤنیادن اؤتدی،
"عزیز – عزیز" دییپ، کؤنگلیم غام توتدی،
شیخ گلزار بیزی زندانا آتدی،
یئغلاپ، دؤولت مأمدم آیرئلما دی می؟⁵⁷

بو قوشغودا آبستراکتلائین پیکیر – دویغولار دأل – ده، ایسم دورموش حاقنقاتئندان اوغور آلنان دیتایل لار و اوبرازلی دنگشدیرمه لر آرقالی شاعیرئنگ یاشایان دؤوری نینگ روحی – مدنی کشبی، تاریخی یاغدایئنی گؤز اؤنگینه کتیریلیار. کابیر شاعیرلارئنگ اثرلریندکی عشقی مسئله سینده بولشی یالی، بال قنزئلئنگ لیریکی قهرئمانی سؤیگی سینه قوشوپ بیلمه دیک یاغدای لاردا اولیاء لره، چاریارلارا یوز توتوپ، بؤتینلی سوسی پسلیگه، تزکی دؤنیالیگه، دؤشمه یار. شاعیر "گؤونیم سنی" آتلی قوشغوسئندا:

دالی گؤونیم، ملول بولما،

⁵⁶. Balgyzyl Döwletmämet, "eserleri", "Gabus" neşriyatı, - Kümetkowus ş.

[– بال قیزیل، دولت محمد، "دولت محمد بال قیزیل اثرلری"، به کوشش: قلی قزل، تهران – مجله "انقلاب یولیندا"، 1360. رقی، صص. 120.]

⁵⁷. Şol ýerde,

شاد ادر من، گونیم سنی،
ملول نامار دئنگ ایشی دیر،
خوش ادر من گونیم سنی.⁵⁸

- دیبپ، گلجه گه روحی بلندلیک بیلن اومیدلی قارامالی دئغنی اؤنده یار. شیله لیکده بو هیلی پیکیرلر خالق کؤچیلیگی نینگ روحی مدنیتینه اونگایلی تأثیر ادیب دیر.

شاعیرئنگ اثرلریندن بللی بولشی یالی، اوندان رئالیسمینگ بللی بیر درجه ده اؤسندیگینی آچق آنگسا بولیار. موننگ شیله دیگینی شاعیرئنگ "بی بی نینگ" دیه ن شغری – دا تصدئقلا یار:

کؤلرینگ صوناسی، باغلارئنگ بیلیلی،
کیرپیگی تیر، غاشی یایدئر بی بی نینگ.
قادی زیبا، یوزی نوردان دؤکیلن،
گورسنگ جمالئنی، آی دئر بی بی نینگ.
دیبر دؤلت مأمد، باردئم اؤیینه،
خایران غالدئم قاماتئنا – بویونا،
ماغتئم – شیروان دیبرلر اصلی سؤیینه،
قئلغان ایشی جای – با – جای دئر بی بی نینگ.⁵⁹

بو قوشغودا آدم حاصیئلری نینگ گوزل طارئپ لاری بللی بیر شاخصئنگ (بی بی دیه ن گلینینگ) اؤستی بیلن بیان ادیلیار. بو یرده دورموشدا بولمادئق فانتاستیکی حویر، پری لر دأل – ده، حاقئقاتدا وجودی بار شخئیت ینگ بیر. اول آلاچاق گویونلی، آچئلغی، آدامکارچیلیگی، ادب – اکرامی، میهمان پارازلغی، ایشی نینگ یربه – یرلیگی، جهتن صئپاتلاندئرئلئپ، واصپ ادیلیار. اول حیات دا یاشاپ یوران بیر رئال انسان لارئنگ بیر بولوب دوریار.

قوشغودا آتلاری آغلایان "ماغتئم (مختوم)"، شیروان یالی یموت تیره لری نینگ وکیل لری حاضیرکی دؤورده کؤمیش دپه، حسنقلی اطراپلارئندا یاشایارلار. شیله لیکده خوت تیره سوزی نینگ قوشغودا گتیریلگی – ده، بو اثری خاص کانکرت لشدیریار و رئال لاشدئریار.

دؤلت مأمد بال قئزلئنگ اثرلری بیله کی اؤز دؤوردش شاعیرلارئنگقا غارائننگدا خالق آراسئندا گینگن یایراپ دئر. اونونگ قوشغولاری باغشی لارئنگ رپرتوارئندا مناسئپ اورنا ایه بولوب دئر. شاعیرئنگ نبره لری حاضیرکی بندرتورکمن، باشیوسغا دیه ن یرلرده یاشایارلار. ...

*****

⁵⁸. "Türkmen aydymlary", Aşgabat – 1990 ý. , 239 sah.

⁵⁹. Balgyzyl, Döwletmämmet., "eserleri", / görk. iş/, 2 sah.

★ كۆچك شاعیر:

بللی دوست مأمَد آتلی قهرئمانی بولان و اثرلری آیدئم – ساز گۆرنیشده باغشی لارئنگ دیلیندن دوشمان گلیان شاعیرلارئنگ بیری هم كۆمیش دپه اطرابئندان يموت لارئنگ جاپارباي اوروغی نئنگ كم طایپاسئندان بولان كۆچك شاعیر دئر. بو شاعیرئنگ "طاغان بی بی"، "دوست مأمَد"، "آمان سولطان" آتلی اثرلری خالقئنگ آراسئندا یاتدان آیدئلیار. شول اثرلرئنگ آراسئندا "دوست مأمَد" آتلی قوشغی قئزئلباش لارئنگ غارشئسنا باطئرلارچا سؤوشن غایدوسئز، ادرمن ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا قهرئمانچئلغی بیلن گینگدن تانالیان "دوست مأمَد" آتلی بیر گرچك بیگیده باغلی دئر.

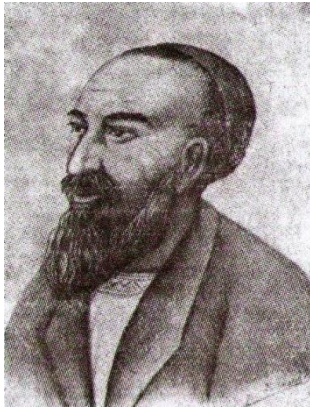
كۆمیش دپه، اسنقلی، خوجه نفس اطرابلارئندا یاشایان كم، كلته، و توماچ طایپالاری تا سونگقی دؤوره چنلی ایران پادشالئغئنگ غارشئسنا سؤوشیپ، اوز اونلارچا بیگیدلرینی سؤوش یولوندا قوربان ادیپ دیرلر. سونگقی دؤورده ایران پادشالئغی طرابئندان بو طایپالارئنگ ایچیندأکی گۆزه گۆرینن یولباشچی لار نامارتلارچا توتولئپ، آتئلئپ، باشی كسدیریلدی. اولارئنگ غارشئسنا ایش بیتیرنلر سئلاغلانئپ، تۆرکمن طایپا – تیره لری نینگ آراسئنا آغزالئق سالئندی. یوقاردا آغزالئق گچیلن "دوست مأمَد" شیله گۆرش لرده قوربان بولانلارئنگ بیری دیر. كۆچك شاعیرئنگ بیان ادیشی یالی:

ساقغال مورتی ینگسه سیندن چاتئلان،
آتی یارامانی یارئم یولدا توتولان،
قوچ كلّه سی غئزئل باشا ساتئلان،
دؤنیادن آرماتلی اؤتدی دوست مأمَد.

كۆچك شاعیرئنگ بو اثری یاشی اولئلارئنگ خاطیره آرخیویندن (بوقجاسئندان) یاش کیچی لرئنگ حاقئداسئنا (عقیده سئنا) گچیپ، روحی مدنیتئنگ بلندلیگینه ایه بولوپ دئر. بو قوشغودا اوبرازلاندئرئلیان رۆستم و گؤراوغلی صئپاتلی خالقئنگ قهرئمانی بولوپ، اول چپر اثرئنگ هم شونچا درجه دأکی قهرئمانئنا اؤوریلدی. شو جهت دن هم، بو قوشغی اؤز دؤوری نینگ حاقئقی رئالیستیک اثری دیر. ...

*****

★ قیات خان:

قیات خان XVIII عاصر، 1754 – نجی یئلدا کومیش_دپه ده یوموت لارننگ کۆر طایپاسندا دۆنیا اینیاری. اول شول دؤورینگ دمیرچی اوستا اچری - ماشغالاسندان بولانی اوچین ایشجنگ و ازبر آدم بولوپ دئر. بو حادیثالار قاجارلارننگ مأمدشاه دؤوری بولوپ دئر. قاجارلارننگ مأمدشاه دؤوری اولار؛ ترکمن لره چؤکدیر سالغنت سالنپ جاپاریای تۆرکمن لری کۆپ باسقی آستندا قویوپ دئرلار.

قاجارلارننگ ظلومنا چئدامادئق قیات خان اهلی شای – اسباب لاری، دنگیز

قیات خان - Kyyat han

انجام لاری و دمیرچیلیک اوستا آزال لارنی آلئپ کومیش دپه دن ایلکی حسنقلی (اسنقلی)، سونگ بولسا چلکنه گؤچیار. ...

قیات خان خازار دنگزی نینگ کناریقا تۆرکمن لری نینگ خاص غورپلی و اولی تاجرینه اؤوریلیپ دئر. اول ایلکینجی گزک تۆرکمن لرینگ وکیلی حؤکمندە مشهور گلستان و تۆرکمنچای یورت آرا (قاجارلار بیلن روسیه دؤولت لری نینگ آراسنداقی ۱۸۱۳ – یئلدا بولوپ گچن یاراشئق) گیلشیک لره غاتناشیار. شول تاریخی گیلشیک لر تغلیس ده و قاراباغ دا گچیریلیپ مشهور شرطنامالارا قول چکیلیار. ... سونگ لاردا روسییدان گلن کالنن – ینگ یولباشچی لئغنداقی اکسپیدیسیانی قیات خان غارشلی آلیار. شول یئلقى غرولان قورلتای، قیات خانننگ یولباشچی لئغندا بولوپ گچیار. اولار، خیوا خانی و ایران حکمدارلاری ننگ سالیان حاوپئندان غورانماق اوچین ایل بولوپ؛ «اورسیئت دولتینه، تۆرکمن لری اؤز تابعین لئغنا آماغنا خوائئش بیلن یۆزلنیپ دئرلر». ... قیات خانننگ آدی تۆرکمن خالقی ننگ آنگندا آدی اوچمه جک شاخصیئت لرینگ بیری بولوپ تاریخا مندالمالئق سینگدی. اونونگ نبره لری حاضیر ایراندا – دا "قیادی (غیادی)" فامیلیالاری بیلن کومیش دپه، بندرتۆرکمن و کوممت قاوس یالی شاهرلرینده یاشایارلار.

قیات خان "یموت تۆرکمنلری نینگ جاپاریای طایپاسی ننگ نورالی دیه ن اوروغی ننگ اسنقلی کۆر تیره سیندن اکن. اول تاخمئنان 1750 – نجی یئللاردا دمیرچی اوستاننگ ماشغالاسندان انه دن دوغولنپ دئر.

ایران پادشالغی کاسپی دنگزی نینگ کنارلارندا یاشایان تۆرکمنلرینگ آراسندا اونونگ اولی آبرایی ننگ باردئغنی بیلپ، اؤزینه تابین اتجک بولاندا، قیات خان اونگا آچ – آچان غارشلی دوروپ دئر.

اما اۆز جاننئی خالاص اتمک اۆچین، اۆزینینگ کۆمیش دپه داکى اهلى املأگینی – بالئقچئلئق پرومیسللرینی⁶⁰، یرینی هم سۆری لرینی تاشلاپ، غاچئپ آتالغانی چلکن آداسئندان تاپئپ دئر "61 ...

پروفیسور مراد آنانفس افینگ چئقاران "بندی لیگده یازئلان شئغرلار" ادلی کیتابئندا، قیات خانئنگ اقبالی بارادا شیله یازیار: "اونونگ اوغلی یاغشی مأمدی ایران شاه سی محمدشاه قاجار اورسلارا پارا بریپ توتدئرئپ، اول گۆرگیلی لر عمرینی زندان دا گچیریپ قیات خان تفلیسینگ تۆرمه سینده گۆرچی کۆر بولوپ اولیپ غالیار. یاغشی مأمد بولسا ایلکی وارونژ سونگ سانکت پترزبورگ تۆرمه سینده ساقلانئپ اول هم شول یرلرده دۆنیادن گیدیار. سونگ لاردا یاغشی مأمدینگ بیر اوغلی روس حاربی مکتبینه اوقاپ اولی درجه لره یتیار. شوندا اول اۆز دوغدئق دپه سی شاه قاداما (کراسنودسکی) قوللوغا گلیار. شول واقتدان بیلاک اولار خان یومودسکی ماشغالالاری نئنگ دۆیبینی توتیارلار. شولاردان لالی خانیمودسکی اترک – گورگن تۆرکمن لری نینگ ۱۹۲۴ – نجی یئلداقی جۆمیشینه غایغیسیز آتابایف داغی لارئنگ بویروغی بوینچا حاربی کۆمک بریار. یاغشی مأمد سوادلی و عاقلی فرهیخته آدم بولوپ دیر. اوندان کۆپ سانلی قوشغولار غالیار. اول قوشغولاری پروفیسور مراد آنانفس "بندی لیگده یازئلان شئغرلار" ادی بیلان نشیر اتدی. ....

*****

⁶⁰ Промиселы: صناعات اسبابلاری

⁶¹ Gylyjow A., "Kyýat han", /Taryhy etnografik oçerk/, "Kerwen" neşiriýaty, A.: 1992 ý., 41 sah.

★ یاغشی مأمَد XIX عاصر:

قیات خانننگ اوغلی یاغشی مأمَد XIX عاصر دا گۆنبتار تۆرکمنستاندا کاسپی دنگزی نینگ کنارلارنندا اوبالاردا یاشاپ گچیپ دیر. اول شاعیرچنلق بیلن هم مشغوللانپ دئر. اونونگ اثرلری نینگ کۆپی سی "بندیلیکه (زندان دا)" یازلان شغئرلار بولوپ، اولار اوز دؤوری نینگ یوزینی دولی آچنپ گۆرکزمآگه یاردام ادیان اثرلرینگ بیرى دیر. بللی تاریخی عالم مئراد آناپسفننگ (مراد آنا نفس اف) بو باراداقى ماتریاللاری یاغشی مأمَدینگ دوردیجیلیک اوغروننگ اساسی عالاماتلاری آیدننگلاشدئرماغا ممکن چیلیک بریار.⁶²

یاغشی مأمَد کناریاقا تۆرکمنلرینگ غاراشسز لئغنی، ارکینلیگی اوغرونداقی گۆرش لردە توتولیار و زندانا سالننیر. بو دؤورده اونونگ سیاسی دۆشینجه سی خاص – دا گینگه یار. اؤنگی گۆبیریلن یالنگشلق لاری ساپاق ادینملى دیگینی اوز اوباداشلارننا قوشغی اوستی بیلن اووردیار:

حایران غالنپ دوردننگز،
بولان ایشلری گۆردینگیز،
بو صاپار منی بردینگیز،
ال گۆترینگ، اؤزباش بولمانگ⁶³.

دیمک بیلن، یاغشی مأمَد باش – باشلئقدان ("اؤزباش بولمانگ") ال چکملی دیگینی ("ال گۆترینگ")، آغزی بیر حرکت ادملی دیگینی اوز واطانداشلارننا اؤنده یار. یاغشی مأمَد شاعیرننگ قوشغولارنندا حاضیرکی دؤورده ایراندا یاشایان طایپا – تیره آدلاری ننگ گۆزباشی ننگ نیره لره دگیشلی دیگینی ثبوت ادیان سطیرلر هم آزلق ادمه یار.

جانا محرم ناظار، شول قولى خانى،
اولادئم، کۆلپتیم سیزه تابشئردئم --⁶⁴
دیہ ن سطیردأکی "قولى خانئم" بو باباتدا اونس بررلیک دیر. حاضیر ایران تۆرکمنلری نینگ آراسنندا "قولیخان" فامیلیالارننگ اصلی شول "قولى خان دان" گۆزباش آلنپ غایدیار.
عمومان، یاغشی مأمَد شاعیرننگ قوشغولاری هم گۆن اورتا – گۆنبتار تۆرکمنستانننگ انتوگرافیا سنئی، یر – یورت بللیک لرینی، طایپا – تیره آدلارننى اوورنمکده بللی بیر درجه ده اهمیتی بولوپ دوریار. ...

*****

⁶² Annanepesow A., "Bendilikde ýazyylan goşgylyar", Aşgabat – 1977 ý.

⁶³ Şol ýerde.

⁶⁴ Şol ýerde .

★ غولاش شاعیر:

گورگن – اترک ثبت لرینده یاشاپ، رضا شاهننگ طاراپنندان طولما اوچوران شاعیرلارننگ بیرى هم "غولاش شاعیر" بولوپ دئر. رضاشاهننگ طاراپنندان ارکین اوتوران چاروا تورکمنلره نأحاق آلتنیان سالغنت لاری غولاش شاعیر یالی شاخصیت لرینگ تؤلگ غوربوندان آغر بولانی اوچین تؤلنیلمان دیر. شوننگ یالی یاغدایدا اولارننگ اوبالارنی کمال خان یالی فئودال لارننگ طاراپنندان چاپئلپ اولاری یسیر ادیب اکیدیلیپ دیر. شیله یاغدایلار – دا غولاش شاعیر هم توتولوپ زندانا تاشلانیار. اول دؤورده تورکمن صحرائننگ ماراوادپه اوباسی رضا شاهننگ غزى ننگ دئنج کوشگی بولوپ دئر. غولاش شاعیر هم شول یرده زنداندا اوتورئپ دئر.

اونونگ اؤکده کؤمیش اوستادئغنی رضا شاهننگ غزى اشیدیپ اونگا کؤمیش یاسادئپ دئر. غولاش شاعیر شیله زناتلی کؤمیش یاساپ برنی اوچین پادشاهننگ غزى اونی زنداندا بوشادئپ دئر. غولاش شاعیر اترکینگ آقیمی بیلن سومبارا دؤشیپ "اوزن سو" اوباسندا (حأضیرکی نیازوف کالخوزی) یرلشیار. اونونگ آیدئملاری تورکمنستانننگ خالق باغشی سی ساریخان صاپایف ننگ یرپه توارئندا آیدئلیار. غولاش شاعیرننگ زنداندا اوتوران ماهالئندا آیدان قوشغوسی ننگ بیر بندى:

غارری غولاش، غارری واطان یاتلاسا،

آرواناسی اینر – مایا بوتلاسا،

کمال خان دألجیرآپ اوزینی اوتلاسا،

آت چاپدئغئم دالی گورگن آمان می؟⁶⁵

بیله کی بیر واریانتئندا شیله دییار:

(کمال خان دألجیرآپ کندینی اوتلاسا،

آت چاپدئغئم دالی میدان آمان می؟)

یوقارداقی سطرلرده اوبالارنی چاپئپ، اولاری زیبل – سرگزدان گؤنه سالئپ، مال – مۆلکینی تالاپ، اولونی اولجا، ناچارنی بولسا یسیر ادیب، آئپ گیدیان کمال خان یالی ایران پادشاهننگ تابین طولمکأر فئودال لارننگ آتلاری شیله اثرلرده گورکزیلیار. ایسم – ده بولسا، کمال خان کیم بولوپ دئر؟ تورکمن خالقى اوز گؤنینه غویمان شیله بیر تالانگچئلقلی نیت بیلن اؤستونه چوزان و خالقى توزدوران شاخصیت لری تاریخدا تانماق گرک! اولاری برک یاز غارماق گرک! ...

*****

⁶⁵. Bu rowaýat Balkan welaýatynyň Nebitdag şäherinde ýaşayan Gulaş şahyryň agtygy Esgerden ýazylyp alyndy.

★ مرد شاعیر:

XX – نجی عاصرئنگ بیرینجی یارئمنندا بیلہ کی دؤور ایران تۆرکمن لری نینگ آراسئندا تاریخی شرطلری اؤرآن چئلشنرئملی ماہالی بولوپ، خالق کؤپچیلیگی کابیر یاغدایلاردا دورنوقلی و کابیر حالاتدا دورلی اؤویشگؤنلی حرکت لرہ سزاوار بولوپ دئر.

تۆرکمن ادبیاتی نئنگ مرد شاعیر، مأمد شاعیر، ولی شاعیر یالی وکیل لری نینگ دؤردیجیلیک ترجیمہ حالی آغزالان دؤوره غابات گلپاریس.

رضاشا پاهلوی نسیلشالئغی نئنگ دؤورینده یاشاپ گچن مرد شاعیر، اؤز دؤوری – دورموشی نئنگ مدنی – سیاسی و جمغنیّت چیلیک شرطلریندن اؤز بولشی یالی تأثیر آئپ دئر. اونونگ دؤرئندن اثرلری اؤز دؤوری نینگ یوزینی آچئپ، گؤزکزمآگہ یاردام ادیار.

اول، اساسان، اترک – گؤرگن بویلارئنداقی ساللاخ، ناردانلی، بندرتۆرکمن، کؤمیش دپہ اوبالارئندا یاشاپ گچیب دیر. بو شاعیر کؤپلنچ مالدارچئلئق و اکرانچئلئق بیلن مشغول لائئپ دئرلار. اونونگ عیالی نئنگ آدی آناگؤل، اوندان تویقولی و آتا آتلی ایکی اوغول، ینہ – ده، ایکی سانی غئز غائئپ دئر. اول اؤز چاغداش شاعیری بولان مسگین قلئچ بیلن یئغی آراغاتئاشئق ساقلاپ دئر. شاعیر اساسان سؤیگی تماشئنداقی قوشغولار بیلن بیرلیکده، خالقئنگ اؤستؤنه آبانیان سؤتمی تانقید ادیجی اثرلری، شیلہ ہم کایارئم دینی و بیلہ کی موضوعلاردا ہم اثرلر دؤردیب دیر. اول کؤمیش دپہ لی یموت – گؤکلنگ باغشی چئلئق یولونئنگ بللی وکیلی وجان باغشی (وجان قاقا) بیلن یاقئن آراغاتئاشئقا بولوپ دئر. وجان باغشی دنگیز بویوندا اوتورئملی بولانی اؤچین، بالئقچئلئق و دنگیزچیلیک بیلن مشغول بولوپ دئر. مرد شاعیر اونونگ ناوئی طارئلاپ، "سرداری" دپہ ن قوشغوسئنی دؤزیپ دیر.

تارئپ اتسم وجان قاقانگ ناوئی،

بدنی میسر بولان سرداری. ...

بو قوشغی تۆرکمن ادبیاتئندا اؤرآن سیرک دوش گلپان اوغور – گامی چیلیک بیلن باغلانئشئقلی بولوپ، دنگیز – دریا ترمین لری نینگ گیدن بیر تاپغئرئنی اؤزینده ساقلائیانی بیلن اہمیتلی دیر.

مرد شاعیرئنگ دؤردیجیلیگینده "اتماگہ"، "ایلیمی سن"، "سالان یارئم"، "یول سولطان"، "سؤدیگیم"، "توتمالی بولدی"، "ملا خان"، "شاجان"، "اوتان اسماعیل"، "اویان اسماعیل"، "ال بیلہ"، "اریش چئقار"، "بو دؤنیأ"، "منگزار"، "سرداری"، ... آتلی قوشغولار گؤرنیکلی اوروندا دوریار.

ایران تۆرکمئلی نینگ آراسئندا مرد شاعیر بارادا شیله روایات بار: مرد شاعیر خالقا سؤتم ادیجی لره هیچ هاچان بویون اگمأندیر. هیچ ماهاال اولارئنگ یانئندا اجیزله مأندیر. ایسم اولاری تانقیدلاماق بیلن، خالقئنگ اؤنگینده رئسوا ادیب دیر. مثال اؤچین، مرد شاعیر بندرشا (حاضیرکی بندرتۆرکمن) شأهرینده یاشان زامانئندا، یوسف دیه ن آدام اول شأهرینگ کدخوداسی بولوپ دئر. اول دؤورده دۆرلی باهانالار بیلن رضا خانئنگ آدی بیلن خالقی موغت ایشه چکیپ، اکسپلواتیرلیان اکن لر. یوسف کدخودا بولسا شاعیری زور بیلن ایشه اکیدجک بولاندا، مرد شاعیر اولارئنگ الیندن غاچیپ، کؤمیش دپا گؤچیپ گیدیار. 66 ...

*****

مأمئد شاعیرئنگ واصف ادئن تۆرکمن "ناوی" شولار بولوپ دئر: اول شیله یازیار:
"تعریف اتسئم وجان قاقانگ ناوئنی، ... بدنی میسر بولان سرداری" ...-چپراثر: خ. اونق

66. "Durmuş", ("Yol" mäjälläsinin Türkmenje älaväsi), şomare-ye 19, bistom-e fevriye, enteşarat-e "Keýhan", s.44.
52. "دورموش", ("یول" مجله سینین علاوه سی), شماره ۱۹, بیستم فوریه, انتشارات "کیهان", ص. ۴۴.

★ مأمدم شاعیر:

مأمدم شاعیر حاضیر دنکزینگ گۆندوغار – گۆن اورتا کنار یاقاسئنداقی خوجه نفس اطرابی نئنگ آغزلی، گؤمیشلی اوبالارئندا یاشاپ گچیب دیر. اول یموت تیره سینینگ جاپارباى بؤلومی نینگ توماچ طایاسئندان بولوپ دئر. بالئقچئلق هم – ده آغاچ اوستاچئلئغی بیلن مشغول بولوپ دئر. گامی، اوی یاساپ دئر. اونگا طبیغی دؤردیجیلیک اوقئبی بریلیپ دیر.

مأمدم شاعیردان آنقوربان و آنامأم آتلی ایکی اوغول بیلن ینه – ده اوچ غئز غائلپ دئر. مأمدم شاعیر کپه دیسنگ چپر بیر شاعیر آدم بولوپ دئر. اوبا آدم لاری دنئچ ماهاال لارئندا اونونگ اوستاخاناسئنا یئغنانئشئپ دئرلار، اونونگ گؤررینگلرینی دینگله یان اکن لر. اونونگ بیلن دوشوشان آدمالارئنگ گؤررینگ برمگینه گؤرأ، اول اوزئن بویلی، آغاچ اتلی، گؤر ساقغال آدم بولوپ دئر.

۱۹۲۴ – نجی یئلدا ایران تورکمنلری نینگ عثمان آخون و اونونگ اگیندشلی طاراپئندان تورکمن خالقى نئنگ اوزباشداق دؤولتینی غازانماق اوغروندا آلئپ باران گؤرشلری مأمدم شاعیرا – دا اوز تاثیرینی یئتریپ دیر. اونونگ بو سؤوشلر بارادا هم اثرلری بار.⁶⁷

شول سؤوش یئل لارئندا انگلیس لرینگ دیکمه سی رضاشاهئنگ قوشونلاری چار طاراپدان تورکمنلرینگ اوستینه چوزیارلار. ایران عملداری سرتیپ زاهدی خوجه نفسه و کومیش دیه اطراپلارئنا طراپ قوشون چکیار. **آناکلی سردار** ساللاخ اوباسئندا بو قوشونئنگ اؤنگونده دوروپ، اونگا غارشی سؤوشیار و اولارا بیر بادا اوستون چئقیارلار. اینگ سونگئندا بولسا رضاخانئنگ قوشونی بیر یره یئغنانئشئپ، انگلیس لرینگ تازه چئقاران گویچلی یاراغلاری بیلن، باطئرغای تورکمن سردارلارنی آلتئن – توقماق دییلن اوبا طراپ انزا سرپیکدیریارلر. ایران شاسئنئنگ بو ظالئم عملداری ساللاخ اوباسئنا چاغاسی – اولادلاری بیلن بوتینلی اوت بریپ، تورکمن ایلاتئنی توزدئریار.

شول واقعالارئنگ ایچینده مأمدم شاعیر هم بولوپ، الینه یاراغ آلئپ هم سؤوشیپ دیر و یارالانئپ دئر. شاعیر بو واقعانى و ظالئملاارئنگ ادن جنایاتلارئنی گؤزی بیله گؤریپ، دورموشی رئال صوراتلاندریار. تورکمن خالقى نئنگ سؤوشده دؤش گریپ دوران باطئر سردارلارئنی واصف ادیار. بو واقعا ضرارلی،

⁶⁷. Şol yerde, 45 sah.

جاپارباي ايلاتي ننگ غاچا – غاچلغا سزاوار بولوپ، بير اوجوننگ گؤكلنگ، ينه بير اوجوننگ بالقان هم آخالا يتنديگي، مأمدم شاعير ننگ "تاپمادم" ديه ن اثيرينده بيرين – بيرين بيان ادليار:

اختيارئم يوق گؤنيمدا كيني ديمآگه،
زات تاپاموق ايسلان واقتمم اييمآگه،
ايل – گؤنينگ حالئندان خبر سورماغا،
ايرا دوشدى، شوخى بايئمى تاپمادم.

خودايئم سائپ دئر بيزه شوم گؤنى،
سپيل دير غارداشلار بلانگ شوو يلى،
خوجه نفس ده تاپدى دؤولتى پولى،
تأجيرباشى تانگري برديني⁶⁸ تاپمادم.

ايلينگ دن ايرئلسانگ دؤنيا نأ گرگ،
جاپارباي ايلاتي ياندى بى درگ،
خودايئم بريپ دير بير تيكه چؤرك،
غولان بيله آخون ايشانى تاپمادم.

يكه – يكه گپلاپ كآته آر چئنپ،
صئپايى گيگندير پالتار دگشيرپ،
غالان مالئنى بير خودايا تابشئرپ،
تؤركمن سىدى بآبك شىخى تاپمادم.

گؤن ايچينده آغلاپ غام بولدى باشئم،
ظولوم باشدان آقئپ اوت آلدى داشئم،
ساللاخ يوردوندا بيرجه غارداشم،
قياماتلق نورى شىخئم تاپمادم.

ايدار مأمدم يامان گؤنه ساتاشدئم،
ظالئمدان غورقئما حاقنقات غاشدئم،
كؤره سووننگ اؤستوندىن غالاجئق گچديم،
اوغلان – اوشاق ماشغالامى تاپمادم.

⁶⁸ . خوجه نفسلى تانگان ديپان تأجير.

تۆرکمن خالئنگ اۆز ارکین دؤولتینی قورماق مسئله سی باشا بارمانسونگ، رضاخان تۆرکمن صحرائی باسنپ آلیار. شول دؤورده تۆرکمن لرینگ ایش گویجیندن مرکزیشن حؤکومت لرینی بایلاشدنرماغننگ اوغروندا خالقى تؤلگ سیز آغر ایشلره چکیارلر. بو دوزگونى پارس دیلینده "بیگاری"⁶⁹ دییپ اتلاندنرئپ دئرلار. شول اساسدا عایال – ارککلری أهلی ماشغالاسی بیلن اویونی – ایلینی تاشلاپ، ایشه سؤریپ دیرلر. بیگاری دییلن دوزگون شول وقت دا آغر دوشن واقعالارننگ بیرى بولوپ دئر. اولار تۆرکمن لری یئغناپ، داش یورت لارا اکیدیپ، داغ دشدیریپ، یول غازدنرئپ دئرلار. حتى عایال لارا – چاغالارا دوزلرده – چؤل لرده اوراق اوردنرئپ، دؤوک دؤودیریپ دیرلر. توموسننگ جوقراما ائسسی سنننگ آشاغندا ایشلاپ یورکالر چاغاسنی غارنندان دوشیرن عایال لارننگ هم سانى آز بولمان دئر.

مأمد شاعیر هم شول دؤورینگ شیله بیر آغر دوشن عاذابننا سزاوار بولوپ دئر. شونننگ اؤچین اول اثرلرینده شول یاغداى لار بارادا شیله یادلایار:

ظالملار ارک اتمه دی، اۆز غازانان مالئما،
گۆنده بیگاراً سؤریپ، غویمادی اۆز حالئما،
آخیر بیر گۆن قویارلار ادن ایشینگ آئننگا،
دئنچلق قادرئن بیلمانی، تۆرکمن آمانا گلدی. ...

شیله آغر دؤورده هر خالقننگ آراسندا بولشی یالی حؤکومت غاضابنندان اوزینی قوراماق و اورون ایله مک ماقصدی بیله، خالقننگ تأثیرینه شوغولچنلق ادیپ، الینی غانا بولاشدنرانلار هم بولوپ دئر. شاعیر بو جانسنزلارننگ آزارندان آمانا گلیپ شیله دییار:

ایدار مأمد، بو دؤنیاً باقى دأل دیر، پانی دئر،
قاچنپ باران یریمیز، کوره سووننگ یانی دئر،
تۆرکمن لری انز غندان، یوردننگ اشپیونی دئر،
تا عارئمی آئنچام، ایچیم – باغرئم دولی دئر،
موسلمان غارداشلارئم، کؤیدی عذاب دا بولدی. ...

⁶⁹ تؤلگسیز ایشلتمک

شیلہ پورصاتلاردا آپورتونیسیتیک آداملار اورون ایہ له مأنگ اوغروندا تهراندا قورولان مجلسده وکیل چیلیک اتدی لر. اولار توزان خالقا "سیزه یر، سوو، حاق – حقوق آلپ برملی!"، دیه ن باهانالار بیلہ تورکمن لرینگ سونگقيجا قادمندان غالان شای – سپ لرینی هم آداب یغناپ، تهران دا کیپی – صاپا چکیپ گزیپ دیرلر. بو توپار شاخصیت لر شاعیرئنگ تانقیدی گوزلریندن گیزلین غالپ بیلمان دیر. شاعیر آشاقداقی سطیرلرده اولاری شیلہ تانقیدا چکیار:

ای غارداشلار، بیزگه پیداسی یوق دئر،
هر کیم اوز حورماتئن – ذاتئنی بیلر،
وکیل بولجاق دییپ، تهرانا بارئپ،
مواجیبینی اییپ، یاتانئنی بیلر.

تورکمن لرینگ مشهور شاعیری مسگین قلنچ، خوجه نفسلی بللی مرد شاعیر بیلن غاتناشندا بولوپ دئر. شیلہ بیر دوشوشقلارئنگ بیرینده، مسگین قلنچ مرد شاعیرا: "سن اینگ سونگقی شاعیر بولویسننگ، سندن سونگقی لار یوماچی بولارلار!" - دییپ، آیدئپ دئر.

شول زامان دا شاعیر مسگین قلنجی ایران تورکمنلری نینگ آراسندا ادبی تایدان شیلہ بیر دورغونلق دؤورینینگ عمله گلجک دیگینی نادیپ بیلدی کا؟ - دییلن سوال یوزه چنقاندا، ادبی غارایشندان اونگا دینگه بیرجه جو غاپ تاپلیار: مسگین قلنچ و مرد شاعیرلارا چنلی علمی مدنیت بوخارا و خیوا مرکزلی نینگ بای ادبیاتئندان گوزباش آلپ دئر. اما اولاردان سونگقی لارا شیلہ ممکن چیلیک دؤره مأندیر. سیابی ایرانئنگ دؤولت سیستماسی تورکمن خالقئنی همه طاراپلائین چوکگون دورموشا طاراپ ایتہ لاپ گونیکدیریپ دیر. ...

*****

★ صاحت ایشان، غالقان شاعیر و آراز محمد شاعیری (آرام):

یوقارداقی یادلانان شاعیرلار ئمزدان سونگ صاحت ایشان، غالقان شاعیر، و اینگ سونگؤندا کؤمیش دپه شاهریندن آراز محمد شاعیری (آرام) داغی لاری یادلاماق بولیار.

★ صاحت ایشان؛

اوکتوبر رولیوتسیاسئندان سونگ، ساوت تورکمنستاندان ایرانا غاچئپ گیتماگه مجبور بولوپ دئر. اول گؤللی داغ اطرابئندا یاشاپ، دوردیجیلیک بیله مشغول لانیپ دئر. اونونگ بیر قوشغولار یئغئندئسی کؤممت قاووس شاهریندأکی "قابوس" نشریاتی طاراپئندان نشیر ادیلدی. صاحت ایشانئنگ اثرلری نینگ ماضمونی کؤپلنچ ایرالنق اهنگینده بولوپ دئر. مثال اوچین:

وای، بو آیرالنغئنگ آهی،
گؤنبه – گؤندن آرتار ایندی،
یادئما دوشنده گأهی،
ایچیم – باغرئم اؤرتئر ایندی.⁷⁰
*****

یوقارداقی صاحت ایشان یالی انقبالا اوچران شاعیرلارئنگ بیرری هم؛

★ غالقان ولئنگی؛

بولوپ دئر. اونونگ اصلی اوتورموشی آخال ایلاتئندان بولوپ دئر. "غالقان ولئنگی 1929 – نجی یئلدا تورکمنستانئنگ پایتختی عاشق آباد شاهری نینگ گؤندوغارئندا یرلشن تاریخی "أنو" اوباسئندا دؤنیأ اینیار و 1974 – نجی یئلدا ایکینجی یوردی بولان تورکمن صحرائئنگ جرگلان اوباسئندا وپات بولیار.⁷¹ اول "استالین و بریا نئنگ" دؤوردشی بولوپ دئر. اولارئنگ سیاساتلارئنا غارشی بولانی اوچین انزارلانئلئپ ایرانا غاچئپ آتیار. غالقان شاعیرئنگ ایران دا – دا ماشات (مشهد)، تاهران و گؤرگن شاهرلریندأکی توساغلاردا 3 یئل اوتوروپ دئر. اوندان دؤرلی ماضمونلاردا یاغنی 1000 سطیردن آغدئغراق قوشغی اثرلری نینگ غالاندئغی بارادا ماغلومات بار. اونونگ قوشغولاری نئنگ اساسی

⁷⁰. Heý,ät doctor Jävad, "Seýri där tarih-e zäban vä lähjeha-ýe torki", näşr-e "now", Tehran – sal-e 1365 ş., säf.2,7,8.

۵۴. هیئت دکتتر جواد، "سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی"، نشر "نو"، سال ۱۳۶۵ ش، ص. ۲،۷،۸.

⁷¹. "SÖZ", Europadaky Türkmen Kultur we Arkadaşlyk Ojagynyň "Türkmen ilim" dergisiniň ortak ýaýyyny, I-nji san, ŞWEDEN-GERMANY – 1993 ý., s. 3.

ماضمونلاری ظلئما تن برمسزلیک، پول اوچین اوزینگی یوردئنگ دوشمانی نئنگ ارکینده غویماسزلئق، واطان پارازلئق هم آیرالئق بارالاردا دوزیلیپ دیر.

مثال اوچین:

بیز انه دن بولاندا، قول بولماغا دوغان دأل،
 گوچیمیزه بويسانئپ، دگمه دیگه دگن دأل،
 اما ولین دگسه لر، بیز هرگیز باش اگن دأل،
 اگر ائرس آراپ بیرى، گلسه سئپدئرمارئس دیرى،
 غازاپلی نایزا دوزیپ، غارق ادريس غان ایچینده.⁷²

یوقارداقی بند قوشغی 1979 – نجی یئل لاردا تۆرکمن صحراداکی دمونستراسیالاردا شئغار حؤکمینده اولانئیلاردی.

شیله هم اونونگ "قاوارئس بیز پیس لری" اتلی قوشغوسی دؤورینگ سیاسی، جمغئیت چیلیک هم صنفی غاتناشئقلارننا چنلی آچ – آچان گۆرکزیار. مثال اوچین:

اؤز ایلیم ده سولطان منم، بگ منم،
 آز غئن بولوپ هیچ بیر کسه دگمنم،
 دوشمان آزئپ سوروپ گلسه اؤستومه،
 من اولارا هرگیز بویون اگمنم.
 تۆرکانا من، سادا من،
 نؤکر بولوپ قوللوق ادمن یادا من،
 پول پارازلار دولار دؤکسه اؤستومه،
 واطانئمی ساتا بیلمن زادا من. ...⁷³

... یالی قوشغولاری هیچ هیلی دؤشیندیریشه ماتأچ دأل دیر. بو شاعیردان ینه – ده، "یاپراق"، "دیللر اوینایار"، "یازیارئن"، "ایسله یارئن"، "گۆزلریم منینگ"، "بیریگر یالی"، "آچمادی لار"، "یاد ایله دیم"، "ایل لره"، "ایسله منم من"، ... یالی اثرلری اوزیندن یادیگار غالدئرئپ دئر. ...

*****

⁷². Şol ýerde,

⁷³. Bu goşgy onuň ogly Oraz Ýoldaşynyň dilinden ýazylyp alyndy. Aşgabat – 1991 ý.

★ آراز محمد شاعیری:

(آرام) تاخاللوصی (تخلصی) بیلە كۆمیش دپە شاهرینده یاشاپ دئر. اول بندرتورکمن شاهرینده اوکووونئی غوتارئپ، موغاللئم چئلئق هم دؤردیجیلیک بیلە مشغول لائنپ دئر. اول غوشغولارئنی كؤپلنچ روباغی اولچگینده دوزیپ دئر. بو شاعیرئنگ بیر قوشغی یئغئندئسی "آرام قوشغولاری" دیه ن آت بیلە "قابوس" نشیریاتی طارئندان نشیر ادیلدی. آشاقداقی اثر اونونگ قوشغولاری نئنگ بیر بؤلگی:

بو باش گۆنلیک یاشایئشدا، نه خوش گچر روزیگاریم،
 آز عؤمریمینگ دؤرت پاصلئندا نه غنش بللی، نه باهارئم.
 یۆرك بیر ماهره ایلتشیپ، دردی یاتدان چئقار ماغئنا،
 نه آداغئچ سالغئنئم بار، نه آی یۆزلی بیر نیگارئم.
 یاشان مکانئندا هر کیم، مسکین قئلئپ دلبند اونگا،
 قرار ادیپ توغئاماغا، نه ملکیم بار، نه دیارئم،
 یولداش سوماق بیر نیچأنینگ، نه اؤنگی بللی، نه هم ائزی،
 آراسئندا یاشاماغا، نه صابرئم بار، نه قرارئم.

خوش ناغمالار دوداقلارئما بیگانه دیر، بیگانه دیر،
 اؤتگیرلی غملی غزال لار، منینگ یارئم، منینگ یارئم.
 نه قالبئمئنگ آرامی بار، نه كؤنگلیمینگ جانانی بار،
 بیر عؤمریمینگ حاصئلئندان تنها غم دئر هر نه بارئم.

اونگشوق گیتار امنگ چنگگی، خوش سیمه دگمانی بیئدی،
 اونگشوق دگیرمن آستئندا دانه بولوپ سنئدی تارئم.⁷⁴

گۆرشیمیز یالی، XIX-XX – نجی عاصرئنگ باشلارئندا اترک – گۆرگن تورکمنلری نینگ آراسئندا اونلارچا شاعیرانا آدام دؤرأپ، اولار خالفئنگ دردینی بیان ادیپ، آغئسئنا آغلاپ، اوز خالقئ نئنگ جوممیشیندن چئقان و اونونگ آقلاوجی سی (غورایجی وکیلی) بولوپ خئذمات ادن ائنسانلاردئر. بولارئنگ شاعیرانا دؤردیجیلیگی اهلی تورکمن خالقئ نئنگ ادبی میراثی بیلە آیرئلماز باغلانئشئقدا بولوپ، بیزینگ میلی و روحی بایلئغئمئزنئنگ بیر بؤلگی و بیر شاخاسی دئر. ...

⁷⁴. Begdili M., / görk. iş/... sah. 382

☺ ایکینجی باپ: ایران تورکمنلری نینگ II – نجی جهان اورشوندان سونگقى ادبیاتی

1. ایران تورکمنلری نینگ سیاسی یاغداى لاری.

اوکتیابر روؤلیوسیاستندان سونگ، ایران تورکمنلری نینگ تاریخندا ایکی سانى اساسى سیاسی واقعا بولوپ گچیپ، اولار اؤز تأثیرینی خالق آراسنداقى روحى مدنیتته قوشوپ، اولارننگ حاضیرکی ادبیاتندا اولی رول اوینیار.

اول واقعالارننگ بیرینجی سی 1924 – نجی یئلننگ ماى آیندا أهلی تورکمن طایپا – تیره لری نینگ یئغناننشپ گچیرن اومچالی قورولتایندان سونگ باشلانان واقعالار دئر.

تاریخ علم لاری ننگ دوکتوری، پرافسر خ. آتایف "ایران تورکمنلری نینگ آزاد ادیجیلیک حرکتی" آتلی علمی ایشینده، بو بارادا حاقنقى فاکتار اولانئپ، تاقنقى (دقیق) بارلاغ گچیریپ دیر. تورکمنلرینگ بو آزاد ادیجی لیک حرکتی نینگ خالقننگ حاقنقى حرکتی دیگینی ایشده دولی ثبوت ادیلیار.⁷⁵

أ. اس. مالیکف بو غوزغالانگننگ کابیر رئال طاراپلارنى اوندأپ دیر. اول ایرانننگ 20 – نجی یئلارنداقى غوزغالانگننى بیان ادیپ ایرانننگ دمیرغازئق – گوندوغار غوزغالانگلاری بارادا شیله یازیار:

1924 – نجی یئلننگ یاز آیی ننگ باشلارندا حرکت باشلانئپ، اونونگ انزی سوره تورکمنلر بیلن کورتلرینگ غوزغالانگی اوروبیونا غالدی. تورکمنلر اؤزلری نینگ رسپوبلیکاسننى اعلان اتدی لر، (اونگا یولباشچنلق ادن تورکمن لرینگ وکیلی عثمان آخون دی). ایرانننگ حؤکومتی کؤپ عذاب چکیپ، بو غوزغالانگی 1925 – نجی یئلدا باسنپ یاتئردی.⁷⁶

⁷⁵. Ataýew H., “Jonbaş-e rāhaybāhş-e Turkmenha-ýe Iran (Geýam-e salha-ýe 1917-1925 M.)”, motārjem : Sä,yd, “Akademi-ýe ulum-e Jemhuri-ýe Mostägell-e Turkmenestan”, Änstito Tarih-e Ş.Batyrow, enteşarat-e “Hezb-e Tude-ýe Iran”, sal-e 1987 M.

⁷⁶. ۵۹. آتایف همت، "جنبش رهائی بخش ترکمنهای ایران (قیام سالهای ۱۹۱۷-۱۹۲۵)", مترجم: سعید، "آکا دمى علوم جمهوری مستقل ترکمنستان"، انستیتو تاریخ ش. باطیراف، انتشارات "حزب توده ایران"، سال ۱۹۸۷/م.

⁷⁶. «Туркменская Искра», А.: 1925 г., 10 фев.

اما ادبیاتی عالم آ. اورازطاغانف 1916 – نجی، 1924 – نجی یئلارداقی گورگن تورکمنلری نینگ ارکینلیک حقوقنی آماق اوغروندا ایران پادشالئعنا غارشى آلپ باران حرکتلرینی "رئاکسیون حرکت" دیب یاتلایار. اول شیلہ یازیار:

1916 – نجی یئلدا گورگن ده، تورکمنلری اوز تیره – طایپا سردارلاری ننگ رئاکسیون سیاستنا ائنانئپ، یوقاردا بولان چاقنئشئق سبألی، پادشا حوکومتی نینگ حاربى آتریادی طاراپئندان هلاکچلیگه سزاوار ادیلیپ دیر.⁷⁷

شیلہ یالنگئشئق لار 20 – نجی یئل لارداقی ساوت سایوزننگ تاریخچی لاری ننگ، شیلہ هم کا وقت حاضیرکی زامان گوندوغارشناس لارنگ ایشلرینده هم گورینیارو مثال اوچین، آی. آ. یوسوفنگ ایشینده، "ایران تورکمنلری نینگ 1924 – 1925 – نجی یئل لارداقی غوزغالانگی "پراؤکسیون" دیبلیپ آتلاندرئلیار.⁷⁸

اگر – ده بو خالق آزاد ادیجیلیک حرکتی شیلہ رئاکسیون ماضمونلی بولان بولسا، اوندا نامه اوچین اول غایغئسئز آتابایف طاراپئندان قولدانئلئپ دئر؟ اما ی. استالینینگ ترس سیاستی آتابایف داغی لارا بو حرکتی قولداماغا روخصات ادماندير. بو حاقدا تاریخچی ج. آنا اورازاف " غایغئسئز آتابایف: تورکمن لر هایسی دئر بیر پرولتاریات سیاستی ننگ پداسی بولمالی دأل دیر " اتلی ماقالاسندا شیلہ نغناپ گچیار:

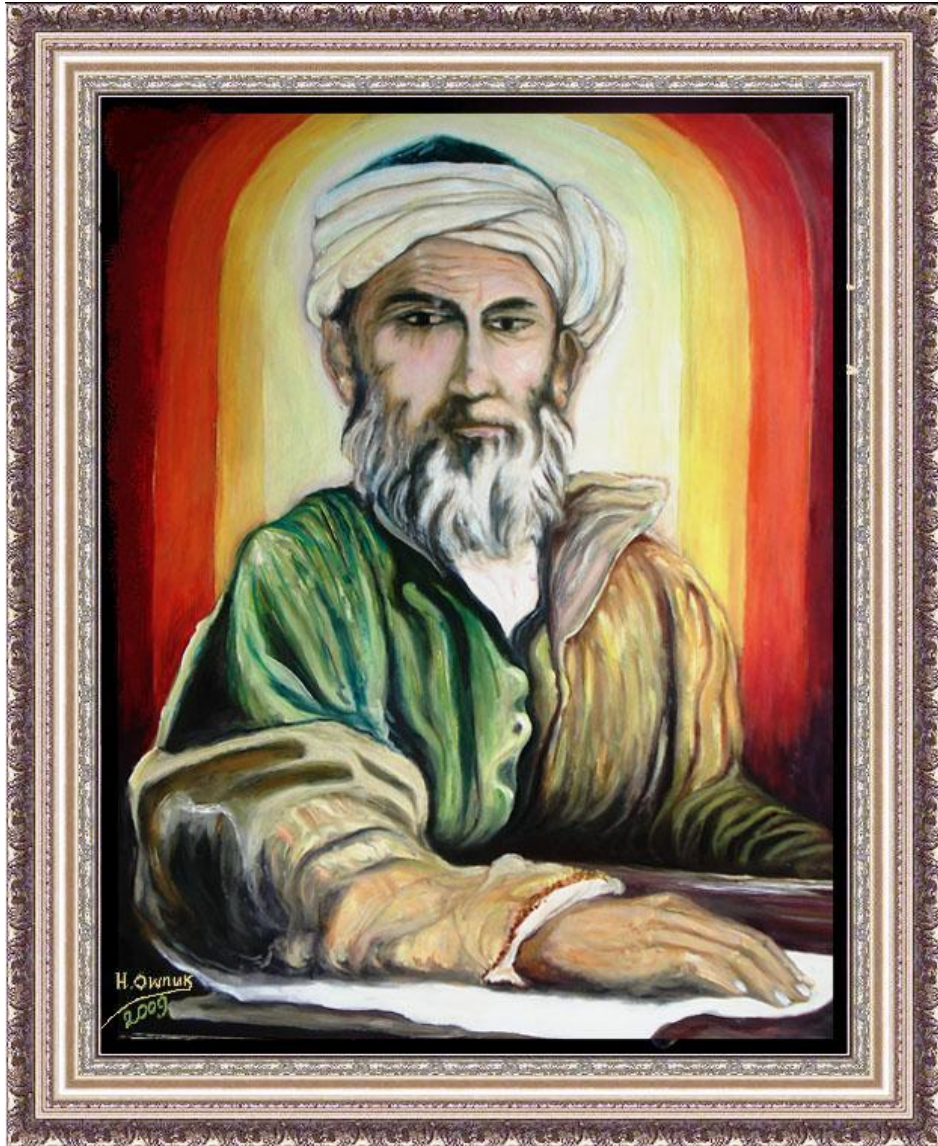
" ... اونگشوق سنزلئق دوردن دورونجی مسئله يموت لارنگ گورگن داکی غوزغالانگی دوردن یوزه چئقدی. آتابایف اولارا، تورکمن لرینگ یاراغلی قولى بیلن کومک برمگینگ ضرورلئغنی و اولارنگ اوزیمیزه بیریکدیرمک بارادا مسئله قويدی. " بیز مرکزی کومپارتیادا /م.ک./، "بو بارئپ یاتان میللت چیلیکلی چمه لشمه، مسئلأنینگ شیلہ غویولماغنی بورژواز اینتیلیگنتسیا عؤوض بردیف لر، بگی بردیف لر طالاپ ادیارلر. "، "آتابایف! سن اولارنگ ایدنالوگیاسنی قولدایارسنگ. بیلہ ادمک بولماز، بو بیزینگ پارتیامنرنگ پرینتسیپ لرینه ترس. بو پرولتاریات دیکتاتوراسی ننگ بأهیدلرینه غارشى گیدیار " دیدیک. اما یولداش آتابایف بولسا، "اول ناهیلی مأهریبیان دوغانلارئمیزی قوراماغا آیاغا غالمالی

⁷⁷. Oraztaganow A., "Arzuw"/ görk. iş/, 70 sah.

⁷⁸. Ýusupow I. A., "Eýran we SSSR – iň aragatnaşyklarynyň giňişlikleyin döredilmegi (1917-1927-nji ýyllar)", Moskwa- 1955 ý., 251 sah.

دال، بیز حۇكمان كۆمك برایمه لی، تۆرکمنلر هائسی دئر بیر پرولتاریات سیاساتی نئنگ پداسی بولمالی دال دیر!" دییار.

... آتابایفئنگ پارتیا غارشى تکلیفینی دینگه اونونگ بیله "ندیربای آیتاکف" ایکیسی قولدایار... گورگن غوزغالانگی نئنگ باشئندا یولداش آتابایف كونه أفیسر عؤوض بایفی داشکنده چاغئردی و اولاری تۆرکمن لره یولباشچئلق ادمک اوچین گورگنه ایبرماگه سنئانئشدی.

تاغصیر عثمان آخون (XX - ع. I - یارئمی)

1924 – نجی یئلئنگ 15 – نجی ماینندا ایران داقی ایلدش لریمیزینگ اوز رسپوبلئکاسئنی دوردن دیکلرینی، عثمان آخونئنگ، اونگا پرزیدنتی بولان دئغئنی کؤپ لر بیلیان دال بولسا گرک، اما ایران حۇکومتی اولارئنگ اؤستینه کؤپ موقداردا جزالاندئرئجی قوشون ایبرییار. ایلدشلریمیز تا 1927 – نجی

یئلا چنلی غازایی غارشئلق اورشی یئل لارئندا بوخارا امیری نینگ قوشون لارئنا تأعلیم برن بیرناچه تورک افسرلر و خان یمودسکی نینگ اوغلی /قیاتخانئنگ نیره سی/ "لالی" خان یمودسکی داغی لار، اولار اوجین حاربی مکدپ آچئپ، سؤوش اندیکلرینی اووردیار.⁷⁹

تورکمن غوزغالانگچی لارئنا یاردام ادن تورک افسرلری: قادیر افندی، جمال بی، ماتی (مأهدی) افندی، مصطفی بی، خودایار افندی، مئرات (مراد) بی، سولطان یاشا داغی لار بولوپ دئرلار.

شول سؤوش لرده جانی – تنی بیلن گؤرشن لردن، آله یار خان، نفس سردار، آناگلدی سردار (آج اوروغی بولان – کلته طایپادان)، آتاخان، آنامئرات خان، قووات آقا، مأمد شاعیر، ... و بیله کی تورکمن سرکرده و سردار لاری یادلاماق بولار.

Hojanepesde Türk ofiserleriniň türkmenlere harby mekdep açyp, söweş endiklerini öwreden pursatlary (1924-1925 yy.).

***

ایامی که از جانب افسران تورک در مدرسه نظامی خوجه نفس به قشون عثمان آخون آموزشهای نظامی داده می شد. (سالهای 1924-1925).

***

That days, Turkic officers from military school of Hojanepes, the military training was given to the forces of Osman Ahun. (Years 1924-1925).

***

⁷⁹. “Ýaş kommunist”, №: 32 /8849/, Annaorazow J., “Döwür, ykbal, hakykat”, “Gaýgysyz Atabaýew hakda”, A.: 1992 ý., 11 Aprel, 4 sah

XX – نجی عاصرئنگ بیرینجی یارئمئندا ایران تۆرکمن لری نینگ آراسئندا اینه، شیله واقعالارئنگ یوزه چئماغی جمعیئت چیلیک آنگی نئنگ اؤسمگی نینگ فوندامنتینی قوروپ باشلایار.

ایران تۆرکمن لری نینگ سونگق سیاسی تاریخئنداقی اساسی ایکینجی واقعا 1979 – نجی یئلداقی أهلی تۆرکمنلرینگ آغزی بیر بولوپ دؤردن و بیر یئلا چنلی دووام ادن "ایران تۆرکمن لری نینگ ساووت اوتونومیاسی" بیله باغلانشئقلى دئغی دئر. بو واقعا تۆرکمن اینتله گنسیاسئنی أهلی ایران خالقاری نئنگ آراسئندا ائغنتبارلی (اعتبارلی) درجا گؤتردی. شیله هم بو واقعا تۆرکمن خالق نئنگ روحی و ماددی مدنیتیینه ایه بولماغنا یول آرچادی.

یادلانئئپ گچیلن بو ایکی واقعانئنگ هرسی دؤنیادأکی جمعیئت چیلیک اؤزگیشلری نینگ تأثیرى بللی بیر درجه ده خالقا یتیرمگی باشاردی.

1913 – نجی باشلانئپ، 1945 – نجی یئلا چنلی دووام ادن اورتا آسیانئنگ عمومی اؤزگیشلری بویونچا، تۆرکمن (اینتللیگنسیاسی) حاضیرکی دؤورینگ تازہ باشلانان کاپیتالیستیک اؤلوسیاسئنئنگ تأثیرى بیلن بورژوازلئق باسغانچاق لارئنا آیاق باسیارلار. مثال اؤچین، شول دؤورده تورکیه ده چئقان "ماوراء – ال – خازار" ("کاسپی دنگزی نینگ گؤندوغار خالق") نشیری تۆرکمن لر اؤچین یوریته "یاش تۆرکیستان" آدی بیلن چوقای اوغلی مصطفی نئنگ یولباشچی لئغئندا قازیت چئقارئپ یایراتیار. اونونگ تأثیرى اؤنگده بارئجی تۆرکمن لری تولگوندئر یاردی. شول اطراپلاردا خالق آزاد ادیجیلیک حرکتی نینگ اؤنگده بارئجی لارئندان: ایکینجی جاھان اورشوندان اؤنگ – عثمان آخون (بیرینجی یولباشچی)، الله یارخان، حاجی مأمد پانگ (پنق)، موسی خان، گوکی صویپی، قنصئرامن، قلئچ ایشان، رجب آخون، آرازقوربان خان، ایمان قولى چوکگان، خوجانیازخان، عزیز خوجا، اسنخان کلتہ، نفس سردار، آناگلدی سردار (آج)، لاله خان،⁸⁰ آخونداغ گؤرگنلی، ...

ایکینجی جاھان اورشوندان سونگ – صاپار خاطئبی (صفر خطیبی)، عبدالرحمان مدرّسی، دکتر فرزانه، بای مأمد، سیوری، تآچ بردی گؤکلنگی، ملاحسین شاعیر، کریم موظاقاری (مظقری)، مأمد شاعیر و اوندان سونگق اتاپدا – صاپار انصاری (آخاللی)، نورمحمد آشورپور مرداوغلی، غ. باھلکه،

⁸⁰. Ataýew H., "Jonbäs-e rähaýybäkhş-e ...", / görk.iş/.

آمانجان آبائی، محمدمین اسلامی، ساری دأده گۆکلنگی (دورديف)، بای دأده مدرسی، نوری ماغتم، ولیجان آخون، رجب اف راخمانی⁸¹ یالی اونلارچا اینتللگنسیا وکیل لرینی آغزاسا بولار.⁸²

رضاشاننگ حۆكومتی نینگ سونگلارنندا تۆرکمن صحراننگ شأهرلرینده، كآپارئم یاپئق سیاسی حرکت لر گۆزه ایلیأردی. وقت – وقت اولارننگ آغضالاری رضا خاننگ سیاسی پولیسایلاری طاراپندان توتولئپ باسلیاردی لار. شولارننگ آراسندا كۆمیش دپه لی "بابائی و آمانجان آبائی" یالی تۆرکمن لرینگ سیاسی اؤنگده بارئجی لاری دكتر تاقی ارانی ننگ 23 سانى آغضالاری بیله توتولئپ، رضاخان تاغتنندان یئقنلنچا، تهراننگ "زندان قصر" اتلی كۆشك تۆرمه سینده اوتوروپ دنرلار. آیدنشلارنئا گؤرأ، د. ت. ارانی رضاشا حۆكومتی نینگ غارشنسنا آراغاتناشئقلى گۆرش ممكن چیلیکلرینی دؤردمك اۆچین ناچه صاپار كۆمیش دپه شأهرینه گلیپ – گیدیپ دوروپ دیر.⁸³

تۆرکمن صحراننگ دمكراتیک حرکتی نینگ اؤسمگی رئاكسیانی اولی حاوصالا سالیار. شونونگ اۆچین – ده تۆرکمن صحرا و تۆرکمنلر بارادا هر هیللی یالان – یاشرئق توهمت لرینگ، حیلله گارچیلیکلی حرکت لرینگ، پرؤكاسیون چئقش لارننگ گۆن ساینن آرتجاقدئغی شوبهه سیزدیر.⁸⁴

ایکینجی جاهان اورشی دؤورینده ساوت قوشونی ایرانا گیریپ، زندانداقی أهلی اؤنگده بارئجی لارننگ بوشادئلماغنئا یاردام ادیار.

ایکینجی جاهان اورشی باشلانئپ، رضاخان تاغتنندان یئقنلاندان سونگ اس.س.ار – ینگ قوشونلارننگ اتریادلاری ایراننگ دمیرغازئق بؤلگینده یرلشیپ، تۆرکمن صحرادا سیاسی حرکتلر یایبانگلانیار.⁸⁵ بو اتاپ 1940 – 1945 – نجی اوروش یئلارنندان سونگ باشلانئپ، میلی بورژواز گۆیچ لرینگ قوراماچئلئقلى اؤسیپ، پارلامنته ایه بولماغنئا سبأپ بولیار. 1953 – نجی یئلدا ایران پادشالئغی گۆیچدن دوشیریلیپ، ایراندان داشاری غاچئرئلیار.⁸⁶

⁸¹ Автор книга: "Р. Реджепов, "XXIII-XIV асыр Түркмен элбиятының дөреджилик стили" Түркменистан БИА-ның «БІлым» неширятьы, А.: 1995 – 348 с.

⁸² Filologiya ulymlarynyň kandidaty Nurmuhammet Aşyrpur Meredowyň aýtmagyna göre, esaslanýlar.

⁸³ "Zendeği wä mobareze-ýe khälg-e turkmen-e Iran", enteşarat-e "Kanun-e Färhängi wä Siyási-ýe khälg-e turkmen-e Iran wä Setad-e Märkäzi-ýe Şuraha-ýe Turkmensähra," Iran - 1980 m., säf. 37.

⁶⁶ "زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران"، انتشارات "کانون فرهنگى و سیاسى خلق ترکمن ایران و ستاد مرکزی شوراهاى ترکمنصحرا"، ایران – سال ۱۹۸۰ / میلادى، صفحه ۳۷.

⁸⁴ Kulyew Gylyç, "Köpetdagyn aňyrsynda", "Türkmen döwlet" neşiriýaty, Aşgabat – 1956 ý., 15 sah.

⁸⁵ "Zendeği wä mobareze-ýe khälg-e Turkmen-e Iran", / görk. iş/, ...

⁸⁶ Hezb-e Tude-ýe Iran, "Çehel sal dâr sängär. ....", / görk. iş/, säf. 69

قلچ قولئوئنگ "كۆپت داغئنگ آنكئرسئندا" آتلى رومانى نئنگ ايران تۆركمن لرى نینگ كآبىر سىياسى ياغداى لارى حاقئقى صوراتدا بيان ادىلمآگه سئنانئشئلئپ دئر. رومانئنگ بىر يرينده شول دؤوريندآكى غازيت لر ينگ تۆركمن صحرا دگيشلى برىآن خابارلارئنا اونسىنگ چكىليآر:

"... – بىز هنيزه چئلى ميتيئنگ گچيرميزوق، امآ رئاكسيون غازيت لر گؤر، نامه يازيارلار: "تۆركمن صحرا بلشويكىئنگ اؤبجوگى!" يا – دا، سر ات مونگا: "تۆركمن لر كؤومت قاووس دا و كؤميش دپه ده ژاندارمالارى هم پوليسيا گؤيچ لر ينى ياراغسئزلاندئرئپ دئرلار".⁸⁷

1944 – نجى يئلئنگ توموسى نئنگ سونگلارئندا كؤومت قاووس شآهرى نىنگ حاربى مركزىنى آزاد اتمك اؤچىن، قوشون باشئىلى /سرهنك/ نوائى و اونونگ اورونباسارى /سرگرد/ اسكندانى داغلارئنگ كومانديرليگى آستئنداقى هجوما قوشولان افسىرلر ساووت ساپوزا گچىپ، سونگ تؤوريزه (تبريز) دولانئپ گلدىلر. 12 افسىر و اونونگ قول آستئنداقى آغضالارئنگ بو هجومى ساوت ساپوزى بيله توده پارتىاسئندان ماصلاحاتسئز عامالا آشئرئلان بولوپ چئقئپ دئر.⁸⁸

شوندان سونگ مىللى بورژواز قوراماسى نئنگ وكىلى باش منىستر (وزير) دكتر محمد مصدق بىر گؤنلىك حؤكومت باشئنا گچىآر. امآ بو تازه مىللى حاكىمىت قوشون باشى زاهدى نىنگ آمريكادان حاربى گؤيچ كؤمگىنى آلماعى بىلن ياتئرئليآر. اوندان سونگقى اتاپ "انقلاب سفيد" ياغنى "آق رؤلوسيا" آدئنداقى سىياسى و جمعىت چىلىك اوزگريشلر دىر. اول آمريكانئنگ سىياسى پروفىسونال باشئلق لارى نئنگ طاراپئندان رفورمىرئنىپ، يۇرئته "رفورما" حؤكمينده محمدرضا پهلويآ اؤوردىليآر.⁸⁹ شيله ليكده، ايران پادشالئقى اورتا آسيادا آمريكان "ژاندارمى" رولونى دولى يرينه يتيرىآر.

بو سىياسى رول 1979 – نجى يئلا چئلى ساوتيزم – سوسىاليزم و كمونيزمىنگ غارشئسئنا اولى گؤرش آلئپ بارىآر. شول دؤورده بو حؤكومتىنگ پادشاسى خالق طاراپئندان "آمريكانئنگ زنجئرلى ايتى" ديه ن آدا ايه بولىآر.⁹⁰

⁸⁷. Kulyew Gylyç, "Köpet. ...", /görk. iş/, 37 sah

⁸⁸. Eýranyň Rewolýutsion jümmüşiniň jemgyýetçilik we strategic fundamentiniň maksatnamasy, 2-nji bölüm, I-nji bap, "Sazman-e cherikhaýe Fadaey-e khäl-g-e Iran" guramasynyň neşiriýaty.

⁸⁹. Jäzäni B., "Tarikh-e si sale-ýe Iran", .../ görk. iş/

⁹⁰. Ähmädzade Mäs'ud, "Mobareze-ýe mosällähane häm estrtezi häm taktik", inteşarat-i "çirikhaýe Fädaei khalk-i Iran", bita., bija.,

۷۳. احمدزاده، مسعود، "مبارزه مسلحانه هم استراتژی هم تاکتیک"، انتشارات: "سازمان چریکهای فدایی خلق ایران"، بی تا، بی جا،

1979 – نجی یئلنگ فورال آیندا أهلی خالق دموکراتیک حرکتینیگ تولگونی محمدرضا پاهلوی نینگ ظولوم کوشگونی داغاتماق بیله اوتغاشیار. بو دؤور اؤز حاصیتی بویونچا، مدنی، سیاسی و روحی تاپدان تاپاوتلانیار. اوندان سونگقی حاضیرکی زامانا چنلی بولان دؤور، عوممان، ایکی اتاپا بؤلونیار. بیرینجی اتاپ 1979 – نجی یئلدا باشلانپ، 1983 – 1984 – نجی یئل لارا چنلی بولان واقعالاری اؤز ایچینه آلیار. بو دؤوردکی 1979 – نجی یئلدان 1980 – نجی یئلا چنلی بولان آرائق "ایران تۆرکمنستانی ننگ ساوت اوتونومیاسی" دیلیپ اتلاندئرلیار.

1979 – نجی یئلنگ ایول آیندا ایلکینجی گزک میلی – دموکراتیک فرونتی ننگ (گورش اؤنگینده) اینیستیاتیواسی⁹¹ (girişimler) بیله ایران خالقاری ننگ رایداشلیق کانفرنسیاسنا چاغئرئلیپ، اونگا، کوردلر، آذربایجانلار، تۆرکمن لر، بلوچ لار و عاراپ خالقاری غاتناشیارلار. کانفرنسیادا ایران خالقاری ننگ اوتونومیاسی ننگ پرینتسیپ لری قبول ادیلدی.⁹²

1980 – نجی یئلدا کؤمت قاووس شاهریندکی تۆرکمن لر بیلن حؤکومتینگ آراسننداقی بولوپ گچن چاقنئشئدان سونگ، 1983 – نجی یئلدا أهلی سیاسی آپازیسین پارتیا – قوراملاری ننگ آغضالاری بیر اؤچدان توتولپ – آتئلپ، غاچ – ها – غاچلق باشلانپار.

ایکینجی اتاپ شوندان سونگقی دؤوری (1984 – نجی یئلدان حاضیرکی گؤنلره چنلی) اؤز ایچینه آلیار.

⁹¹. Initiative: girişim, ابتکار عمل

⁹². Логашова Б. Р., «Туркменистан сегодня», 3, «Туркмении Ирана», 1992 г., с. 5.

(2) حاضیرکی زامان ادبی پروسس.

سونگکی دؤورلرداکی مدنی – روحی تأثیرلره ایران تورکمنلری نینگ سونگکی 70 یئللنداقی روحی، ادبی، تاریخی و سیاسی واقعالارننگ ایچبنده عمله گلن مدنیت دییپ دوشینمه لی. یوقارداقی لار یالی یاد – دان چنقماجاق حاقتقی تاریخی واقالار خالقننگ روحی مدنیتینه – ادبیاتنا و صونغاتنا ایکی آسپکت ده⁹³ اؤز تأثیرینی یتیریپ دیر:

بیرینجی – خود سیاسی واقعالارننگ تأثیریندن گؤزباش آلپ خالق آراسندا دوردیلن شغزلار و بیله کی فولکلور اثرلری. بو هیلی قوشقی – غزال لار ایران حاکیمیتیندن گیزلین گورنوشده دوزیلیپ، دیلدن – دیله گچیپ، خالقا یایرادئلپ دئر. سونگ عمومی ایران آپازیسون گویچلرینه قارانگدا، ایرانننگ دموکرات "خالق قوراماسی" تورکمن صحراداقی تورکمن انتلیگنسیاسی ننگ ایدنال لارنا اونگایلی تأثیر ادیب، اولاری اؤز طاراپنا چکیار. شول دؤورده بو ایکی گویچینگ آراسندا دورلی مسئله لر بویونچا دؤران کابیر سیتیواسیالار⁹⁴ خالق آراسنا قوشقی بولوپ یایرایار. البتّه حاضیرکی دؤورده بو قوشغولاری یغنماق تورکمن علمی مرکزلی نینگ، عالم لاری ننگ بوجی بولوپ دوریار. شیه اثرلرینگ بیرى – ده عبدالرحمان مدرسی نینگ دوردیجیلیگینه دگیشلی دیر:

بابائی لار تکین یولداشنگ باردئر،
غالائی داقنماق ارکگه آر دئر،
چاتننگ درجه سی سنگکیدن زور دئر،
اونگکی بؤرنوچ، سنگکی پوسلی غالائی.

دموکرات باهانا خالق سویماغا،
غالائی داقارلار پاپاق غویماغا،
کاشکی قنزل بولسا ساتنپ یویماغا،
اونگکی بؤرنوچ، سنگکی پوسلی غالائی.

دموکراتدان خوش واعدالار بریلیار،
یاقتن واقتدان بوچ زادنی گوریلیار،
درجانگی گوریپ ایچیم غئرئلیار،

⁹³. Aspect: görünüş, جنبه

⁹⁴. Situation: durum, وضعیت

گورنگده کولکینگی توتدئر غالائی. 9695-،

یوقارداقی قوشغودا دموکرات پارتیاننگ خالقى ایشه چکمدکه نأدوغرى آلئپ باریان سیاساتلاری بیئی سارکازم بیله برک یاز غارئلیار، یانگسا آلئنیار.

خالق آراسئندا شولار یالی ماضمون دا دؤرلی واریانتلاردا قوشغی – غزال لار دؤزیلیپ دیر. کأبیر حالاتلاردا یوقاردا آغزالئپ گچیلن ایکی پارتیاننگ آراسئندا بولوپ گچیان بأسله شیکلر /بحث لشیک/ اساسئندا آیدئشئق آیدئم لاری دؤزیلیپ دیر.

مثال اوچین، بیر آیدئشئق دا:

- دموکرائتنگ باشلئغی، آوال بیزی سویاندئر،
مال – و مولکیمیز آلئپ، میللتی آچ غویاندئر...

دیپ، "دموکرات" پارتیانی تانقید ادیلسه، بیله کی بیر آیدئشئق دا "توده" پارتیا سنئنگ اوستوندن گؤلیارلر:

- غاپئسئندا اولی کلوپ غالدئران،
توده لارا خوشلئق بریپ گؤلدیرن ...

شولار یالی، خود سیاسی واقعالاردان تأثیرلنیپ دؤردیلن قوشغی – غزال لار شول دؤورینگ ادبیاتی نئنگ عمومی اوغورلاری نئنگ بیر آقئمی بولوپ دئر.

ایکینجی – گچمیش ادبیاتی نئنگ نوسغالارئندان تأثیرلنیپ، شیهله هم جمغئیت چیلیک شرطلری اساس ادیلیپ دؤردیلن اثرلردن عبارات بولیار. بو دؤوره کلپ یتن اثرلرینگ روحی تأثیرى XIX—XX عاصرئنگ باشلارئندا قی تورکمن کلاسیک ادبیاتی نئنگ سونگقى دورالغالاری دیلیپ قبول ادیلسه برلیکلی بولار. سبأی 1945 – نجی یئلدان سونگ، یاغنی ایکینجی جاهان اورشی یئل لارئندان بأری

⁹⁵. Kümüşdepe şäherinde “çat” atly akyly ýetne bir adam ýaşapdyr. Ol Demokrat partiýanyň agzalarynyň agzyny öýkenip, gursagyna galaýydan medal dakynypdyr.

⁹⁶. Arzaneş Welimuhammet Ahun, Türkmenistanyň D. Azady Adyndaky Türkmen Döwlet Milli Dünýä Diller Institutynyň baýry mugallymynyň dilinden ýazylyp alyndy.

ایران دا سیاسی – ادبی و جمعیّت چیلیک تایدان دور غولوق دئوری باشلانیا. "1953 – نجی – 1979 – نجی یئل لاردای ایران بویونچا باشلانان حرکتە چنلی دوام اتیار".⁹⁷

بو دئوردکی اثرلر هم عومومان ، ایکا بولینیار :

(أ) ایراندای نشیریاتلارنگ طراپئندان یئغانئئپ، چاپ بولوپ چئقان اثرلر. بو اثرلر کولپنچ کومت قاووس شاهریندکی "قابوس" نشیریاتی طراپئندان کولپیلیگه هؤدورلنن دیر.

(ب) چاپ ادیلیپ چئقارئلماذق اثرلر. اولار، اساسان، خالقئنگ دیلینده و شاخصی یازغلاردا غالان اثرلردن عبارات دئر. اولار خالقئنگ و باغشی لارنگ دیلیندن، اساسان هم تۆرکمنستان علم لار آکادمیاسی نئنگ میلی قولیازمالار اینستیتوتی نئنگ آرخیویندن یازئپ آماق ممکین چیلیگی دۆره یار. هاجان دا تۆرکمنستان بولونپ، آراچاک بلله نندن باری، بو شاعیرلارنگ اثرلرینی یئغانماق ممکین چیلیکلری قئنلاشئپ، اولارنگ اثرلری نینگ کۆپ بۆله گی بیتیب یوق بولماغا چنلی بارئپ یتدی. ...

چپر دوردیجیلیک سونگتی 20 – 30 یئلئنگ ایچینده تازە – تازە ادبی گۆچلر دۆره تدی. نسیل لردن میراث غالان غاراشسئلئق غازانماق و کسه کا باقنا بولماسئلئق ایده یالاری یاش ادبیاتچئلاری نئنگ چپر دوردیجیلیگینده تازە دن ایشلاپ باشلادی. ائلایتا – دا 1965 – 1979 – نجی یئل لارنگ یاش اؤنگده باریگی وکیل لری نینگ پیکیر – دویغی لارننا غاراشسئلئق ایده یالاری اونگایلی تأثیر اتدی. شیلە تأثیرلر نتیجه سینده اؤزباشداقلئق غازانماق اوغرونماق پروگراسیو حرکت اؤز اونگایلی رولونی اوینادی و ایران تۆرکمنلری نینگ تاریخئندا ینه بیر گزک یوریتە قوراماچئلئقلی دؤردیلن ساوت اوتونومیاسی نئنگ عمله گلگینه (1979 – یئل). انجاملاشدی.

اما بو اوغوردای اولی و اساسی یتمزچیلیک اوتونومیانئنگ تیزآرا سنماغئنا گتیردی. اول یتمزچیلیگی، اساسان بیرینجی نوباتدا ایران تۆرکمنلری نینگ انتلیگنسیا وکیل لری نینگ و مارکسیستیک پارتیا – قوراملارنئی دۆره دن ارگانیزاسیاسی نئنگ یاش و تجربیه سی نینگ آزلغی هم چپ طراپا خاص یئقئن بولاندىغی دئر. شیلە هم ایران تۆرکمن لرینده عمله گلن ساوت شورا اساسئندای گچپ دوران سیاسی – مدنی و اقتئصادی رفورمالاری اؤنگکی مونوپولیست بورژواز المنت لری رد اتدیلر، هم – ده قونامنتالیست غارایش لاری رئاکیسیون رژیم، ایرانئنگ آمریکا باقنا سیستمئندکی قورولان حاری قوشون اؤز قوللوغئنا آماغی بیلە، دۆشیندیریپ بولار، اؤچینجی سبأپ بولسا، شول دؤورده ساوت

⁹⁷. Zendegi və mobareze-ye hálge Turkmen-e Iran, / görk.iş/,

سایوزندان هم ایران تۆرکمنلرینه بو باباتدا یاردام ادیلمزلیگی بو مسئله ده ایران تۆرکمن لری نینگ اؤنگه گیدیشلیک غازانماغنا یاراماز تاثیر اتدی. شيله بولانسونگ، شئغالار و چاغئرئش لار هم یارئم تۆرکمنچه، یارئم پارسچا بولدی.

بيله ياغداي غاراشئليان نتیجائی برمدی.

II – نجی جاھان اورشوندان سونگئی ایران تۆرکمنلری نینگ ادبیات تاریخندا کؤپلنچ شئغر بیلن اثر دؤردمک یونگ بولدی. خاص سونگئی دؤورلرده قئصا اثرلرینی هم دؤردمک یولا دؤشپ اوغرادی.

سونگئی 40 – 50 یئلنگ دوامنداقی ادبیات دؤورینگ سیاسی – جمغئیت چیلیک واقعالارندان اؤزنگه بولمادی. هر بیر باباتدا اول اثرلرده دؤورینگ یوزینی آچئپ گؤرکزمآگه یئقغن ادیلیار. شيله اثرلرینگ اساسی تماتیکاسی بولسا گؤرش، واطانی سؤیمک، خالقننگ سوسیال یاغداینی اؤنده مک، عدالات بیلن سؤتمینگ آراسنی چاکلرندیرمک ... مسئله لریندن عبارات بولدی. حاضیرکی زامان ایران تۆرکمن ادبیاتی ننگ وکیل لری حؤکمینده سئار سوقی شاعیر (ساوچی)، بردی شاعیر، عایدی اونق، آرازمحمد شاعیری (آرام)، ب. دانگ آتار، ن. دویه جی، نوربردی جورجائی، خ. پاراخات، غ. اصفوهانی، خ. کور، عبدالرحمان اونق (یازجی)، غ. خوجه (یازجی و شاعیر)، آرازمحمد ایری (شاعیر)، مسعود دویه جی (یازجی)، ح. عادل، آنه محمد احمدی (تاریخچی)، ع. کلته، سبحانی، آنامحمد ساده (سانجار شاعیر)، آرازمحمد سارلی (تاریخچی)، آ. پاک، س. چوگان، ی. ساقعالی، ح. کؤسلی، عالیه علاق، جميله شیخی، یوسف قوجق (یازجی)، غ. بدخشان، ... و بيله کی بیر ناچه لرینگ آدلارنی آغزماق بولار.

ادبیاتننگ حاضیرکی زامان شرطلرینه دگیشلی لیکده، یوقاردا آتلاری آغلان یازجی – شاعیرلارننگ اثرلرینده اؤنگه سؤریلیان ایده یالار اساسان اوچ سانی ماضوندان گؤزباش آلان ایده یالار دنر.

(أ) دورموش بیلن انلاشمايان ماضونلی اثرلر،

(ب) دورموش بیلن انلاشيان ماضونلی اثرلر،

(ج) دورموشی اؤنده یان ماضونلی اثرلر، .....

*****

دسرتاسیانننگ بیرنجی بؤلگی نینگ سونگی

Yzy “Diss... 2 – de” توکمچه

TOM II/V

II – نجی بؤلۆم

“Diss. _ تۆرکمنچه _ II”

دکتر خانگلدی اونق – تورنتو 2016

بیرینجی بۆلۆمى نینگ دووامى:

ادبیاتنىڭ حاضیركى زامان شرطلرینه دگیشلیلیکده، یوقاردا آتلاری آغزالان یازجی – شاعیرلارنىڭ اثرلرینده اۇنگه سۆریلیان ایده یالار اساسان اۆچ سانى ماضومندان گۆزباش آلان ایده یالار دئر.

أ. دورموش بیلن انلاشمايان ماضومولى اثرلر،

ب. دورموش بیلن انلاشيان ماضومولى اثرلر،

ج. دورموشى اۆنده یان ماضومولى اثرلر، ...

*****

أ) دورموش بیلن انلاشمايان ماضومولى اثرلر:

بو ماضومون داقى اثرلر، اساسان، دورموش و سیاست بابات دا تۆرکمن خالقننا بأهیدلی و پیدالی طاراپلارنى اۆنده یان ماضومولى ایدیالاردان گۆزباش آلئپ، حاضیركى دؤورینگ پراگراسیو و اینترناسیونال – گومانستیك حقوقلارنىڭ اساسندا سۆتمكش و زأحمتكش انسانلارنىڭ بأهیدلرینی اۆنده یار.

بو اثرلرده واطان سۆیجیلیك، دورموشدا دؤوام ادیان ظولمی تانقیدلاماق، خالقنىڭ گۆرنیکلی رئال قهرئمان لارنى واصف ادمك، پاراخاتچنلق*⁹⁸، خالقنىڭ بأهیدلی و حاقنقات اوغروندا غایدوسئرلئق گۆركزمك، اۆزینی یالاندان دین ینگ وکیلی ساییپ، خالقا سۆتم ادیانلرینگ یوزیندن نئقابئنی سئرئپ، اولاری رئسوا ادمك و ینه – ده، شولارا منگزش ایده یالار اۇنگه سۆریلیار. بو ماضومولى اثرلر كۆپ چیلیگینگ ماتریال و رئال یاشایشئندان، یاغنی گۆزه گۆرینیپ دوران یاغدايدان گۆزباش آلئپ دؤردیلیان اثرلردیر.

حاضیركى دؤورده شیله ماضومولى اثرلر یارئم آچئق، یارئم یاپئق صوراتدا، عمومان داشاری یورتدا یاشایان ایران تۆرکمن خالقى ننگ اۇنگده بارئجی شاعیرلاری طاراپئندان دؤردیلیار. بیله ماضومولى

⁹⁸ پاراخاتچنلق: فراغتچنلق،

اثرلرداکی پیکرلر و ایده یالار، دورموشداقی رئاکسیون گوچ لر بیله هیچ بیر باباتدا ائلاشماپارلار، حاتدا (حتی) اولارا ضاربا اوروجی آهنگلر بیلن طاپاوتلانیر.

"بولمایار؟" ("بولمایارمی؟" دیه ن معانی دا) آتلی قوشغی اوز واطانئندان آیری دوشوپ، داشاری یورتلاردا یاشاپ یورن یازئی شاعیر خ. پاراخادنگ دوردیجیلیگینه دگیشلی بولوپ، بو اثر یورتدا بولوپ گچیان بیوروکراتیسیم ینگ غارشئسنا گونیکدیریلن دیر. قوشغی دا، قارامایاق خالقئنگ گون – گوزرانئنی گون – گونن آغرلاشدئریان، کابیر یوردی ایه لاپ اوتوران موغخور دین وکیل لری، یازغارئلیار:

... ایل – خالقئنگ، شانس – و باغئتن غئسغاجئق کاغذ کسر،

بیر یومورتغا، بیر دوؤیم نان، ائلغادئپ دابان غازار،

یرده غالان غارئپ – غاصار، ائمسئئپ هر در قاقار،

اوجاغاز فئط، موندا بو ذات، درده درمان بولمایار؟

اول – ها مؤلا، صلله یولدا، دونی بیر بایداق بولار،

پول گورنده سئنی غالغار، بادا بیرشای دک بولار،

کیسه چونگگور، دولمایار پول، دولسا بیر بای دک بولار،

ای یارانلار، جماغاتدا مونی سوران بولمایار؟

موندا بو عؤشر - و - ذکات دان، اوندا اول خومس - و - وقاف،*

آچئلدی یوزبیر حاسابی**، ینه – ده کوپ شول دک شکاف،***

بو شکاف دان اول شیکافا ائلغادار آخون صحاف،

بو اصحاف لار دویمادی، تالانگدا دویمان بولمایار؟⁹⁹

⁹⁹. نشریه "ایل گوچی"، شماره: ۲، "سری ۲"، عشق آباد – برلین – ۱۹۹۰/م، ص. ۱۸.
- "IL GÜYJI", 2 – nji seriya, 1-2-nji nomer, neşiri, Aşgabat – Berlin - 1990 ý., 18 sah.

* خومس: خمس، ذکات، عوشور، اوقاف، دینی تایدان خالقئنگ آخون لارا بریان پول و مال کومکلری.

** آیت الله خمینی اوچین یوزیتنه بریلیان پول و مال گیرده جیلر بیننگ بانک حاسابی.

*** شکاف: صندوق.

**** ایران اسلام رسپوبلیکاسی نئنگ پس صنئف لار باهاناسی بیلن آلیان گیردجی لری.

یوقاردقی بندلردن گورنوشینه گورأ، حاضیرکی یوردی چاپپ اوتوران لارئنگ دورلی باهانالار، یاغنی عوشر، ذکات، خومس، بنیادی موستأضافین (مستضعفین)****، یوزبیر خاساپ (حساب صد و یک امام)، ... وینه – ده شونگا منگزش دورلی تازه دن سالئنان سالغنت لار بیله سادا، قارامایاق، توزان خالقئنگ انزاغالاق دوشونجه لریندن و دینی دویغولارئندان پیدالانئپ، اولارئنگ یئغان یئغنجاغنی الیندن سئپئرئپ آلئپ، چاغالارئنگ فلاکته دوشمگینه سبأپ بولیاندئغنی بیان ادیلیار.

خ. پاراخاتئنگ واطان سوییچی لیکی یاغدایدا واطانئنگ گلجکدأکی انقبالی اوچین گورشیپ، ایراچئلئغا دوچار بولان لیریکی قهرئمانی اینه، شیله سسلنیار:

نیچه یئللاپ آه و فراق چکریم، جان قایدا دئر؟
 سرو و صنوبر، توت – چنارئم باغ و بستان قایدادئر؟
 تیغی خنجر، باغری سانجار، آفتِ جان قایدادئر؟
 بسکه وصفئن ایله نن چوخ، جنت مکان قایدادئر؟
 خانه – مالئم قتلدی ویران شول گلستان قایدادئر؟

قایدا قالدئنگ ای مکانئم گورگن و دشت و صحرا؟
 بو گون کرون گلیپ یتدی آیری بیر منزل سرا،
 بو منزل ده یوق قرارئم گر یتسم آل سرا،
 ایرالنق دردی سالاندئر قلبئما یوزمؤنگ یارا،
 تورکمن خلقئنگ تورکمن اصلی تورکمنستان قایدا دئر؟

وصفئنگا مست اولمنشام، عاشق کمین دیدارا زار،
 غفلتا! غال اوقئدان، آل جنتینگ بیدارا زار،
 آغر گون باشدان گچیرسنگ، شوندا سن تیمارا زار،
 گل بوگون غانات یایئپ گیتسم برون، هوشیارا زار،
 دورنا دی اوچسام یریمدن، آل دهستان قایدادئر؟

گورشمیز یالی، مجبوری یاغدا دا اوز خالقئندان ایرا دوشن لیریکی قهرئمان آیری بیر چت یورتلارا یاشاماق لئغنگ فنن چئلئغنی و ایراچئلئغئنگ درینی گردنینگده چکمک آرقالی واطان دویغوسنی باشدان

گچیریار. بو هیلی اثرلری اوقاننگدا آتا – بابالارئمئزنگ "مصیرده شا بولاننگدان، کنگاندا گدا بول" یا – دا مختومقلی آتامئزنگ "یاد ایل لرده آیرآچئلئق چکندن، اورسا، سؤگسه، خورلاسا – دا ایل یاغشی" دیه ن پاراصاتلی پیکیرلری یادنگا دوشیار.

شوسیادا یاشایان ایرانلی تۆرکمن "بردی شاعیر"، "اوروش و پاراخاتچئلئق" اتلی شغئرندا ایل خالقتنگ پاراخاتچئلئغی ننگ دؤنیأ یوزینده نأدرجه ده گرکدیگینی چونگگور ماضمونها بیان ادیار:

چئن انسانلانگ گوزین آچئپ ییگرنن،
 بلالارنگ گوزباشی سنسینگ اوروش،
 جنگ پارازلانگ ایک – ایکماچلاپ اگری،
 پیشگه لرینگ سوزباشی سنسینگ اوروش.
 گؤنبتارنگ*¹⁰⁰ ایسله گینی بیتیریپ،
 ایران بیلن عراق حاکیمیت لری،
 غانلی چاقنشئغی یرینه یتیریپ،
 یادا سالار فاشیست آلف هیتلری.
 باش یئل باری آدامزادنگ اتیندن،
 بؤوت یاساپ توپ و تانکنگ اؤنگوینده،
 ایکی بیگرنچ دؤزگؤن، ایکی واطاندا،
 مازارلئق دوردیار عاباث جنگینده.
 بیرى نینگ گوزى يوق، بیرى نینگ الی،
 بیرى نینگ کله سی یانندا یاتئر،
 بیرى نینگ آیاغی، بیرى نینگ قولى،
 بیرى یارتى جانلی، غانندا یاتئر.
 اول ایکى دؤزگؤنینگ آئننا انیقلاب،
 دیری گیدیپ، اولی غایدیار انزننا،
 انه لر ساچ یاییپ، یاقاسئن چاکلاپ،
 ایکى ال بيله اوریار قورساق – دنزننا.

¹⁰⁰ . * Ewropa we Amerika imperialistleri .

اون مۆنگلرچه اولی شونچا یارالی،
 اوروش میدانلار نینگ باتلاق لار نندا،
 کور، کری، لال، آغساق، چولاق گورگیلی،
 مۆنگلآپ گورسه بولیار یاتماق لار نندا.
 انه – آتالار نینگ چکن نالاسی،
 بیردن – ایکا بیرگیپ فریادا دؤنیار،
 گلین – غزلار نینگ هم قاقان لاله سی،
 پاراخاتلق آتلی دؤریادا دؤنیار.
 یاشا پاراخاتلق، یوق بولسئن اوروش!
 دییان سس لر کؤچه – کؤچه آیلانیار.
 اورشا غارشی چئقیان ایغنتلی گوروش،
 گون – گوندن اووج آلپ ایله جای بولیار.

واطان آراتلغی ایل گون آدنا،
 ائرتنجانی*¹⁰¹ دویپدن سوغورماق گرک،
 تاشلاپ اونی اوزی یاقان اودونا،
 آراتلق گونشینی دوغورماق گرک.

ایران – عراق آراسندا 1981 – نجی یلدا باشلانپ، 8 ییلاپ اوزاغا چکن معنی سنز اوروش ضرارلی
 ایل – خالنگ قووانپ، کمالا گتیرن غاراگوزلی اوغول لاری وپات بولوپ، درکسیز بیتپ، یا – دا معایپ
 – مۆجریپ بولوپ، ایرانلی تۆرکمن لری – ده آغر خاسراتا گتیردی. خالنگ یاشایش – دورموش
 شرطلری اؤنگکیدن – ده آغر لاشدی. یوقارق قوشغی، اینه شیله تاریخی جنگ بارادا ماغومات بریار.

یوقاردا مثال گتیریلن قوشغی یالی ینه ده اونلارچا شئغر، ایران اورشوننگ الهنچلیک لرینه باغشلانان

دئر.

¹⁰¹ . * Reaksiyon düzgün (režim)..

بردی شاعیر اۆز خالقى ننگ میلی و رئال قهرئمان لارنى واصف ادیب، اولار ننگ خاق و حاقنقات اوغرونداقى غایدوسئز گورش لرینی اۆز شغئرلارنندا، خاص – دا دابارالاندئریار.

چئنارلى ننگ چئنارنندان بوى آلئپ،
 گۆللى داغدان آرصلان آلان سردارئم.
 فراغى ننگ پأهیمیندن پای آلئپ،
 آزاتلق سازئنى چالان سردارئم.
 صأحرام یالى گۆزلدینگ سن، گینگدینگ سن،
 یاشولى – یاش کیچأ، بارچا دنگدینگ سن،
 دوشمانلاری مردلیک بیلن ینگدینگ سن،
 یۆرکلرده کشبى غالان سردارئم.
 کیمیر کۆر دک قایئم قوشاپ بیلینگی،
 تولقوندئرئپ آغر ایلینگ سیلینی،
 بیریکدیریب تۆرکمنلرینگ دیلینی،
 میلی قهرئمانی بولان سردارئم.
 ایل اوغلى سن، ایل یولوندا جان بردینگ،
 ایل باهیدینی آراپ، غئرئل غان بردینگ،
 بایا زاهر، غارئپ لارا شان بردینگ،
 کۆپ لرینگ آلقشئنى آلان سردارئم.¹⁰²

یوقارداقى قوشغى 1979 – نجى یئلداقى ایران تۆرکمنلری نینگ ساوت اوتونومیاسى ننگ لیدری نینگ اورونباساری حۆکمینده تۆرکمنلرینگ "اۆز انقبالننگى اۆزینگ چۆزمکلیک" مسئله سی اوغروندا گۆرشیب، جاننى پدا ادن، ایران رئاکیسیون لاری طاراپنندان حیلە گأرچیلیک بیلن گیزلین آلدانئپ اوغورلانان و الهنچ غنناق لاردان سونگ آنتلان دۆرت تۆرکمن گرچک بیگیدلری نینگ بیرى، شیرمحمد درخشنده توماجا باغنشلانئپ دئر.

¹⁰². Akbendi B., "Goşgylary", Şwetsiyada ýaşayan Eýranly türkmen, Türkmenistanyň "Dünýä Türkmenleriniň Gumanytar Birlişiginiň" agzasy, goşgynyň düzilen döwri 1985-1988 ýý.

آزاتلىق اوغرونداقى گۆرشلرده انزار لائىپ، يوردوندان آيرا دوشن و حاضيركى دؤورده اروپادا ياشاپ
يۇران ايران تۆرکمنلری نینگ حاضيركى زمان يازىجى شاعيرى ب. دانگ آتار تخلصىندا (بگمراڧ گرى)
اؤز دوردن "دؤرت گرچك" آتلى اثرينده هم بو دؤرت قهرئمانى شيله واصف اديار:

آى – يئل لار آيلائىپ، دولاندى دؤور،
ينه – ده صأحراما چائىلدى يالقئم،
ينه – ده دوغوردى دؤرت اگيرت مردى،
عابانى، كيميرى دوغوران خالقئم.

بيري بلند گريش هم اوچ سارسماز قالا،
دؤرتلر! دؤرتدينگ اننام داغنى،
بير تن بولوپ اويدى ايل – گؤنيم سيزه،
يؤرگينگيزه باغلاپ يورك باغنى.

آق يولونگنز شريغات دى خالقئما،
پروانا دك پئر لاندئلار يالقئما،
واطان آسمانئندا دؤرت پارلاق يئلدنز،
عاجاپ دوغوپ، تأسين¹⁰³ * ياشئپ گيتدينگيز.

"هر عؤمؤر دؤردىپ ادبى اثر،
عاجايئپ روباغى، قوشوپ گيدينگيز."

بو روباغى آيدئم بولدى ديللره،
انه لر هؤدى اديپ، سويدى بالاسئن،
يوغوردى زأحمته، سينگدى گؤللره،
خوش بزه دى غنز – گلينلر لاله سين.

"دؤرت يؤز شورا اگسيلملىك گؤيجينگيز،"

¹⁰³ . * تأسين: تحسين

موقدس سؤیگینگیز هم – ده اووجینگیز."

دوشمانننگ پالتاسی اتمه دی اثر،
یر توتما دی یرسیز اوران تۆهمتی،
غان او جاقلا ر گۆزه چاره تاپمادی.

"یئقنئئپ دۆشنده دۆرت أفت غایا،
غازاپ دونون گیبپ، سیلکیندی تآهران."
قاهارلی غالقنئئپ تۆوریز¹⁰⁴ دیر، شیراز،
اؤر بویونا غالدى باطئر کۆردیستان".
اوق بولوپ دوشمانننگ قالبئنی دشر،
دامجا – دامجا شهیدلریمیزینگ غانی.

ایل گۆنینگ قالبئندا همیشه یاشار،
توماچ، مختوم، واحدی هم جۆرجانی.

"بیر گرچک انزنئی مۆنگ گرچک توتار،
گینگ جاهان یاغتئئپ، شانلی دانگ آتار"¹⁰⁵.

یوقارقى سطرلردن – ده آیدننگ بولشی یالی، اؤز – خالقى نئنگ یاغنى انقبالی اوغروندا گۆرشن
دۆرت گرچگینگ ناحاق اولیمینه ایراننگ أهلی شأهرلریندأکی پروگرسئو جمغئیت لر و آپوزیسیون گۆیچ لر
قاهار – غاضاب بیلدیرپ، دمونسراسیا حرکت لرینی عاملا آشردئلار. چۆنکی اولار اؤز یوردوندا اگسیلمز
گۆیچ بولان "شورا" قوراملاری نئنگ و "آوتونوم تورکمن صحرانئنگ" اینگ سؤیگیلی وکیل لری دی.

¹⁰⁴. تۆوریز: تبریز

¹⁰⁵. Gerey B. daňatar, "Ýedigenler", goşgylar, Berlin – 1990 ý., 16 sah.

۳. گری ب. دانگ آتار، "یدینگن لر"، قوشغولار، برلین – ۱۹۹۰، پئل، ص. ۱۶.

دانگ آتارننگ دوردیجیلیگینده کۆپلنچ خالق قاهرئمانلاری نئنگ اوبرازی جانلاندئرئلیار. مونونگ اوزی شاعیرننگ وپات بولان خالق قهرئمانلاری بيله دنگ درجه ده دوروپ گۆرشندیگی اۆچین خاص – داناندرئنجی چئقئپ دئر.

شاعیرننگ واطان باراداقی پلسه په لری¹⁰⁶ هم کلاسیک پوزامئزننگ چپر درجه دأکی اؤویشگین لریندن گۆزباش آلیار. مونگا اونونگ "واطان" قوشغوسی هم دولی گؤوا گچیار:

سوراسالار دردی یۆرک مکاننن،
 قادئرئنگ غایناغی ایل لرینگده دیر.
 یر یۆزینده اینگ موقددس موقامی،
 هۆدی – هۆدی دیه ن دیلله لرینده دیر.
 باشئمدان گیتمه یار واطان هوواسی،
 دنگ – دوشلار یۆزینی گۆرمک هۆوسی،
 غانات قاقئپ گۆوین غوشئم طالواسی،
 دگره سی غنیاقلی گۆنلرینده دیر.
 سنده دیر گۆزباشی اینگ گۆزل دوغئنگ،
 یورگیمی پارچالان، ایلکینجی سؤیگینگ،
 مۆنگ دردینگ درمانی، غانئمی غایغئنگ،
 صأحرامئنگ آل – یاشئل گۆل لرینده دیر.
 داغ لارئنگا سئغئندئم سوراپ مرادئم،
 آلس دان – آلسا یتیردیم دادئم،
 عار – نامئسئم، گۆجیم، غوجور – غایراتئم،
 بوز – بولانئپ آقیان سیل لرینده دیر.
 قئرق چمه سی دپه لآپدیم غارئنگی،
 انچه یئلدا چکیپ یۆرین زارئنگی،
 مۆنگ گزک آیلانسام یرینگ شارئنی،
 گۆزیم شول قوماقسی بول لارئنگدا دئر.¹⁰⁷

¹⁰⁶ . پلسه په لری: فلسفه لری

¹⁰⁷ . Şol ýerde, 1 sah.

گۆرنۆشی یالی، یوقارقى قوشغودا همه ذات چپر دویغى بيله بیان ادیلیار.

واطانتنگ انه اورنوداقى مَاهیرلى هۆدیسى قوشغودا عاجایئپ دویغى بولوپ یانگلانیار. بوز – بولانئپ آقیان اترک – گۆرگن دریالاری ننگ سیل لری باشنى آسمانا دیکپ دوران داغلاری یانگلاندیریار... بولارنگ همه سی بیرگیپ، چپر اثرى خاص – دا، جوشغونلى ادیار.

ایران تۆرکمن لری نینگ آراسندا 1979 – نجى یئل لارنگ اتابندا ایل – گۆن ایچینه، ارکینلیک اوچین حاقنقات اوغروندا گۆرشپ، جانلارنى قوربان ادن اونلارچا تۆرکمن گرچکلى نینگ بیرى هم گۆرگن بأهلهکه دیر. دانگ آتار اوز دوردن پواماسندا، اونونگ واصفنى آشاقداق لار یالی صنفات لاندیریار:

وچ بیگیلر، لاله زارلى یولوننگ،
گینگ صأحرامدا اویشگون آتیان لاله سی،
اوزاق یئل لار اجیر چکن ایلمینگ،
آرقاداغى دننگ هر گرچک بیگیدی.
ای، عزیز خالقئمنگ مَاهیریندن دۇرأن،
گرکلى دینگ بیزه هنیزلر اورأن.
عزیز گۆرگن آتالغئنگ عاشغى،
عزیزگۆرگن، صأحرامئنگ گلشیگی.

اینگ گۆزل آرزوننگ تشنه چؤل لرده،
دۇرتمکده عاجاپ باغى بوستانی،
آرزو اتدینگ عدالاتی اولکه ده،
اوز ارکین آزاد تۆرکمنستانی.
گۆزیمدن گیتمه یار، گیتمز هم هرگیز،
شول باریان آیغئلى ادم لر بيله،
قولتوغندا خدئر دریانگ "انقبالی"،
یورگینگده خالقئنگ، دۇنیانگ انقبالی،
خیالنگدا گلجک باهارلار بيله.

قولداشئپ زأحتكش داخانلار بیلن،
 سؤوشیپ اجیز غانخورلار بیلن،
 اوبا – اوبا شورالاری دیکلدیپ،
 پاك یورکلی، اوبا غارئپ لارئندان،
 اجیر چکن ایلینگ حاقئن آلاندا،
 یرسیزلر یرینه ایه بولاندا،
 آق قوش یالی، یتگین یوراپ گلنگده،
 یازا اووریلردی خازانلی گویزلر،
 واصفئنگی ادر دن اجیزدی سوزلر.

تؤملیگینگ عاشئقی بیگرنجی دؤور،
 گوریپ بیلمان، بو عاجاییپ باهاری،
 گؤنبه – گؤندن آرتئپ، اووجی قاهاری،
 گوزلری غاماشئپ بیله یالقئما،
 دمیر دئرناغئنی گزآپ خالقئما،
 سالاندا باشئندان گرکسیز اورشی،
 اوندا – دا آرایئپ، گوراوغلی کمین،
 ایل – گؤنینگ انقبالننی قوراماق اوچین.

دوشمان چورتجک دی زیلی تۆرمه ده،
 سن بولسا گیتدیگیچا تاپلانئنگ دوردئنگ،
 یورکده غایناپان، غایراتئنگ بیله،
 تۆرمائی – ده چین مکدبه اووردینگ.

گچیردیلر سنناغ، آیلغانچ سنناغ،
 گوریلمدیک جنایاتلار اتدیلر،
 بیر سآحر، گئیریپ، گوزینگ آلئنا،
 قوچ یولداشی سید قوجوغی آتدئلار،
 دیدی لر: "یولداشئنگ آق بایرامئنی،

گتیریپ، گۆزلرینگ آلتندا آتجاج،
 سونگرا سنی، آزاد ادیب تورمه دن،
 ایل ایچینده شیله گۆررینگ یایراتجاج،
 اؤنگ گۆرگن میش اول پاخیری توتدئران،
 سونگ همه گۆنئی دوستونا یوکلاپ،
 ینه – ده، قاهر – غاضاب قورشادی سنی،
 توتاشدئنگ آلاولاپ اؤوریلدینگ اودا.

آرقادا غئنگ، اینینگ آق بایرامئنگ،
 مردانا کشبینی، گتیریپ یادا"
 "من بیله نامئسی چکمرین هرگیز"
 - دیپ، بار بیگرنجینگ بیله غغئر دئنگ،
 غازاپلی گۆزلرینگ دیکپ گۆزلرینه،
 "الغنت – سینگن" – یوزلرینه تویکوریپ.

قاراقچی لار اؤمیدلرینی اؤزدیلر،
 اینگ سونگراقی چاره ناقنش دوزدیلر،
 دیدیلر: "ایندی سونگقی وصیتینگ،
 دیدیلر: - یاز ایندی اینگ سونگقی خاطنگ."
 اینگ سونگقی خاطنگ – دا، یاشایئشنگ یالی،
 بیزینگ اؤچین اینگ قنماتلی ساپاق دی.

آرزو دی، انام دی گۆزل گلجگه؛
 طولماتئنگ سنناسن یاریان ساپاق لار.

دیدینگ: "ایلم – گۆنیم، دوغان – غار داشئم،
 مأهرئبان عایالئم عؤمور سئرداشئم،
 کؤشگیم ایل مئراد، دیک بولسئن باشئنگ،

منینگ اوچین غارا گیب، یاس توتمانگ،
غم یوودنپ، گوننی چوکگونلیک اتمانگ،
چارقانداقلى یول دئر آزانلق یولی،
غایا دک اینرلر یئقنلار گیدر.

ارکینلیک عاشغی بیگیدلر – غزلار،
خازان یاپراغی دک دؤکولر گیدر ..."
شیله خاطننگ هم – ده عؤمرؤنگ غوتاردی،
اینک سونگقى سار غندنگ خالقا یتیردی،
سونگ – دا باش گرام لئق قورشون گوله سی،
بیر یورک دال، بیر دؤنیائی یانتردی.
اولکامی سار سدئرئپ، یئقنلئپ گیتدینگ،
یئقنلان دک بلند داغنگ غایاسی،
چنار دک یاشنگی دیک توتوپ گیتدینگ،
نامئسننگ، غایر اتنگ عاقلننگ ایه سی،
ایلینگ آرقاداغی، سار سماز سؤیه سی.

عزیز گورگن!

بیز هم بو گون یئغانئپ،
یادلایارئس، سنینگ گچن یوللارننگ...

غایتالایان ینه دیری لر اوچین،
اؤزیمینگ هم شهیدلرینگ سار غندئن:
"اوزاسئن – اوزاسئن، بارها اوزاسئن،
دانگا ساری لاله زارلی یولئمنز!
اوزاسئن – اوزاسئن، بارها اوزاسئن،
تأ چئقنچا یاغتی گونه ایلیمیز!"
شیله راک قوتاریار سار غندی، سؤزی،

سنئلاپ دور بیزلری سوراغلی گۆزی ...¹⁰⁸

دانگ اتار شاعیرننگ یوقارقى شاعیرانا سطریرلری هیچ بیر کامنتاریا مأتاچ دأل. سطریرلر تاریخننگ اؤز دیلینده گۆرله یار. بو یرده همه ذات دۆشنیکلی. اوندا گۆرگن بأهلهکه نینگ مردانا اوبرازی جانلی گۆرنۆشده اؤربویونا غالیار. دینگه بیر حاققتات سطریرلرینگ آراسنندا گیزلین ساقلانیار: اول هم، "گۆرگن بأهلهکه خدئر دریافیینگ "انقبال" روماننى پارس دیلینه ترجیمه ادیب یورکا آتئلپ دئر!"

حأصیرکی زامان دؤوؤردنئش شاعیرلارنمنزئنگ اینگ گۆرنۆکلی لری نینگ بیر – ده، ساؤچی لاقامی بیلن ستار شاعیر دئر. اونونگ حاققتی آدی عبدالستار سوقی بولوپ، 1325 (1944) – نجی یئلدا تورکمن صأهرانننگ صأحنه اوباسنندا دوغولیار. آتاسی نئنگ آدی اوسسا قلنچ مأمده، انه سی نینگ آدی گۆزل.

ستار یاشلئقدان انه دن یتیم غالیار. اول 16 یاشدان بأری قوشغی قوشیار. شاعیرننگ دؤردیجیلیگنده تورکمن خالقى نئنگ رئال دورموشى نئنگ بیانی اینچه لیک بیلن انزارلانیار. خالقننگ گۆن – گۆذرانی هم اونونگ شغئرلارنندا اؤز آیدننگ بیاننى تاپیار. شاعیر کأبیر اتاپلاردا دورموشننگ خالقا برن سؤتمیندن هم چت ده غالماندئر. 1355 – 1354 (1974-1073) – نجی یئل لاردا آمریکا امپریالیست لری نینگ غارشسئنا آلنئپ بارلان حرکتلره قوشولانی اؤچین اول بیر گزک تورما باسئلپ، غئنالپ ساقلانیار ... شیله لیک بیلن ستار ساؤچی خالقننگ آجئسننى – سؤیجیسینی دنگ پایلاشئپ شاعیر حؤکمینده تانالیار.

ستار شاعیرننگ دؤردیجیلیک گۆزیتیمی گینگ. اول دؤرلی فورمالاردا اثر دؤردیار. مثنوی، روباغی، پایاما، عوممان، بیله کی بوغون اؤلچگلری بیله یازئلان دؤرلی شغئرلار اونونگ دؤردیجیلیگنده اولی اوروون توتیار. فورماسی نئنگ بای بولشی یالی، شاعیرننگ تماتیک اؤرؤسی هم گینگ.

"عبدالستار ساوقی (ساؤچی) بو گۆن خازار دنگزی نینگ گۆندوغارکنارنئندان باشلاپ، خوراسان ولایاتی نئنگ اوغانستان بیله سرحدش گۆندوغار بؤلگیندأکی توربت جام شأهرلریندأکی یاشایان سالئر تورکمن لرینه بارنچا ایل – خالقننگ آراسنندا اؤزینی تانادان شاعیر"¹⁰⁹ بولسا – دا، اونونگ دؤردیجیلیگنده دینگه 1971 (1989) – نجی یئلدا اؤچ مۆنگ تیراژدا چاپ ادیلیپ دیر.

شاعیرننگ (ساؤچی) آدی بیله نشیر ادیلن شول یئغئندئسنندا اونونگ اینگ کأمیل قوشغولاری نئنگ اونلارچاسی یرلشدیریلیپ دیر.

¹⁰⁸. Şol ýerde, 30 sah.

¹⁰⁹. Sowgy, Abdylsetdar, "Sawçy", goşgylyar ýgyndysy, "Sähba" neşriyaty, ýaz 1992 - ý. 2 sah.

۶. سوقی عبدالستار، "ساؤچی"، (مجموعه شعر)، چاپ "صهبا"، بهار سال ۱۳۷۱ ش، مطابق با سال ۱۹۹۲ م، ص. ۲.

گلینگ، ایندی شول یئغئندی دان کابیر قوشغا سر سالالنگ. اینه تورکمن لرینگ قائمی ساز قورالی بولان دوتار خاقئنداقی قوشغی. قوشغودا کابیر تورکمن موقاملاری ننگ، سازلاری ننگ دؤریشی نینگ حاصییلی آیراتئئلغی خاقئنداقی پیگیرلر اونسینگ اوزونه چکیار:

قورساغئندا عاشئقلارنگ گوزباشی،
 سؤیگینی کیریشینده یاشادان دوتار.
 "سؤیلی حالانئنی" چالاندا باغشی،
 پرده سیندن سؤیلا اوغشادان دوتار.
 "گؤکدیه" موقاما دؤشنده باشلار،
 تأثیر قویوپ گوزدن دؤکؤلر یاشلار،
 سحر موقام "بیله اویادئپ قوشلار،
 بیلبیله اوزئن دینگله دن دوتار.
 "آیرالنق موقامدا" یۆرکلر دئمار،
 دؤشین بو سازنگ اویونا چؤمر،
 "هۆره لر" ¹¹⁰ موقامدا مایا دویه لنگ،
 آلمادئق کؤشگین آلدئران دوتار.
 "آت چاپار" آر بیگیدلنگ غایراتئن،
 "دمیر دونلی" گؤراوغلی ننگ سئراتئن،
 "برکلی چوقای دا" خاننگ هایباتئن،
 سرپایا دؤزیلمان کؤیدیرن دوتار.
 "یدی مانظار" ساز ایچینده یاقئملی،
 "حاجی قولاق" دیسنگ چپر چکیملی،
 "بو جئت دیر" چشمه لر دی آقئملی،
 قوشلاری باشئندا قوندئران دوتار.
 کأ پرده سالانئپ "گؤلخانئم" گچر،
 "یاندم لاردا" پرده لردن اوت چئقار،

¹¹⁰. بو موقامنگ بیله کی بیر آدی "مایا سیجه" دیر. تورکمنیستاننگ خالق یازئجی و شاعیری د. قاسئم نوریادف اونونگ روایاتئنی ایل آرسئندان یئغناپ نشیر اتدیردی. بو خاقدا گلجک موضوعلاردا اول روایاتی بریلدی.

"اۆچرادئم – دا" اواز آسمانا اۆچار،
 "تیلیم قئرق دا" زارئن زیرنن دوتار.
 "چاپایف" چالمانا چرمنسه قول لار،
 تۆرکمنینگ گۆلینده گۆرر گۆل لار،
 سایر امارز بیلدیل لار، ساقلانار دیل لار،
 أهلیگه اوازئن دینگله دن دوتار...¹¹¹

شاعیرئنگ "دوقماچی غنز" اتلی قوشغوسی 1979 – 1980 – نجی یئل لارئنگ "اوتونوم" دؤورلرینده
 ایران تۆرکمنلری نینگ مدنی و سیاسی اوجاغی قوراماسی نئنگ اؤنگده بارئجی عایال – غنزلاری
 توپارلاری نئنگ آیدئم – ساز بؤلگینده چئقش ادیلیپ آیدیلیاردی:

خالی – خالئچا دوقاماغئنگ هؤنارین،
 باش یاشئمدا اؤوی انم اؤورتدی.
 دوقایان خالئنی، سؤبیان زأحمتی،
 نیلأیین غارئلق غانئم قوراتدی.

دوقماسئز منگ گؤنیم هیچ هاجان گچمز،
 قوراما یولدائئم، کسر غارداشئم،
 سنئدی – آلتئن یوزیک منگ بارماغئمدا،
 دانگ یئلدنئز منگ همیشه لیک سئردائئم.

بارلی غنزلار قول قاوشاندا مکدبه،
 خاسراتئمدان غارا مانگلایئما اوردوم،
 غارئلقی بئر گؤریپ اؤلیمدن،
 اؤزیمی غارانگقی توساغدا گؤردیم...¹¹²

¹¹¹. Şol ýerde, 18-19-20 s.s.

¹¹². Şol ýerde, 11-12 s.s.

قوشغی دا تورکمن عایال – غزلاری ننگ هم حاق – حقوق لاری اوغرونداقی طاغالالاری گورونیار. بو بولسا، عایال – غزلار آزادلغی مسئله سینده ستار شاعیرنگ اورجینال پیکیر یورتمه سی دیر. شاعیرنگ "مازارنگ" اتلی قوشغوسندا ایران – عراق اورشوننگ الهنچلیک لری بیان ادیلیار. شول غانلی جنگده بیگیدلرینگ عومرونینگ "گول – چمن چاغی" اون سکیز، اون دوقوز یاشدا وپات بولوشلاری حاقنداقی چپر کارتتنا قوشغودا شاعیرنگ یورک آغسی بولوپ اشیدیلیار:

... اوروش یئل لارننا دوشیگار گلدی،
سینگ اون دوقوزنگ گول – چمن چاغی،
ظالم اوروش ارمان توپا باغلادی،
سن یالی قوچاغی، قوجامان داغی ...¹¹³

شاعیرنگ شغئر چپرچیلیگی حاقنداقی "قوشغی" اتلی اثری پانزیاننگ جاندلاجی گویجی بارادا صوحت آچار. نوائی، بایرام خان، عندالنب، دؤلت مأمذ آزادی، یالی اگیرتلرینگ انلهامی بیله خالقنگ آنگندا اوچمه جک انز غالدنران شغئر صونغاتی ننگ بیله کی "قوشغی ننگ" هر بیر سطرینده اشگار گورونیار:

سولطان سوبین بايقاراننگ کوشگینه،
شیر نوائینگ دیلینی سایر ادا قوشغی.

تانگرسندان اوزگه بولمادی بنده،
"هو – حاق" دیبپ قالبئن غاینادان قوشغی.

اونوجی سنه لنگ سونگقی دؤورینده،
بایرام خان گچیپ دیر شاعیر اورنوندا.

قوشونا سردار بولوپ هند دیارنندا،
تورکمنینگ آدنی یایرادان قوشغی.

¹¹³. Şol ýerde, 13-14 s.s.

ینه گچدی آنچا عشقئنگ وکیلی،
 قالبئندا غاینادئپ مستانا گۆلی،
 گۆل غنزئنگ عشقئندا بگ عندالئبی،
 بیلبیله منگز دیپ، سایر اداان قوشغی.

سنگ ائلهامننگ جادی می دی سئر می دی،
 سانگا گیرن سنی الدن برمه دی،
 پئراغئنگ پدری دؤولت مأمدی،
 "واعظ" دریا سنندا بویلا دان قوشغی...¹¹⁴

یار سوزیندن آلئپ سننما سسی،
 مانگا – دا، بیر چتین اؤوردن قوشغی!¹¹⁵

دیلمک بیله، شاعیر اؤزی نینگ هم، پائزیا آتلی شول بای چشمه دن سوو ایچندیگینی بللاپ گچیار.

ستار سوقی ننگ سیاسی تماداقی قوشغولاری هم سؤیولپ اوقالیار. شاعیرئنگ 1981 – نجی یئلان باری ایران تۆرکمن لری باباتدا دوام ادیان رئاکسیون رژیمینگ ماضمونی اساسئندا دؤردن "پنجه لنگدن غان دامئپ دور..." آتلی بأشلمه سی هر بیر تۆرکمنینگ یۆرگی نینگ اور غوسی بولوپ یانگلانیار:

یر یۆزیندن طولمننگی دؤنیاً کسر بیر گۆن سنینگ،
 غان ایچن ژنرال لارئنگ داردان آسار بیر گۆن سنینگ.
 غارئپ ایل لر بیرلشیپ، تاختئنگ ینقار بیر گۆن سنینگ،
 پنجه لنگدن غان دامئپ دور ظالم آمریکا سنینگ،
 یر یۆزیندن طولمننگی بیر گۆن مسر دؤنیاً سنیتگ.
 سانی بیر میلیونا یتدی شهیدلرینگ، معایئپ لارئنگ،
 بللی بیر چاق سانی یوق دئر گلمدیک غایئپ لارئنگ،
 هنیز بونا چن ظلموندان سۆنگگی تیتراپ دؤورینگ،

¹¹⁴. Şol ýerde, 70-71 s.s.

¹¹⁵. Şol ýerde, 72 sah.

پنجه لنگدن غان دامئپ دور ظالم آمریکا سنینگ،
یر یوزیندن ظولمئنگی بیر گون کسر دؤنیأ سنینگ.¹¹⁶

ستار سوقی نئنگ "دیللن اوپام" دییلن اثرینده، ایران تۆرکمن خالق نئنگ آراسئنداقی زیانلی عرف – عادات بولان غنز ساتئپ، غالننگ آماق یالی دورموش حاقنقاتی بیان ادیلیار. شاعیرئنگ بولاردان باشغا – دا "ایرالنق موقامی"، "انه یر"، "فراغی حاقدا"، "زأحمت"، "سازلارئم"، "اوستادلار یادیگارلیگینه"، "تۆرکمن حالی – حالچاسی"، "آیدئم – ساز"، "قنزل گۆرگن" یالی اونلارچا شئغزلاری حاضیرکی ایران تۆرکمنلری نینگ روحی میراثئندان و تاریخی مدنیتیندن گۆزباش آلئپ غایدیانلغی بیله خاص – دا غنزئقلى دئر.

حاضیرکی ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا چاغالار حاقدا آلادا و اولارئنگ میلی تریبه سی اوغرونداقی پأسگلچیلیک لره غارامازدان، اولار اوچین آلادا ادیب کأبیر یاش شاعیرلار و یازنجی لار یوریته اثرلر هم دؤرتیارلر. بولارئنگ آراسئندا بندرتۆرکمن شأهرینده یاشایان اوقئپلی یاش شاعیر عبدالرخمان دؤیه جی (دیبه جی) نینگ اثرلری ایرانئنگ کأبیر غازیت – ژورنال لارئندا - دا چئقیار. اونونگ اثرلریندن آشاقداقی "مأهیر"¹¹⁷ آتلی قوشغوسی چاغالار بارادا بولوپ، چاغالار ادیبیاتی نئنگ گلجه گینی کسگیتله یان اثرلرینگ بیرى دیر:

چاغالارئنگ مأهرى بیله، هر گۆیجی ینگسه بولیار،
باش برمه یان آتلارئنگ، اوستینه مۆنسه بولیار،
غاملی، یاداو یۆزلره، گۆلکی گئیرسه بولیار،
یۆرکلرینگ اوطاقئنا، گیریپ اوتورسا بولیار،
حایوانلانگ دیلین تاپئپ، اویلرینه بارسا بولیار،
مأهیرسیز میهمانا بال – دا برسنگ آجی بولیار،
مأهیرلأ غوری چۆرک ده بالدان د – دا سۆیجی بولیار،
عزیز دوغانجئقلارئم، گلینگ مأهریبان بولونگ،
یۆرکلرینگ شأهرینده حۆکۆم سۆرینگ خان بولونگ.

¹¹⁶. Şol yerde, 92 sah.

¹¹⁷. "Durmuş", ("Yol" mäjällesinin türkmençe älaväsi), şomare-ye 19, bistom Fevriye, enteşarat-i "Keýhan", sal-i 1992 /m., säf. 65

۱۷. "دورموش"، (بول مجله سینین علاوه سی)، شماره ۱۹، بیستم فوریه، انتشارات "کیهان"، سال ۱۹۹۲/م، ص. ۵۶

"یاغشی سۆز یئلانی هیندن چنقارار، یامان سۆز غئلجی غندان" دییلیشی یالی، مَاهیر و یاغشلق دییلن ذات دا اولی گۆیچینگ یاتاندئغنا چاغالار هم گۆز یتیرملی دیر. یوقارداقی قوشغئنگ اساسی اوزنی چاغالارا شو پَاهیمی (فهم) اؤورتمکن عبارات.

"آش" دییلن سۆز شاعیرئنگ: "ماهیرسیز، میهمانا بال – دا برسنگ آجی بولار، مَاهیرلأ غوری چۆرک ده بالدان – دا سۆیجی بولیار" ... دیه ن سطیرلری بییک مختومقلی نئنگ: "گلن آش دییپ گلمز، تورشوتماغل یۆز، آشا ماتاچ دال دیر، سۆزه میهمان دئر" دیه ن مشهور پَاهیمن اوغور آلیار.

تامدئرئندا غارری اجم،
 بییشیریأر غنز غئن چۆرک.
 بییشیریأنی غارری اجانگ،
 یوموشاجئق تۆرکمن چۆرک.
 خوش بولوپ من، شاد بولوپ،
 باریارئن اونگ یانئنا،
 دییارین: های جان اجه!
 کۆکه جیک بر – دا مانگا.
 غارری انم دییار سؤیوپ،
 آل سنینگ پایئنگ اوغول،
 آراسئندا قالبئمنگ،
 یرینگ باردئر سنگ اوغول.¹¹⁸

"آش" شاعیر ع. دۆیه جی نینگ یوقارقى قوشغوسئندا هم بولان مَاهیر انه چۆرگی نینگ اوستی بیله آنغلانئلیار. بو قوشغی اوزی نینگ میلی اهنگ لره بایلئغی بیله هم اهمیتلی دیر.

یوقاردا بللأپ گچیشیمیز یالی، چاغالار ادبیاتئنا بریلیان پاسگل چیلیک لره غارامازدان، بو ادبیاتئنگ اؤسجکدیگینه هم ائنام بار. سبابی چاغالار ادبیاتی اوزینینگ گۆزباشئنی تۆرکمن خالقى نئنگ فولکلورئندان

¹¹⁸. "Mäjälle-ye Seruş nowjävan", vižename-ye torkmän alaçyk, enteşarat-e "seruş", sal-e 1368, motabeq bas al-e 1992/ m., Tehran-

۱۴. "مجله سروش نوجوان"، ویژه نامه ترکمن آلاچق، انتشارات "سروش"، سال ۱۳۶۸/ش، مطابق با ۱۹۸۹/م، تهران.

آلپ غایدیار. شول اساسدا چاغالارننگ دۆرلی اویونلاری حاضیرکی دؤوره چنلی هیچ هیلی پأسگل چیلیک سیز دووام ادیار.

اگر شول دووام اتسه گۆزباشی خالق دؤردیجیلیگینده بولان چاغالار ادبیاتی هم دووام اتملی. هر هیلی یاغداي بولسا – دا، آدام ارکیندأکی بار بولان ممکین چیلیک لریندن پیدالانیار. اول ممکین چیلیک لرینگ همه سینی هر هیلی یاووز رژیم گلسه - ده، بۆتینلی کنترول لئغا آلپ بیلمه یار. بو چاغالار ادبیاتی ننگ گلجکی اؤسۆشینده بولان اننامنگ مثالنگ هم بللی دیر.

حاضیرکی ایران تۆرکمنلری نینگ یاش یازنجی سی عبدالرحمن اونقننگ اونق و ایری گۆرنۆشلی اثرلری پارس دیلینده نشیر ادیلیار. شول اثرلرینگ آراسندا "سورتیک"، "تۆرکمن قصه لاری (قصه های ترکمنی)"، حکایالار یغئندؤسی، "اینچه بورون خاطرالاری (بخاطر اینچه برون)"، "تۆم گیجه لرینگ ترینگیگینده (در عمق شبهای تار)" اتلی حکایالارننی و پووست لرینی آغزماق بولار. ع. اونقننگ "تۆم گیجه لرینگ ترینگیگینده" اتلی پووستی یوریتده یاشلار نیتلنن اثر بولوپ، اوندان گۆرگن دریاسی ننگ کنارلارنداقی تۆرکمن زأحتکش بالنقچی لارننگ یاشایش – دورموشی گۆرکزیلیار. اولارننگ دؤولت ژاندارم لاری طاراپئندان قولدانتلان سویتخور بایلارننگ غارشسنا آلپ باریان گۆرش لری هم بو اثرده اننادئرئجئلئق لی بیان ادیلیار.

بو پووست اون دؤرت یاشلی یتگینجک اوغلاننگ یاغنی لیریکی قهرئماننگ دیلیندن بیان ادیلیار. اؤز – اؤزینگ بیلده گۆرشمک طبیغات بیلده گۆرش توتماق هم – ده شخص بیلده گۆرش آلپ بارماق – پووستینگ اساسی مؤهم ایدیاسی ننگ اؤزه نینی دؤزیار. بو گۆرشلر پسیکالوژیک اثرلامالار اساسندا چؤزیلیار.

اثرده بولوپ گچیان واقعالار ساده دیل ده بیان ادیلیار. اثردأکی واقعالارننگ و حادینالارننگ اثری گیدرلیلیگی اوقئجئنی اثره خاص – دا خئجولاندئریار. اوقئجی اؤزینی اثردأکی واقعالارننگ ایچینده یالی دویبار. اونونگ قهرئمانلاری ننگ آلیان هواسئندان دم آلیار.

اینه، "تۆم گیجه لرینگ ترینگیگینده" اتلی پووستینگ شولار یالی حاصیتلی طاراپلاری اونونگ اوتوری ننگ دؤنیأ پروزاسی ننگ غازانان لاری بیلده تانئشلئغئندان خابار بریار. اونونگ دؤردیجیلیگی شو اساس – دا اؤسیار، کامیللشیار.

بو یاغداي دینگه بیر ع. اونقننگ دأل، ایسم سونققی دؤور شو تۆرکمن پروزاسی ننگ اؤستینلیگینی کسگیدیلیار.

ب). دورموش بیلە ائلاشیان ماضمونلی اثرلر

بو ماضمونلی اثرلر حاضیرکی دوام ادیان دورموش شرطلرینه مجبوری یاغدایدا ائلاشئپ، کؤپلنچ اوتورئنگ باهیدیدن اوغور آلسا – دا، بللی بیر درجه ده خالقئنگ باهیدلرینه هم گؤنیکدیریلن دیر. اوتورئنگ باهیدی دیه نیمیزده، بیز نامانی گؤز اؤنگؤنه توتیارئس؟

بو مسئله ایلکینجی توپاتدا اوتورئنگ اؤز یوردوندا یاشاماق پرابلماسی اؤز بویونا عالیار. شونئنگ اؤچین اول اثرینده دورموشدا دوام ادیان سؤتمگار رژیمه آچ – آچان گؤرشمکدن ساقلانیار. هر نامه – ده بولسا اونونگ اثرلرینده شول دورموشی اؤنده یان پیکیرلره ده غابات گلایمک چتین. اول اوتورلار اثرلرینده، کنایا، شیله هم پادتکستینگ کؤمگی بیلە کأ حالاتلاردا دیجک بولیان پیکیرلرینی یاشئرئن یۆزه چئقاریارلار. یؤنه شول یاشئرئنلق خالقا اونچاقلی بیر دؤشنیکلی بولمان عالیار. شیله یاغدا دا بو هیلی اثرلر دورموش بیلە مجبوری ائلاشیان اثرلرینگ خاطرئندا تانالیار. آساقداقی قوشغودا مونونگ آنئق مثالی باردئر:

یورگیم دارالنپ دؤنیانگ اورشوندان،
گیجه لیکده سر ادیارین آسمانا،
غارا یرینگ غایغئسنئندان بوشایان،
ایبریارین پیکیریمی شول یانا.

یئلدنزلار قورناپدئر، شادیان مجلس،
اویناشئپ، گؤز قاقئپ، گؤلیپ دور یره،
کاسی پروانا دک، کابیری گؤل یالی،
کاسی – ده شمع یالی بریار نور یره.

ای، یئلدنزلار، من بو تالانگچی یردن -

یادادئم، بو یردن گۆچه سیم گلیار.
واخ، دیسه نأنگ، منگ یئلدنزئم هایسی دئر؟
اؤز یئلدنزئما طاراپ اؤچاسئم گلیار.¹¹⁹

بو یرده اوتورئنگ آیتماق ایسله یان پیکیری پادتکستینگ کومگی بیلن خالقا یتیریلیمک ایسله یار. یاغنی، لیریکی قهرئمان آسمان بیله، یئلدنزلار بیله گپلشیار. اولاردان دالدا¹²⁰ ایسله یار. هر نامه – ده بولسا، لیریکی قهرئمانئنگ آنگ آیاغئنی یردن اوزمگی خالقئنگ عمومی بأهیدینه دأل. شیله اهنگدأکی قوشغولاردا اوندلجک بولونیان ایده یالار یاپئق و گؤمورتیک حالاتلاردا بولانی اؤچین، اول کؤپچیلیگینگ آنگئندان داشدا غالیار.
کأبیر حالاتلاردا دوام ادیپ دوران دورموش آقئمی نئنگ سیلینه آقمان، اوزینگ یاتا سوودا دویماق اندیگی – ده ایران تورکمن شاعیرلاری نئنگ دوردیجیلیگینه از دوشمایار. مثال اؤچین، اوبانگی سؤیمک قوی ذات، اما ولین، شول اوبادا یاشایان آداملارئنگ یورک اورغلارئنی دویمازدان، اوبانگی سؤیمک بو حاضیرکی زامان اتاپئندا پروزیادا معنی سنز بیر ذات بولوپ دوریار. غنناساق – دا، شیله اثرلر حالی – شیندی دؤرأپ دور. بیر بادا گؤرایمآگه اول هیلی اثرلر آقغئنی اوقالیان یالی هم. یؤنه اول قوشغولاردا خالقئنگ یورک اورغوسی نئنگ سسی اشیدیلمه یار.

مثال اؤچین، یاش شاعیر صالح چؤغانئنگ (چوگان) آشاقداقی قوشغی سنئا اونس برینگ:

سنده غالدی دنگ – دوشلارئم، یاشلئغئم،
غالدی غاملی گؤنلم، غالدی خوشلئغئم،
غونگشا اوغلان بوشلاپ آلان بوشلئغئم،
هنیزم دؤین یالی، مانگا دؤین یالی ...

اوبام ایندی مئدام یادلایان سنی،
بو یادلاما یاقیار یورگی تنی،
المئدام قوجاقلاپ سؤینینگ منی،
هنیزم دؤین یالی، مانگا دؤین یالی ...¹²¹

¹¹⁹. “Durmuş”, (Yol mäjälläsinin ...)/ görk. iş/...sâf. 4.

¹²⁰. دالدا: دلالت، یاردام، هارای

¹²¹. Şol ýerde, 43 sah.

بیر گۆر ائیمآگه، یوقاردا مثال آلتان قوشغودا هیچ هیلی دۆشنيک سیزلیک یوق. سۆزلر، پیکیرلر یربه – یر، اما اؤنگکی آیدئشمئز یالی، خالقئنگ یۆرک دویغوسی، غایغوسی، غصّه سی و حاسراتی قوشغودا گۆرینمه یار. البته، چاغالق بیر عؤمرینگ باهار پاصلی. اوندان هیچ هیلی آلادا، غایغی – غام یوق. اما، اوتور ایندی چاغا دال آقا، آغا – غارا دۆشینیار. شونونگ اۆچین، اوندان خالقئنگ ایسلگی باشغاچا بیر زات.

یوقاردا مثال آلان قوشغئمئز دۆشنيکلی. اما حاضیرکی زامان اتاپلارئندا اونچاقلی بیر گۆمۆرتیک قوشغولاری دۆرتمک هم یونگ بولوپ باریار. مونگا مثال حۆکمینده، ع. دۆیه جی نینگ "گۆرینگ، گۆملپ باریارن" قوشغوسنی توتوشلئغئنا مثال گتیریلی:

هر سۆزینگ غوشی اولکامدن اۆچاندا،
تائشلق، سۆزلمه گینگ سرحدیندن گچنده،
من بیر غارئش یر آستئنا چکیلیان.
بو گۆن بیر آغر گلپ،
باش سانی چاغا غوشی،
دئراقلارئنا آلیپ،
اۆچوپ گیتدی اولکامئن.
ائسغئندان دوشپ دیلیم،
تیتراپ آياقلارئم،
ینه گیردیم بیر غارئش یر آستئنا.

ینه بیر گۆن،
اون سۆزلمینگ بیلبیلی،
اؤز اولکامده مانگا سۆیگی یوق دیپ،
غئشا غارشی اۆیکه لاپ گیتدی اۆچوپ،
دیل توتولئپ، دینگه زوردان آخ چکیپ،
گیردیم ینه بیر غارئش غارا قومئنگ آستئنا.
ینه بیر گۆن اون سانی گۆل،
اق یۆرکلی سۆزلۆگیمیز ینگ اون سانی کبه لگینه،

باھا برمان، ساودنلار یوزلرینی،
کبه لکلر یاش ادیب گوزلرینی،
یوللوق طوپانی نئنگ ایچینه غارئلئپ،
آرمان چکیپ گیتدی اولکامدن آیرئلئپ.

من ینه – ده چکیلیم بیر غارئش یر آستنا.
ینه – یوللوق طوپانی نئنگ ایچینه غارئلئپ،
آرمان چکیپ گیتدی اولکامیزدن آیرئلئپ.
من ینه – ده چکیلیم،
گریشیمه دنگ گومولیم،
گومولپ باریان ینه،
زوردان غنغریان ینه،
ای بیلبللر گولالکر، کبه لکر!

منگ دادئما یتیشینگ،
اندام – جانئم غنسنئلپ، تۆکنپ باریار دمیم،
ای اولکامینگ یار اوسئز لال دیل لری،
گلینگ، بیر ذیکیر چکینگ،
بلکی، قوواتا گلپ،
یردن داشاری چنقایدئم.
دوستلار! من اولپ باریارئن،
گورینگ گومولپ باریارئن...¹²²

ایسم، بو قوشغودا ناھیلی پیکیر بار؟ خالق کۆچیلیگی – اُدال، حاتدا اؤنگده بارئجی اینتلیگنسیا وکیلی هم مونگا دۆشینردن اجیز گلیار. مونگا گوناکار، البته، اونگا دۆشینمه یان ادام هم دال دیر. بو مسئله ده اوتوری – دا گوناکار حاساپلاماق بولماز. اگر پیکیرینگی حاضیرکی زامان شرطلرینده آچ – آچان آیتماق ممکن چیلیگی دؤرانلیگینده، شاعیر سطیرلری بیله بیر چنلشئرئملاشدئرئپ هم دورمازدی. دورموشئنگ بو هیلی یاپئق

¹²² “Durmuş”, / görk. iş/, ... 41 sah.

یاغداپی، دورموش بیلن مجبوری یاغداپی دا ائلا لاشیان ماضونداقی، شولار یالی اثرلرینگ دؤرمگینه سبأپ بولیار.

ج). دورموشی اؤندیان ماضونلی اثرلر.

بو ماضونداقی اثرلر حاقدان گؤررینگ قوزغالاندا، ایلکی بیلن شو سوراغ یۆزه چئقار: "اول هایسی دورموشی اؤنده یار؟".

خالقننگ انقبالننی همه طاراپلاینن تۆملۆگه طاراپ چکیان دورموشنی یا – دا، خالقننگ بأهیبیدینی قاناغاتلاندریان دورموشی می؟ البته، ایرانداقی شرطلره غارائننگدا، خالقننگ بأهیبیدینی قوراماق ممکن بولوپ بیلمه یار. حاضیرکی شرطلر خالقننگ انقبالننی بارها تۆملۆگه طاراپ چکیار. شونونگ اؤچین اونی اؤنده یان و دوام ادیب دوران طولمننگ یۆزۆنه پرده چکیان اثرلر هم رئاکسیون رژیمینگ طاراپنندا دوریار.

خالق آراسنندا اولدان شاعیرچئلنقدا – دا همیشه ایکی سانی توپار بولوپ دئر. بیر توپار کۆشکلرداکی حؤکیمروان لارننگ و پادشالارننگ قوللوغندا بولوپ، کۆشک شاعیری یا – دا خان باغشی سی بولوپ دئرلار. ایکینجی بیر توپار بولسا، خالق آراسنندا یاشاپ، اونونگ یاغشی سننا – دا، یامانننا – دا دنگ یاراپ، دردینی چکیشیب گلیپ دیر.

بیبیک عاقلدار شاعیرئمنز مختومقلی پئراغنی غنزلباش لار طاراپنندان توتولاندا، آسترآبادننگ خانی اسنخان (حسنخان) اونگا کۆشک شاعیری بولوپ خندمات اتسه آزاد بولجاقدنغنی آیداندا، مختومقلی فراغی اونونگ بو پیگیرینی اینکار ادیب، کۆشک شاعیری بولماقدان بویون غاچئریار. سبأبی اول شاعیر کیشی نینگ عاقل – پایخاصی دینگه خالقننگ قوللوغندا بولاندا، ایل حالار اثر دوردیپ بولیاننغنا دوغری دۆشینیار. کۆشک شاعیرلاری ننگ اثرلری نینگ ماضوننی همیشه اوتوران حؤکیمروانی واصف اتمکدن عبارات بولانی اؤچین، بیله اثرلر دورموشدان اؤزنگه بولیار. حاضیرکی دؤورده بیله تیپ داکی شاعیرلار دورموشننگ تۆملۆک شرطلری هم رئاکسیون رژیم لر بیلن ائلا لاشنپ، اولاری تانقیدا چکمکدن – ا گچن، غایتام خالق آراسنندا دییلیشی یالی، اولارننگ یۆزینی یوماغی و آلنپ باریان طولمی ننگ اؤستونی

باسئرماعی ماقصات ادینیارلر. سونگگی 30 یئللئقدان باری بیله ماضمولی اثرلره ایران تورکمن ادبیاتئندا آزدا – کأنده دوش گلسه بولیار.

شولارئنگ ایچینده تاریخ حقدا یازئلان اثرلرئنگ هم یوبولیان طاراپلارئنا – دا غابات گلسه بولیار. شیله اثرلرئنگ بیرى – ده، دین وکیلی آرازمحمد سارلی نئنگ "ترکستان در تاریخ (تاریخدا تورکیستان)" آتلی کیتابی دئر.¹²³ بو کیتاپ تورکمنستانئنگ فیلولوگیا علم لاری نئنگ دکتوری پروفیسور نورمحمد آشرپور مرداف طاراپئندان تانقیدا چکیلدی. اول کیتاپدا تورکمنیستانئنگ تاریخی نئنگ XIX عاصرئنگ ایکینجی یارئمی بارادا دینی نکته ی ناظاردان درنگو ادیلیار. ایکینجی نوباتدا بلله ملی زات، بو کیتابئنگ حاضیرکی رئاکسیون ایده یالی بورژواز ایده یالوگلاری نئنگ قولداماعی بیلن ایران تورکمنلری نینگ اینتلیگنسیاسی پروگراسیو ایدئالارئنا غارشى گؤنیکدیرلیپ نشیر ادیلگی دیر.

بو کیتابئنگ آتوری آ. سارلی اورتا مکدبی قوتارئپ، قوم شأهریندأکی دینی مدرسه ده اوقاپ، دینی بیلم آلئندان سونگ، بو اثرینی یازیار. اوندان بریلیان ماغومات لار، عمومان پارس - عرب دیل لریندأکی بار بولان بللی چشمه لردن و یوروپا عالمئاری نئنگ پارس دیلینه ترجیمه ادیلن ایشلریندن عبارات. شیله هم آ. سارلی نئنگ بو کیتابئندا مختومقلی فراغی نئنگ شئئرلارئنی هم تاریخی چشمه گؤرنؤشینده اولانئلیار. بو کیتابئنگ دولی آدی "تاریخدا تورکیستان و XIX عاصرئنگ ایکینجی یارئمئندا تورکمنستانئنگ یاغدایی" دیلیپ آتلاندرئلیار. بو ایش گیریشدن هم – ده اؤچ بؤلکدن عبارات بولوپ، اوندان بیگریمی آتلی چشمه، ادبیات حؤکمینده سالغئلانئلیپ دئر.

بو ایش بارادا فیلولوگیا علم لارئنئنگ دکتوری آشرپور مرداف دولی تانقیدی ماغومات بریار.¹²⁴ شول تانقیدی ماقالانئنگ پارس دیلینه ترجیمه سی گؤنبتار گرمانیادا نشیر بولیان "ایران تورکمنستانی (ترکمنستان ایران)" آتلی پارس دیلینده چئقیان قازیتینده هم چاپ ادیلیار.¹²⁵ آشرپور مردافینگ آیدئشی یالی، بو کیتاپ دا تورکمن خالقى نئنگ تاریخئندا گچیپ دوران حاقئقات گؤمؤرتیک گورکزلیپ، ایران قاراقچئلاری طاراپئندان تورکمن خالقئنا بریلن سؤتمینگ اؤستی باسئرئلماغا

¹²³. Sarly A., "Tokestan dār taryh (Nime-ýe dovvom garn-e nuzdāhom)", enteşarat-e "Ämir Kâbir", Tehran- 1364 ş., motabeg ba 1985/m.

۱۹. سارلی، آ.، "ترکستان در تاریخ (نیمه دوم قرن نوزدهم)"، انتشارات "امیرکبیر"، تهران – ۱۳۶۴ ش.، مطابق با ۱۹۸۵/م.

¹²⁴. "EDEBIYAT we SUNGAT", № 18-nji Mart, Aşgabat – 1988 ý.

¹²⁵. "Näşriýe-ýe Torkmänestan-e Iran", organ-e Kanun-e Färhāngi wä Syýasy-ýe hälg-e torkmän-e Iran, dower-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 7, Berlin gärbî, sal-e 1988/m., säf. 5.

۲۰. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگی-سیاسی خلق ترکمن ایران، دوره اول، سال اول، شماره ۷، برلین غربی – سال ۱۹۸۸/م، ص. ۵.

سئنانشئلیار. بو کیتاپ دا، عوممان بوخارا امیرلیگی و XIX عاصرئنگ اقتصادی – جمعیئت چیلیک هم – ده سیاسی یاغدای لاری بارادا گۆررینگ قوزغالیار. اثر علمی ایش بولسا – دا، اوندا علمی پرنسیپ دأکی بریلیان فاکتار نأبلی و گۆمۆرتیک یاغدای دا دئر. حاقئقی فاکتارئنگ اۆستینی باسئرئلیار. اوقئجی نئنگ پیکیری اؤنگده بارئجی پراگرسو پیکیرلرینگ غارشئسئنا گۆنیکدیر یلمآگه چالشئلیار.

آ. سارلی نئنگ بو ایشی کأبیر پارس یازئجی لارئنگ ایران پادشالئغی نئنگ باهیدلرینه خذمات ادیان علمی ایشلریندن هم ایکی اسه اؤنگه سایلانیار.

ایرانئنگ مشهور پارس یازئجسی آ. جمالزاده اثرلرینینگ بیرینده، XIX عاصردا ایران پادشالئغی نئنگ کمچیلیک لرینی دوغورچئل گۆرکزیپ، شیله یازیار:

"... هدف از یادآوری این مسئله این است که سیاست های اشتباه حکومت های ایران در پیش گرفتن روش های ناشایست آزمندی و فساد کارگزاران دولتی، مسبب اینهمه خونریزی و جور و ستم، ویرانی و سایر ضایعات بوده است. اگر حکومت ایران در قبال ترکمن ها سیاست درستی را در پیش می گرفت و با آنان مناسبات صادقانه و خدا پسندانه ای برقرار می کرد بیگمان می توانست آنان را مطیع و آرام نگه داشته و به منبع سود سرشار نیز بدل نماید." 126 ...

شونونگ یالی غابات گلینیان متن لرینگ ترجمه سی شوندان عبارات:

"... شیله مسألانی یادلاماقدان ماقصادئمنز: اولار ایران حؤکومت لری نینگ غویبرن سیاسی یالنگئشئلق لارئندان پیدالانئپ، دؤولت عملدارلاری نئنگ اؤز پیس نفس لری اؤچین، سیاساتئنگ نأدوغری طاراپلارئنی دورموشا گۆبیرپ، دؤرلی غان دؤکۆشیک لره، جوؤور(جبر) – سؤتم لره و أهلی ویرانچئلئق لارا سبأپ بولوپ دئرلار. اگر ایران حؤکۆمتی تورکمن لرینگ اؤنگۆنده دوغری سیاسات آلئپ باران بولسا و اولار بیلن یۆرکدشلیک بیلن، خودائئلقلی و خودای پسند غاتئاشئغی یولا قویان بولسالار، اوندا، شۆبه سیز تورکمن لری آرام و باقنا ساقلاپ، اؤز کۆلتۆم گیردجیلرینه اؤوۆریپ بیلردی لر." ...

126. "Jänge torkmän", tärjomeýe M.A. Jämalzade, Tehran – säf. 19

21. "جنگ ترکمن"، ترجمه جمالزاده محمدعلی، تهران – ص. 19

اما بو گون تورکمن یازنجیسی حاضیرکی زامان بورژوازیاننگ بیطاراپ عالملارننگ اقرار ادن حاقنقاتننا – دا، گوز یومیار. حتدا اول ایران باسنپ آلنجی لاری ننگ رئاکسیون سیاساتلارنئی فاش اتمکدن ساقلانیار. اوندا حاقنقات بیئتپ گیدیار. مثال اوچین اول مختومقلی فراغی ننگ:

غافل لئقدا دشمان آلدی داشئمنز،
داغاتی هر یانا دنگی – دوشئمنز،
باش یئلدا بیر کیتاپ ادن ایشیمیز،
غزئلباش لار آلئپ، ریگان ایله دی.¹²⁷

دیہ ن سطیرلرینداگی "غزئلباش" سوزینی آیتماقدان چکینیار. آ. سارلی یوقارقى بندداکی "دوشمان" سوزینی هم "باسماچی" معنی سنندا گورکزیپ، باسماچنی هم غزئلباش لار دال – ده، ایسم مختومقلی ننگ غارشئسنا گیدن سرحد بویونداقی یاشایان "تورکمن لر" دیپ دوشیندیاریار. دورموشدا شيله گولکینچ ذاتلارا – دا غابات گلسه بولیار. اما مسألانی بيله چوزمک عاقلدار شاعیرئمنزنگ حاققی ماضونئنداگی اؤنگه سوریلیان آیدنگ و بللی فاکتلارنئی یویماقدان باشغا هیچ ذات دال دیر. شيله لیکده، آ. سارلی ننگ پیکیری علمی اصول و رئال گوزیتیم لردن اوران داشدا دوریار. ...

ایران تورکمنلری نینگ آراسندا بو گورنوشداکی ایشلر دورموشی اؤنده یان ماضونلی اثرلر توپارنا گیریار. شونگا منگزش ایشلردن اسلام دینچی لارنگ آگیتاتورلارننگ بیرى حلیم بردی عادل-ننگ (1982-1984) ییلاردا چاپا طاییارلان قوشغولار یئغئندئسنئی هم گورکزمک بوللار. اول یئغئندی دا، عموما حاضیرکی رئاکسیون دورموشی اؤنده یان دینی ایله یالار و اغظ ادیلیار.

1955 – نجی یئلدان باری ایران پادشالغی ننگ غارشئسنا یوزه چنقان گویچ لری، توتالیتار رژیم طاراپئندان پئترادلاندان سونگ، دورغونلق یئل لاری ننگ اتابی باشلانیار. شول دؤورده گورگن رادیوستانسیاسی ننگ پروگراملارنئی آلئپ بارانلارنگ بیرى ده، نوربردی چورجانی دی. اول رادیو دا ایشله مک بیلن دورموشی اؤنده یان ماضونلی اثرلرینگ انچه مه سینى دوردیپ دیر. اونونگ اثرلری نینگ

¹²⁷ Sarly A., "Torkestan dār. ...", / görk. iş/, sâf. 82

بیری "گیمن (سرود)" ھۆکیمینده اقرار ادیلیپ، اول تا 1979 – نجی یئل لارا چنلی گۆرگن رادیو سنندا هر گۆن افیره غویبریلیاردی.¹²⁸ اول شیلہ ماضوندا بریلیار:

دۆنیأ سانگا قوانیار، آدننگ اولی، ایرانئم،
 باطئر لارننگ قورایار هر طار ابدان، ایرانئم،
 گۆلیستانننگ گۆل آچئپ، میوه بریار، ایرانئم،
 تازہ دۆنیأ ایچینده آدننگ بلند، ایرانئم،
 کۆنه تاریخننگ آتلی بیزه قووانچ، ایرانئم،
 یاشا، واطانئم، ایران، یاشا همیشه لیک سن،
 دوشمانا دوشمان واطان، دوستننگا خایئرلی سن،
 اور – آتا توپراغننگا سن، خیانت قدم باسان،
 اودا قورسالار گۆزی، ایرانلا گۆز غارالدان،
 ینگیش بیزینگ بیلن دیر گۆرش میدانا واطان.
 یاشا یاشا شاهنئمز، یاشاسئن بیزینگ ایران،
 آچئلدی اقبالئمز، گچدی اول غارا دؤوران،
 طاییار ایران میللتی برسہ شاهنئمز پرمدن،
 تازہ دؤورانا غارشی بیز گیدریس قوللاشئبان،
 یاشا یاشا شاهنئمز، یاشاسئن بیزینگ ایران،¹²⁹ ...

عمومان أهلی ایران خالق لارنئا، خصوصان – دا تۆرکمن خالقنئا اونگایلی گۆن گۆرکزمیدیک محمدرضا شا پأهلوی بو یرده عادالاتلی شا ھۆکیمینده واصف ادیلیپ عارشا چنقارئلیار. یۆنه ولین شیلہ بیر عارشداقی اوتوران و آمریکانننگ اینگ سونگقی اؤسن یارا غلاری بیلن گۆمۆلیپ یاتان سۆتمکار پادشا، اینگ سونگوندا، تاریخننگ زبیل غابنئا آئنلدی. ایسم - ده، شولار یالی بی عادالاتنغی واصف ادیان اثرلرینگ اقبالی شول هیلے بولماقدان باشغا یولی بولئپ بیلر میکأ؟!

اینه شولار یالی ماضونلی اثرلر دورموشدا بولوپ دوران سۆتمه باش اگیپ، اونگا "ھاوا" دییانی اۆچین، خالق طاراپنئندان قابول ادیلمه یار. اول هیلے اثرلر تیز گۆزدن دۆشیار.

¹²⁸ Mo,iyni Ä., "Jografiya wä. ...", /görk. iş/, ...

¹²⁹ Şol yerde, ...

شیله لیکده، بو هیللی اثرلر دینگه بیر خالقئنگ سؤتمکارلرینی واصف ادیان، دابارالاندئریان اثرلر دال – ده، ایسم گؤس – گؤنی خالقئنگ غارشئسنا گؤنیک دیریلن اثرلر دیر. ...

☺ **اؤچینجی باب:** ایران تورکمن لری نینگ ادبیاتی، دیل، یازو مدنیتی و ساز صونغاتی

1. **شاعیرچئللق یولونئنگ تاریخی گؤزباشی (کؤکی):**

مرکزی آسیا خالقلاری نئنگ دیل و ادبیات تایدان بیرری – بیرینه باغلانئشئغی اؤز گؤزباشئنی عاصرلارئنگ جؤمؤشیندن آلئپ غایدیار. بار بولان ماغلوماتلارا گؤرأ، شول رگیونئنگ کؤپ یرلرینده دینگه سؤز باباتدا دال، ایسم ادبیاتئنگ دؤرلی فورمالاری باباتدا هم باغلانئشئغی نئنگ، بیرری – بیریندن گؤزباش آلئپ غایدیان یرلرینه کؤپ دوش گلاسه بولیار.

دیل و ادبیات هر خالقئنگ مدنی تایدان اؤسؤش مرتبه سینی گؤرکزیار. هر خالق اؤز روحی ایسلگینی قاناغات لاندئرماق اؤچین، بیله کی بیر قونگشی خالقئنگ مدنی غازانچلارئندان بللی بیر درجه ده پیدالانئپ دئر. مونونگ اؤزی خالق آرا قاتناشق لاری نئنگ یئغلاشماغنا اونگایلی تأثیر ادیب دیر. بو پروسس ادبیات عالمینده – ده، بولوپ گچیپ دئر.

اورتا و گؤنیاتار آسیادا بللی بیر تاریخی شرطلرده دؤران عاراپ، پارس و تورکی ادبیات عاصرلارئنگ دوامئندا بیرری – بیرری بیله غاتناشق، ائسنئشئپ گلیپ دیر. تورکی ایل لرینگ اینگ قادئمی لاری نئنگ بیرری بولان تورکمن دیلی هم شیله تأثیرلرینگ نتیجه سی بیله باغلانئشئقا اؤسؤپ دیر. حاضیرکی دؤوره غارانئنگدا گچن عاصرلاردا شئغر چیرچیلیگینه پارس هم – ده عاراپ شئغر دؤردیجیلیگی نینگ تأثیری اوران گؤیچلی بولوپ دئر.

اۇنگى دۇورلرده مكدپ – مدرسه لر آخون - ملالارنىڭ گۇزگچىلىگىندە بولوپ دئر و شولارنىڭ اولار اوقووو – يازوو دۇزگۇنلرى بويونچا اۇورنىلىپ، بو ياغداى عاراپ دىلى و ادبىياتى نىڭ تورکمن ادبىياتىنا اورناشماغنىدا اولى رول اويناپ دئر.¹³⁰

هر دۇورده عالملار، شاعىرلار و حۇكىمدارلار هايسى دىل جمغىت ده رول اويناپ بولسا، شول دىلىنىڭ ادبىياتىنى اولانئىپ دئرلار. اونونگ شئغر دۇزىلىش فورمالارنى هم يازغىلارنى اۇز يىرلى ادبىياتىنا گىرىزىپ دىرلر.

VII عاصرلاردان باشلاپ، اسلام دىنى عاراپلار طراپىندان اورتا آسيا اورناشدئرئىلئىپ دئر. اسلام دىنى تورکمن لرىنىڭ آراسىندا اىلكىنچى گزك 674 – نجى يىلدا خوراساننىڭ عاراپ حاكىمى بولان عبىدالله بن زىد طراپىندان گتىرىلىپلار. ن. رىچارىد "بوخارا تورکمن لرىنىڭ تابىن لئىغنىدا عبىدالله نىڭ زامانىدا عاراپلار پاچ – خىراچ تۇله ماگه بويون بولسالار – دا، اولارنىڭ تابىنلئىغىنا گچمأندىرلر."¹³¹ شونىڭ اۇچىن، شول دۇورده بوخاراننىڭ پادشاسى مليكه بىرناچه ماحالا چىلى اول يىرده حۇكۇمروانلئىق سۇرىپ دىر. اوندان سونگ 697 – نجى يىلدا اومىة ابن عبدالله اورتا آسياننىڭ رگيون لارنىداقى خالق لارى عاراپ لارا تابىن اتمك اۇچىن، كۇپ آلادا اديار. حۇجاج ابن يوسف، امودىياننىڭ دمىرغازئىق طراپلارنى چىلى اۇزۇنه بويون اگدىرپ دىر. اينىڭ سونگۇندا بولسا، 706 – نجى يىلدا "قتىبة بن مسلم بايكند دىيىلن يىرى قورشاپ، 709 – نجى يىلدا اورتا آسيانى اچىپلار. توغشادا، قتيبة طراپىندان بوخاراننىڭ حۇكۇمروانى بولوپ سايلانئىپ، اول يىرده 32 يىل (707-739) حۇكۇمروانلئىق اديار.¹³²

شول دۇوردين بارى عاراپ و تورکمن يازئىجلارنىڭ آراسىندا دۇورىنىڭ سوسىيال و جمغىت چىلىك دورموشى نىڭ شىرطلرىنه گۇرا، گىنگدن پىدالانئىلئىپ گلىنىپ دىر. شىخ حافظ، شىخ سعدى، جلال الدين رومى، قانى يالى شاعىرلارنىڭ دۇردىجىلىگىندە مونونگ آيدىنىڭ مثالنى گۇرسه بولپلار. اولار عاراپ دىلى نىڭ و ادبىياتى نىڭ دۇرلى چىرچىلىك فورمالارنى گىنگدن اولانماق بىلن پارس ادبىياتى نىڭ عاراپ لاشىپ گىدمگىنه تاثير اديپ دىر.

¹³⁰. Durdyew K., "XIX asyr. ...", /görk iş/.

¹³¹. Sarly A., "Torkestan där ...", / görk. iş /, 16 sah.

¹³². Riçard N., "Fära-ýe Buhara - dästavärd-e gorun-e vosta", tärjome-ýe Mähmud Mähmudy, enteşarat-e "Bongah-e näşr-e ketab", Tehran – 1348 ş., 1969 m.

۲۷. رىچارىد. ن. "فرای بخارا – دستاورد قرون وسطى"، ترجمه محمود محمودى، انتشارات "بنگاه نشر کتاب"، تهران - سال ۱۳۴۸ ش.، ۱۹۶۹ م.

شول دؤورده شيله ياغدايلار يوزه چئقنپ دئر:

عاراپلار دینی ایده یالارنی یایراتماق و آقالتق سۆرمک اۆچین، هر خالقننگ اۆستینه جوزانلارنندا، ایلکی باشدا اولارننگ یازوو – ادبیات میراثلارنی یوق ادیب دیرلر. "ماخمت کاشغاری (محمودکاشغری) – ننگ آیتماغنا گؤرأ، تۆرکمن خالقننگ 24 سانى طاغمالاردان عبارات بولان حارپلنغى بولوپ دئر." 133 شول حارپلارننگ شيله تالانگچئلنغندان آمان غالماندغى اۆچین اول حاقددا دۆرلى رواياتلار بار. پارسلارننگ ادبیاتنی بولسا بۆتینلی یوق ادیب بيلمسه لر – ده، اونونگ دویپ – دۆزگۆن گراماتیکالارنی عاراپلاشدئرپ، اۆیتگدیپ دیرلر و بو دیلی اساسی اوزه نیندن اوزیپ، اونگا اپ – اسلی زیان یتیرپ دیر. اسلام ایدیالوگیاسنی دولی دۆشیندیرمک 134 اۆچین، عاراپلار اینتلیگنسیا وکیل لری نینگ اۆستی بيله عاراپ دیلینده یازوو یایرادئپ، اهللی دؤولت ایشلرینی عاراپ دیلینده آلئپ بارئپ دئرلار. شيله لیکده، شول دؤورده ایکی حاتدا کابیر حالاتلاردا اۆچ دیل یوراپ دیر.

عاراپلارننگ حاکیمیتی نینگ بیرناچه عاصرلاپ دووام اتمگی نتیجه سینده، عاجامی (عاراپ بولمادئق) خالقلارننگ یازوو ننگ و ادبیاتی ننگ کۆپ بؤلگی آسئمله شئپ، عاراپ دیلی نینگ کۆپ اولانلماغنا و ادبیات دا تازه چپرچیلیک فورمالاری ننگ یوزه چئقماغنا سبأپ بولوپ دئر. شئخ حافظ، شئخ سعدی، جلال الدین رومی، قآنی و بيله کی شاعیرلار اوز یازووننی عاراپ دیلینده اؤورنیپ، پارس دیلینده قوشغی دۆزیپ دیرلر. مثال اۆچین، حافظ دینی کیتاپ لاری یاد توتوپ دئر، شونونگ اۆچین هم "حافیظ – حافظ (یاد توتغئر) دیه ن لاقاما لایئق بولوپ دئر.

سلجوقلی لار ایمپریاسی باشلانان سونگ، اۆچ دیلینگ (تۆکی، پارسى، عاراپ دیلی) آراسندا مدنی آرا-باغلانئشغی ننگ بولاندغئنی قادمی بیر روايات خابار بریار:

... "یعنی، دؤولت گۆجی تۆرکمنلرینگی، مدنی غاتناشق پارسلارننگی، دین غاتناشق عاراپلارننگی بولوپ دئر." 135 – دییپ، ادبیاتی عالم دوردیف، قاقاجان اوز علمی ایشینده بللیک ادیار.

133. Абул-Газы Бахадор хан Хивинского, «Родословная Туркмен», издательства АН СССР – Москва – Ленинградб 1958 г., 54 – 53 с.

134. دۆشیندیرمک: (دۆشۆندیرمک)

135. Riçard N., "Fāra-ye Buhara ...", / görk. iş /,

البته، شول دؤورده تۆرکمن ادبیاتیندا اولی بیر اؤسۆش گۆزه اییلمه یار. اما سونگاباقا، سلجوقلی لار دؤورینده مارو (مرو)، بوخارا، خیوا، بایکند یالی اولی علمی مرکزلی دؤرأپ، اولار اسلام دینینگ گۆندوغاری حؤکیمینده مشهورلئغا ایه بولوپ دئر. اول علمی مرکزلرده دینی کیتاپ لار بیله بیرلیکده، یاتلانئپ گچیلن کلاسیک لارننگ پارس دیلینده یازان اثرلری هم اؤرنیلمآگه باشلانئلیار. اول کیتاپ لاردا چیر دؤردیجیلیکدن باشغا – دا، ماضمونی بویونچا دینی دۆشینجه لر، گومانیستیک پیکیرلر هم، خالفننگ جمعیت چیلیک غاتناشققلاری ننگ دؤرلی سوسیال اساسلاری – دا ایشله نیلیپ دیر. تۆرکی (تۆرکمن) دیلینده اینگ گۆرنیکلی ایش بیتیرنلرینگ بیر عالی شیر نوائی بولوپ دئر. شوننگ دؤوریندن باری، ائلیتا – دا XVI عاصردان باشلاپ، پارس ادبیاتی هم تۆرکمن اوقئجلاری ننگ آراسندا یایراپ، اوندان دگرلی پیدالانئپ دئرلار.

"گۆندوغار غلمالاری اؤز شاگیرت و طالب لارنا سعدی شیرازی ننگ مشهور "گۆلیستان"، "بوستان"، اثرلری بیلن بیرلیکده، "غوشلارننگ صؤحبتی (منطق الطیر)" هم اؤردر اکن لر" ¹³⁶

XVIII-XIX عاصر تۆرکمن ادبیاتی ننگ تاریخندا تۆرکمن خالق ننگ بییک عاقلنداری، عالم شاعیرلاری نورمحمد عندالیپ، دؤولت مأمذ آزادی، مختوم قلی فراغی، ملا نفس یالی بیرناچه شاخصیت لر یۆزه چئقئپ دئر.

"XIX عاصرنگ کلاسیک لاری مسلمانچئلئق شرط لرینه بریلن شاخصیت لر دیر. اولار "قورآننگ" تاغلماتلارنی اقرار ادیب دیرلر، خودایی حاق، اونونگ وکیلی محمد رسوال الله نی برحاق دیپ دۆشینیب دیرلر." ¹³⁷

شولارننگ آراسندا مختومقلی مدرسه لرده اوقان یئل لارندا و اوندان سونگ دۆنیانینگ دؤرلی کۆنچکلرینده، ائلیتا – دا ایران، عراق و هیندیستان یالی یورتلارا دن سیاحتلاری دؤورینده ¹³⁸ پارس و عاراب ادبیات لاری بیلن اؤزباشداق غنزقلانئپ دئر. اول دؤرلی کیتاپ لارننگ ایچینده ابونصرالفارابی (اوزلئغ بگ بن طرخان) ¹³⁹، ابوریحان البیرونی، ابن سینا، عمر خیام ... یالی عالملارننگ، حافظ، عمادالدین نسیمی، جلال الدین رومی، فریدالدین عطار، عالی شیر نوائی و فضولی یالی گۆرنیکلی شاعیرلارننگ اثرلری

¹³⁶. Durdyew K., "XIX asyr. ...", / görk. iş /,

¹³⁷. Durdyew K., "XIX asyr. ...", / görk. iş /,

¹³⁸. کأبیر ایده یالاردا مختومقلی اول یورتلارا گیتمزدن، اولار حاقدا گرکلی ماغوماتلاری بار اکن! – دییلن، پیکیرلر هم بار.

¹³⁹. هو أبو نصر محمد بن محمد بن أولئغ بن طرخان، مدینته فاراب، وهي مدینة من بلاد الترك في أرض خراسان،

بیلە خاص – دا، ایچگین تانئشئپ دئرلار. اوز دوردن قوشغولارئندا اولاردان اوغور آلئپ دئر. ایسم – ده، اول "سن بولسام" دیه ن بیر قوشغوسئندا اولارئنگ آتلارئنی حورمات بیلن توتیار:

ابو سعید، عمرخیام، همدانی،

فردوسی، نظامی، حافظ پروانی،

جلال الدین رومی، جامی النامی،

اولارئنگ یانئندا من همسان بولسام ... " 141140 ,

مختومقلی پئراغی دینگه بیر اولارئنگ دوردیجیلیگینه ایه رمان، ایسم اولارئنگ هایسی دئر بیر آیدان پیکرلرینی، اؤنگه سورن ایده یاسئنی غایتالامان، اولارئنگ واطان سؤیوجیلیک، گومانیسیم، ارکین سؤیگی و بیلە کی باباتلاردا قوزغان مسئله لرینی XVIII عاصر تورکمن ادبی دورموشی نئنگ کسگیتلی مسئله لری بیلە اوغاشدئرئپ، چپر دوردیجیلیگی نینگ رئاللئغنی گؤچلندیریب دیر. شیلە هم اول اوز حالئپالارئندان گؤندوغار قوشغی چپرچیلیگی نینگ گیزلین سئرلارئنی، تأسین طلسم لرینی اؤرنیب دیر.

اوقابدئم سعدی نینگ من "بوستانی"،

گور نه عاجاپ حاقانی نئنگ "مدائینی"،

ایستار من "شاهناما"، "ساقی نامانی"،

مألیک عمر بیلە سؤلیمان بولسام" 142

یوقارقى بند ده آیراتئن آدی توتولیان "شاهناما" اثری نینگ اوتوری فردوسی پارس خالقى نئنگ آراسئندا "پارس شئغرنئیتی نئنگ آتاسی" حؤکمینده تانالیار. اول اثرلرینده عاراپ سؤزلریندن پیدالانمان، پارس دیلینه غایتادان رواج بریب اؤسدورمک اؤچین، اول دیلینگ قادمی سؤزلرینی یئغناپ، "شاهناما" 143 اثرینی دؤردیب دیر. اول اثره اورتا عاصر پارس ادبیاتی نئنگ ایلکینجی فوندامنتال کرپیچی حؤکمینده غارالیار.

140. "Ak ýol", (Ýol mäjälläsinin türkmençe älaväsi), Ýusof Gojuk, şomare-ýe 25, enteşarat-e "Keýhan", Tehran – sal-e 1992 m., säf. 12.

141. "آق یول"، (یول مجله سینین ترکمنجه علاوه سی)، یوسف قوجق، شماره ۲۵، انتشارات "کیهان"، تهران – ۱۹۹۲/م، ص. ۱۲.
142. [در ایام تدوین، و طی و دفاع این رساله تا سال 1995، در مورد این شعر مختومقلی هیچگونه اظهارنظری وجود نداشته است. در طی تحقیقات تدقیقی آثار مختومقلی از جانب دکتر آشورپور مرداف در سال های 2001-2006، این شعر از مختومقلی از سوی وی به عنوان اشعار الحاقی به آثار مختومقلی اعلام گردید. البته نمونه اشعار دیگر مختومقلی که با مضمون فوق مطابقت دارد، در دسترس می باشد (د.خ.اونق-تورنتو)].

142. Pyragy Magtymguly, "Saýlanan eserler", Aşgabat – 1988 ý.

143. بو اثر حاقدا ایران تورکی لرینگ آراسئندا دیسکوسیون غاریش لار بار. اولار بو ایشینگ قورالان دؤورینده تورکمنیستاندا بیلە گۆزینگلر یوق دی، بلکی، اوقچی طالنپلار و داشقی اوقئجلار اؤچین تازه ماغومات حؤکمینده سرادیلیاردی. (اوتور.د.اونق)

"شاهناماننگ" باش قهرمانی رۆستم - و- زال دئر. اول أهلی تورکی - تورکمن لرینگ آراسندا - دا یورگۆنلی اوقالئپ دئر. حتی اونونگ دویپ مایاسی قادمی تورکمن اپوسلاردان عبارات دیپپ حاضیرکی عالئملا نغتاپ گچیارلر.

"قونگشی خالقلارننگ کابیر عالمی رۆستم اوبرازنی ایلکینجی دۇران یری اورتا آسیا توپراغندا یاشان قادمی ساکالارا دگیشلی دیر دیپپ تاصدئق لایارلار. "144" "پرافسور ی. ا. برتلس ینگ غارایشنا گورأ، رۆستمینگ اوبرازنی تورکمن فولکلورلارنا حاصیئتی بولان فیگورا، ازین لرینگ بللی بولان گوراولی سی بیله دنگشدرمکلیک خاص گورنیکلی بولاردی. "145" بو یاغدا بولسا تورکمن فولکلورلارندا رۆستمه چت یرلی حۆکمینده دأل - ده، ایسم اونگا اوزلری نینگ قادمندان گلیان سۆیگۆلی و حورماتلی قهرمانی حکمینده غارالاندغئنی بلله یار.

شیله لیکده عالئمنگ بو پیکیرینه قوشولوپ، مختومقلی هم اوز گزگینده فردوسی ننگ "شاهناماسی ننگ" باش قهرمانی رۆستمه سالغئلانمان، خود تورکمن خالق دوردیجیلیگینده ایشله نن رۆستم اوبرازنی، یاغنی خود "تورکمن رۆستمینه" یوزلنیپ، اونی اوزیچه ایشلاپ دیر. پاراساتلی شاعیرننگ ادبی میراثندا ادیل گوراولی بولشی یالی رۆستم دیر زال هم سیمپاتیا بیلدیریلیار. شاعیر اولارننگ قهرمانچئلقلی حرکتلرینه تویس یورکدن قووانیار. 146

مختومقلی اوز قوشغولارندا فردوسی ننگ خالق آراسندا ادغان قهرمانلاری ننگ اوبرازلارنی پیدالانسا، اۇنگه سوریان ایده یالاری ننگ، نغتماق ایسله یان پیکیرلری نینگ خاص تأثیرلی بولجاندغئنا اننانئپ دئر. شونلئق بیله، شاعیر اول دیوانداقی اوبرازلاردان اوز گرگیچه اولانئپ دئر:

"... هانی اول ایسگندر دۆنیانی آلان،

رۆستم و زال اؤندی قلنجنی چالان..."

یا - دا:

ظنون بارئپ، رۆستم زال زور سالسا،

رۆستمینگ دردینه من درمان بولسام. 147

یوقاردا غنساچا گورپ گچیشیمیز یالی، مختومقلی ننگ دوردیجیلیگینده بیله کی یورت لرینگ هم ادبیاتی ننگ بای بازاسنی پیدالانماغی، اونونگ اثرلرینی خاص - دا اؤویشگۆنلی ادیب دیر. شیله

144. Зарыфов Х.Т., 4 «К изучению Узбекского Народного Эпоса», Москва – 1958 г., 103 стр.

145. Çaryýew Myrat, "Oçerkler, Magtymguly we halk döredijiligi", "Ylym" neşriyaty, Aşgabat – 1983 ý., 123 sah.

146. Şol ýerde, 123 sah.

147. И. Н. В. 1123 б 126 стр.

اؤیشگۆنلی لیک بیلە کی تورکمن شاعیرلار نینگ دوردیجیلیگی اۆچین هم مشهور دئر. بیز بو یرده دینگه بیر شاعیر نینگ، مختومقلی نینگ قوشغولاری نینگ مثالنددا شول اؤیشگی نینگ اهمیتینی اشیگار اتمآگه سنانشدئق، قوشغولار نینگ معنی – ماضون، ایده یا، اوبراز تایدان گۆزباش چشمه لری بارادا هم اوزاق گۆررینگ گچدیک. اما شیلە چشمه لرینگ فورما باباتدای تأثیرلری بارادا هم گۆررینگ اتسه بولاردی. ...

2. ایران نینگ قادمی ادبی چشمه لری نینگ مختومقلی نینگ دوردیجیلیگینه تأثیری.

یوقاردا بلأپ گچیشیمیز یالی، عاراپ، ادبیاتی، خصوصان پارس ادبی دوردیجیلیک لری اورتا آسیاننگ جمعیّت چیلیک شرطلرینه گؤرا، تورکمن کلاسیک مدنیتیینه – ده آرا لاشئپ دئر. البتّه، عاراپ – پارس ادبیاتی نینگ تأثیری تورکمن کلاسیک ادبیاتی نینگ همه وکیل لرینه – ده گۆررینگ سیز یتپ دیر. ائلایتا – دا ال مختومقلی نینگ دوردیجیلیگینه تأثیر یتیریپ، اونونگ اؤستی بیلن بیلە کی کلاسیک لارا – دا گچپ دیر. شوننگ اۆچین بیز اשאقدا دینگه مختومقلی فراغی نینگ دوردیجیلیگی بیلە پارس کلاسیک ادبیاتی نینگ ملی باغلانشقلاری بارادای مسألأ سر ادپ گچریس.

شیلە هم بو مسئله بارادا ی. ا. برتلس – ینگ آچئق بلأن بللیگینه یۆزلنسک، " ... XIV - نجی عاصردان باری، گۆندوغار اولکه لرینده غزل اولچگینده قوشلان قوشغولار اینگ خنجولاندئرئجی و لافنظلی قوشغولار خاطرئندا دوروپ دئر. شول اولچگه باغلانشقلی دا اونی اساس توتونئپ دوزیلن قوشغولاردان دینگه بیر پارس لار دال – ده، تورکی – تورکمنجه شغئر صونغاتی نینگ قائلپلارئندا هم شاعیرلار شغئر دوردیپ آیدئپ دئرلار. شولار نینگ آراسئندا، لطفی، امیری، یقینی، برهان الدین سیواسی، سقاکی (سکاکی)، عمادالدین نسیمی، عطائی، علیشیر نوائی، نورمحمد عنالیپ، دؤلت مأمذ آزادی و مختومقلی یالی شاعیر یازئجلار نینگ آدنی گتیرسه بولیار.¹⁴⁸ اولار سونگق عاصرلاردا تورکی – تورکمنجه ادبیاتی نینگ اؤسمگی و گۆله مگی اوغورئندا اولی رول آلئپ بارئپ دئرلار. " شونگا باغلانشقلی لئقدا مختومقلی فراغی نینگ اثرلرینده – ده، " غزل " فورمادا قوشولان قوشغولار اونونگ دیوانی نینگ اساسی ستونینی دوردیار.

¹⁴⁸ . بو دؤورده، برهان الدین و قول مسعود و شیخ اوغلی صدرالدین شیلە هم یقینی و میرزاگدابی و سکاکی و امیری و لطفی و میرزا حیدر همچنین مقیمی ... بو عاصر ننگ II – نجی یارئمندا، تورکمن ایلیندن بولان علیشیر نوائی آتلی عالم دؤنیأ گلیار. اول سلطان حسین بایقران ننگ عالم وزیر ی بولوب دئر.

مختومقلی نئنگ دوردیجیلیگینده پارس کلاسیک لرینگ قادا – دوزگۆنلرینه تابئن اثرلر کۆپ دوش کلسه بولیار. مونگا مثال اۆچین، شو آساقداقی اثر "عروض قوشغی" دوزیلیش اۆلچگینده ایشلنیپ دیر:

غالمامئش بو کۆنه دۆنیأ رۆستم ایله زالئنا،
غره بولما ایکی گۆنلیک ایگی و ایچگی مالئنا،
حاقنقات عارفنی گۆر، آطلاسئن بردی شالئنا،
تور سآحر، مختومقلی، یئغلا بو گۆن اۆز حالئنگا،
ارته اول محشر گۆنی درلآپ اویالمازدان بورن.¹⁴⁹

گۆرنۆشی یالی، شاعیرئنگ "اۆلمسدن بورون" آتلی مخمسی¹⁵⁰، "رمل – مسمط – محذوف" اۆلچگینده دوزیلیپ دیر. اونونگ "استمن"، "عاشئق بولموشام" آتلی مخمس لری – ده شول اۆلچگده، "پوقارایام (فقرایم)" آتلی قوشغوسی بولسا "رمل – مربّع – محذوف" اۆلچگینده دوزیلیپ دیر.

معلیم بولشی یالی، مختومقلی نئنگ قوشغولاری دینگه اۆلچگ تاینئندان دأل – ده، ایسم ماضمون باباتدان هم پارس کلاسیک لرینگ شول دؤوردأکی دوردن اثرلری بیله یاقنئندان تانئش بولاندئغنی گۆرکزیار. مختومقلی اثرلری نینگ دوردن اۆچ بۆلگیندن قاوراغئنی بوغون اۆلچگده قوشوپ دئر. شول اۆلچگده اۆنگدن دورغونلاشان 7،8،11 بوغونلی مؤچبرلر هم اولانئلئپ، آراسئندا 11 بوغونلی قوشغولار – دا آزلئق اتمه یار. اما اولاردان باشغا 14،15،16 بوغونداقی قوشغولارئنگ همه سی عروض اۆلچگینده بولوپ، پارس ادبیاتئندا هم شول اۆلچگلرده دۆرلی شاعیرلاردان قوشغی دوردیلیپ دیر.

مختومقلی فراغی نئنگ اثرلری نینگ پارس شاعیرلاری نئنگ اثرلری بیله باغلانئشئقلى یئرلرینی تاپماق غاتی فنن دأل. اونونگ اۆچین پارس ادبی چشمه لریندأکی یۆرگۆنلی قوشغی واریانتلاری نئنگ دۆرلی اۆلچگلرینی عمومی و غنئغا شکلینده بارلاپ گچمک گرک:

¹⁴⁹. Pyragy Magtymguly, "Saýlanan eser.", /görk. iş./...

¹⁵⁰. مخمس یا تخمیس به مسمط پنج مصراعى می گویند که چهار مصراع اول آن هم قافیہ (مصراع) هستند. معمولاً دو مصراع آخر مخمس تضمینی از یک غزل مشهور است.

غزل – VII عاصردان باری اؤسۆپ گلن بللی ماضمون و فورما اؤلچگلی قوشغولار دئر. اونونگ هر بندى ايکى سطریدن عبارات بولوپ، بیرینجى بیت "a-a" گۆرنۆشدە، غالان بیت لر b, a, w-a, g-a, d-a ... يالى قافيا لاشيار. بو اؤلچگینگ گۆرنۆکلى وکيلي شئخ حافىظ بولوپ دئر.

قاصندا (قصيده) – مؤچبرى 15 – 2000 بيته چنلى آرائقدا بولوپ، حاضيركى دؤوره چنلى اولانئلئپ گلينيآن قوشغولار دئر.

مثنوى – هر بيتینگ ايکى مصرع سى بولوپ، هر مصرع اوز آرا قافيا لاشدئرئپ دؤزىلن شئغلرلار دئر. جلال الدين بلخى نئنگ "مثنوى سى" سعدى نینگ "بوستانى" نظامى نئنگ "خمسە سى" شول اؤلچگده دؤزىلپ دير.

قطعه – اسلامدان اؤنگكى عاراپ پوازياسئندا – دا يۆزه چئقئپ دئر. اول مؤچبر تايدان 2 – دن 20 بنده چنلى بولان شئغلر فورماسى. اولاردا سطرلرينگ همه سى بير منگزش قافيا لاشيار. اگر – ده بير قاصندا يا – دا غزالدان بللى بير ماضمونلى بؤلگى سايلاسانگ، شول بؤلک بير قئطعه بوليار.

گۆندوغار نئنگ مشهور شاعيرى رودكى دن بير قطعه:

" زمانه پندی آزاد مرد داد مرا،
 زمان را چو نکو بنگری همه پند است،
 بروز نیک کسان که گفت غم مخور زینهار،
 بسا کسا که به روز تو آرزومند است،"¹⁵¹

Şonuň transkripsiýada ýazylyşy:

Zamaneh pändi azad märd dad mära,
 Zamanep ra ço näku bängäri häme pand äst,
 Be ruz-i nik-e käsan ki goft gäm mähör zinhar,
 Bäsa käsa ke beruz-e-to arzumänd äst.

¹⁵¹. Färivär H., "Taryh-e ädäbiyat-e Iran wä taryh-e şo,era", enteşarat-e "Ämir-Käbir", Tehran – 1958 m.M.Z., 1924
 ۳۹. فریور حسین، "تاریخ ادبیات ایران و تاریخ شعراء"، انتشارات "امیرکبیر"، تهران – ۱۹۵۸ م.م. ز. ۱۹۲۴.

تورکمن دیلینده ترجیمه سی:

مردانا آزاد پند بردی زامان بیزلره، گور قاراپ،
چوخ عاجایئپ گوزلسنگ، شول زاماننگ هرسی پند،
یگدیر گونی، اول خالایق، دیدی غم چکمه منراد،
چوخ انسان لار سن گونینگه آرزومند.

مختومقلی ننگ شو اولچگده دوزیلن "عالمه بلگیلی دیر" اتلی قوشغوسی قاصندا، غزال، قطعاً
گورنیشده قوشولوپ دئر:

اوزگه عاشق لارنگ بولسا پایی بند زولفی تارنگا،
من غارئپ بندانینگ هم آیای، هم الی دیر.
غایری لار بزم ایله سه خوش کونگیلی یار،
مجلس ایچره یاد ادیدینگ اول غارئپ غایغلی دئر.

گورنیشی یالی، شاعیرنگ یوقارقی شئغری بیله رودکی نینگ قوشغوسی اولچگ، فورما و قافییه تایدان
بیر منگزش دیر. البته، مختومقلی ننگ قوشغولارندا شونگا منگزش دوردیلن اثرلره ("غاشی یای"، "ای
دوست"، "بیقرارام دوغروسى"، "غام چئقار"، "صدجان" و بیله کی لر) کوپ دوش گلسه بولیار.

- ★ **مسمط** – دوزیلن هونجی یالی بیر قافییه لی 3، 4، 5 مصراع دان عبارات بولوپ، سونگقى
مصراع سی بولسا ایراتنن قافییه بیله دوزیلیار. شول حالات دا اونگا:
- ★ **مورایبا (مربج)** – دورت مصراع دان عبارات، اوچ مصراع سی اوزارا قافیالاشان قوشغی.
- ★ **مخمس** – باش مصراع دان عبارات بولوپ، دورت مصراع سی قافیالاشان اثر.
- ★ **مسدس** – آلتی مصراع دان عبارات بولوپ، باش مصراع سی قافیالاشان قوشغی. 1733-
- 1796 – نجی یدللاردا یاشاپ گچن شاعیر شاهاپ اصفیهانی مسمط – مخمس اولچگینده دوزن
اثریندن بیر مثال:

"نوروز فراز آمد با اختر پیروز،

با اختر پیروز فراز آمد نوروز،

گشتند برفتار یک اندازه شب و روز،

شد مهر به بیت الاشرف ای ماه شب افروز،
وقت است که گیری ره بوستان و گلستان." 152

ترانسکرپسیون گورنیشی:

Nowruz fāraz amād ba ähtär-i piruz,
Ba ähtär-i piruz fāraz amād nowruz,
Gäştänd beräftar ýek ändaze şäb-o-ruz,
Şod mehr be beýt-il-äşraf ey mehr-i şäb äfruz,
Vägt äst ki giri räh-i bustan-o gülistan.

ترجمه سی:

نوروز ایبندی همراسی ینگیش یئلدنز،
ینگیش یئلدنز بیله ایبندی اول نوروز،
عداتچا گچدی دنگ گیجه و گوندیز،
بلند کعبانگ اوستینده دیر گون، ای عزیز،
گیتمک و اقتی بولدی بو گولستانا.

گورنیشی یالی "مسمط – مخمس" اولچکیندکی اثرینگ 4 مصرع سی اوزارا قافیالاشپ، باشینجی مصرع سی بولسا ایراتئن قافیا بیلن علاماتلاندئرئلپ دئر. مختومقلی ننگ "نوروزدان سنی" اتلی اثری هم ماضمون و اولچگ تاپیندان بو مثال آلنان اثر بیله بیر منگزش چئقئپ دئر:

باغننگا گیرسم سآحر، بیلبل بولوپ سالسام اویون،
غافلانا غالسا راقئپ، بیردم سالنشسام قول بویون،
حاقدان اوزگه چاره یوق دور، نأ قنلار من نیلآیین،
اینچه بیل، شیرین زبان، کپدر توپوق سن غاز بویون،
ساقلاسئن تانگری پناهئندا یامان گوزلردن سنی ... 153

مختومقلی ننگ "گولینگ سنینگ"، "شاتلق بیلن"، "یوسف دیه دیه"، "اولمسن برون"، "ناس اتان"،
"جیلیم"، "بیلزمینگ"، "کونگول دیر ویران"، "بیریانا بولسام"، "ایندی"، "بولودا غاردی منی"، "غالماغالی
نیلآرم"، یالی بیر توپار قوشغولاری – دا "مسمط – مخمس" اولچکینده قوشولوپ دئر.

152. Şol yerde, M.Z. 1924.

153. Pyragy M., / görk. iş /, 179 sah.

منوچهری آتلی پارس شاعیرئنگ "خازان" حاقدای بللی اثری "مسمط – مسدس" فورماسئندا دئر:

"خیزید و خز آرید که هنگام خزان است،
 باد خنک از جانب خوارزم وزان است،
 آن برگ خزان بین که بر آن شاخ رزان است،
 گوئی که یکی پیراهن رنگ رزان است،
 دهقان به تعجب سر انگشت گزان است،
 کاندر چمن و باغ نه گل ماندونه گلزار".¹⁵⁴

ترانسکرپسیونی گورنیشی: Transkripsiýasy:

Hizid-o-ház arid ki hengam-i házan äst,
 Bad-i hunäk äz janeb-i haräzm väzan äst,
 An bärg-i házan bin ki bär an şah-i rizan äst,
 Guýi ki ýeki pirähan-i räng rizan äst,
 Dehgan be tä'äjob sär-i ängošt gäzan äst,
 Ki-ändär çämän-o bag ni gül mand-o ni gülzar.

ترجمه سی:

تور گتیر خاز¹⁵⁵، خازان هنگام گلیپ دور،
 سالقئن شمال، خوارزیمدن اوسیب دور،
 مل – شاخادان گويز یاپراقلا ریاغئپ دور،
 گوئی بیری اشیکلرین بویاپ دور،
 بو باغ ایچره نه گؤل غالدی نه گؤلزار.

مختمولی هم "کؤنگلوم" آتلی اثرینی مسدس فورماسئندا دوزیپ دیر:

عالم لار سوزینی دینگله، نصیحاتئن آل گؤتر،

¹⁵⁴. Färivär H., / görk. iş /, ...

¹⁵⁵. خاز (خز): شو یرده بادا معنی دا،

تور حاقننگ درگأهینه مناجات قئل، قول گؤتر،
 ریاضت نئنگ یؤکینی آرقان یوزین، سال گؤتر،
 بو ایش مردینگ ایشی دیر، مردانا دور، قول گؤتر،
 کامیل آیاغا باش غوی، یالانچی دان، ال گؤتر،
 توبا قئلئپ، بیر پیرینگ توپراغنا بولان کونگلو¹⁵⁶.

★ **روباغی** – دؤرت مصرع دان عبارات بولوپ، اوچینجی مصرع سی آزاد قافیا و بیله کی اوچ مصرع سی بولسا اوزارا قافیا لاشیارلار. تورکمن شاعیرلاری نئنگ آراسندا روباغی بیله غزئقلانان آز بولوپ دئر. مختومقلی نئنگ قوشغوسندا روباغی دوش گلمه یار. XX عاصر نئنگ ایکینجی یارئمندا بو اولچگده تورکمن صأحرالی کومیش دپه شأهرینده یاشاپ گچن آراز محمد شاعیری "آرام" تاخاللوصی بیلن روباغی اثرلری دؤردیپ دیر.

تورکمن ادبیاتیندا پارس ادبیاتی بیلن بیر خاطر دا، یوقاردا یادلانئلان اولچگلردن باشغا – دا، "ترجیع بند (بند غایتالانماسی)"، "موسنازات (مستزاد)"، "نغز"، "توشیح"، "تاصنیف"، اولچگلرده مختومقلی نئنگ اثرلرینده گؤرؤنمه یار.

شیله لیک بیله، یوقارداقی آیدئلانلاردان چن توتساق، مختومقلی نئنگ دؤرلی اولچگلرده دؤردن شئغرلاری دینگه بیر اولچگ باباتدا دأل، ایسم اوزی نینگ چیرچیلیگی جاھتدن – ده مرکزی آسیانئنگ شئغر صونغاتیندا پارلاک یئلدنز بولوپ لاوردایار.

¹⁵⁶ Pyragy M., " Saý. ...", /görk. iş/.

3). حاضیرکی دؤورده شاعیرچئلئغنگ یولوندا "آق قوشغی"

XX عاصرئنگ بیرینجی و ایکینجی یارئمی ننگ سپگیدینده یاشاپ گچن ایرانئنگ پارسى شاعیری نیما یوشیج – ینگ پارسچا شئغر عالمینده دؤردن اؤیتگه شیک فورمالارئندان سونگ باشلانان تازه بیر چیرچیلیک یولی اؤنگکی قالب لارئنگ اؤلنگؤسیندن چئقئپ، تازه بیچؤوه ایه بولدی. اول تازه فورما پارس شئغر ادیبئاتئندا "شعر نو" (تازه شئغر)، یاغنی "آق قوشغی" دیلیار. اونی پارس ادیبئاتئنا ائمنقلی اورناشدئران شاعیر نیما یوشیج دیر.

شاعیرئنگ حاقئقی آدی علی ایسفن دیار بولوپ، نیما یوشیج اونونگ لاقامی دئر. اول ائبراگیم (ابراهیم) آتلی بیر خانئنگ ماشغالاسئندا 1315 –نجی ه.ش. یئلدا مازاندران ولایاتی ننگ نور اطرابی ننگ "یوش" اوباسئندا دؤنیاً ایینیار. شاعیرچئلئق یولوندا مشهورلئغا ایه بولوپ، 1963 – نجی یئلدا دؤنیادن اؤتیار.¹⁵⁷ حاضیرکی واقئندا نیمانئنگ اؤیی ایرانئنگ مدنیت میراث لاری قوراماسی ننگ طارپئندان موزه ی ادیلدی.¹⁵⁸

"آق قوشغی" فورماسئندا قی شئغرلاردا اؤلچگ، بللی بوغون بولمایار. موندا دار قالب دییلن غولباغلائیجی دؤزگؤن لر ییرینی آچئق و آزاد دؤزؤملر بیله چالئشیار. سونگکی واقئلار بو فورماداقی اثرلرده کؤپلنچ قافیا – دا بولمایار. قافیا عموماً قوشغی ننگ بوتە وی اهنگینده بلی بیر ترتیب ده دال – ده، قوشغی ننگ اوزئنا باغلئلقدا اولانئلیار. قافیا دییلن مسئله شاعیرئنگ اوز ارکین دویغوسئنا باغلی بولوپ، گرک ییرنده بولوپ، گرکدال ییرنده هم بولمان بیلر. مونگا نیما یوشیج – ننگ دؤردیجیلیگیندن بیر مثال آلالی!:

¹⁵⁷. Dästgeýb Abdulla, "Nima Ýuşij", (nägd-o-bärräsi), enteşarat-e "Pazänd", Tehran – 1354 ş., 1976 m., sâf. 5.

۴۴. دستغیب عبدالله، "نیما یوشیج"، (نقد و بررسی)، انتشارات "پازند"، تهران – ۱۳۵۴/ش، ۱۹۷۶/م، ص. ۵.

¹⁵⁸. Häsän zadeh, "Donya-ye sohän", mäjälle, çap-e: "çaphane-ye Ziba", şomare-ye 49, enteşarat-e Tehran – 1371 ş., 1992 m..

۴۵. حسن زاده، مجله "دنیاى سخن"، شماره ۴۹، چاپ: چاپخانه "زیبا"، انتشارات تهران – ۱۳۷۱/ش، ۱۹۹۲/م.

می تراود مهتاب،
می درخشد شبتاب،
نیست یکدم شکند خواب به چشم کس و لیک،
غم این خفته چند،
خواب در چشم ترم می شکند...¹⁵⁹

ترانسکرپسییاسی: Transkripsiýasy

Mitaravād māhtab,
Midārāhşād şābtab,
Nist ýek dām şekānād hab be çeşm-i kas-o leyk
Gām-i in hofteýi çänd,
Hab dār çeşm-i tārām mişekānād...

ترجمه سی: Terjimesi

یالینلدا یار ماھتاب لار،
یئادئر ایار شبتاب لار،
هیچ بیر کسینگ گوزونده، اوقی کسيلمس بیر دم ،
اما،

بو اوقوچئلنگ غامندان، اوقی منینگ ترگوزومده دؤوولیار...¹⁶⁰

شولار یالی ارکین قوشغی فورماسندا سونگتی دؤورده کابیر یاش شاعیرلار یوریته اثرلر دوردیپ اوغرادنلار. شيله لیکده، حاضیرکی دؤورده ایران تورکمن و پارس ادبی دوردیجیلیک لرینده آق قوشغی بارها اولی اهمیتته ایه بولوپ باریار. بو فورمادا اثر یازماق اوز غارایشینی آزاد – ارکین آیدنپ بیلمکده شاعیرا دولی مؤمکینچیلیک بریار. شونونگ اۆچین بو تیپ دأکی شئغئرچئلئق یولونا "شعر-ی-آزاد"، یاغنی "آزاد شئغئر" دیلیپ هم آت بریلیار. نیما یوشیج – ینگ دؤوریندن باری بو فورمادا شئغئر دوردیان بللی پارس شاعیرلاری ننگ خاطرئندا احمد شاملی (احمد شاملو)، اخوان ثالث، فروغ فروخزاد، س. کسرائی، س.

¹⁵⁹. Dästgeýb A., "Nima Ýuşij", /görk. iş/, 23 sah.

¹⁶⁰. Goşgylaryň terjimesi awtordan .

سپهری، ح. مصدق، م. گرمارودی، ... یالی اونلارچا شاعیری اتلاندنرماق بولار. بیلله قوشغی فورماسی حاضیرکی زامان ایران تورکمن شاعیرلاری نئنگ دوردیجیلیگینده – ده اوز تأثیرینی یتیرمأن دورمایار. مثال اۆچین، دانگ آتار شاعیرننگ "یدیگن لر" اتلی قوشغوسی مونگا گووا گچیار:

گون گچیار،

آی آیلانیار،

ینل لار،

بیری – بیری نینگ انزنندان،

ال یتمز ماقصادی انزار لایان،

ایرگینسیز کرون دک،

شول ینگپ باریار، ینگپ باریار...

غار اوستونه غار دوشیار،

غوبار اوستونه غوبار...

یامانلار ئمئز، یاغشئلار ئمئزی،

یاغشی گونلر یمیزی، یامان گونلر یمیزی،

گویا،

هیچ هاچان،

هیچ هیلی حادینا بولمادئق یالی،

شول گوموپ باریار، گوموپ باریار...

غار اوستونه غار،

غوبار اوستونه غوبار...

گوننیمه یانگی یالی،

مراد آقائننگ عایالی –

قونگشئمنز سولطان اجه،

غار او یونگ داش ایشیگینده،

سولوپ گیدن دوشگینده،

دولان ایننگ انشئغئندا،

پیشگه سینى سۆیندریپ،

سویجی – سویجی گوررینگینگ،

داتلی بالا دۇندریپ، ایگ اگریپ اوتورانی ...¹⁶¹

بو آق قوشغی فورما تاینندان پارس دیلینده "بحر – ی – طویل"، یاغنی "اوزاق پایاما (poema)" دیلیار. اثرینگ دوامندا سولطان اجه آغنتقلارنا دولان آیلی آراسا آسمانداقی یئلدنزلارینگ آدنی بیرین – بیرین ساناپ، اولارینگ حاصیترلی بیله غاباتلاشدئرئپ، هر سینه 1980 – نجی یئلداقی ایران تۆرکمنلری نینگ آتونوم گۆرشینده وپات بولان تۆرکمن بیگیترلی نینگ آدنی داقیار. ...

تۆرکمن خالقى ننگ آنگندا "اوجاق" دییلن دۆشۆنجه اۇران موقدّس اورنا ایه دیر. اونونگ اۆچین 1979 – نجی یئلداقی قورولان قورامچئلئق حرکت "اوجاق" آدی قویولدی. اول "ایران تۆرکمن خالقى ننگ مدنی و سیاسی اوجاغی" دی. بو قوراما شول ات بیلن هم تانالیار. اول اوز آکتیوال دؤورینده ایرانداقی هر بیر تۆرکمن آتا – باباسئندان میراث غالان اساسی آرزولارنی یرینه یتیرمگینگ آلداسئندا بولدی. حاضیرکی دؤورده بو قوراماننگ آلئپ بارئجی لاری داشاری یورتدا بسغون چئلئق دا یاشایارلار.

اول قوراما اوز غنساغا تاریخندا ایران تۆرکمنلری نینگ آتونومیا دؤورینده خالقننگ یادئندان چئقماچاق اونگایلی ایشلری یرینه یتیردی. شونونگ اۆچین هم بو "اوجاغننگ" اودی خالق آراسئندا هنیزه چئلی اۆچه نوق. اونونگ حورماتئنا حاضیرکی دؤورینگ یاش تۆرکمن شاعیری **آنامحمد ساده** "آ. سانجار" لاقامی بیلن "اوجاغئم" دیه ن سطیرینی آق قوشغی فورماسئندا دؤردیپ دیر. گلینگ اونى گۆریپ گچلینگ!:

سلانگا اوجاغئم دییان،

سانگا دۆینیم،

شوگۆنیم --،

سانگا

– گلجگیم دییان،

سانگا اوجاغئم دییان.

اوجاق آق اویلرینگ کراماتی دئر،

اوجاق دیریلیگینگ علاماتی دئر.

آیازدان آوونئپ، سنی گۆزله دیک،

اؤمۆردن ایمنیپ سنی گۆزله دیک،

¹⁶¹. Gereý B.(Daňatar), “Ýedigenler”, Berlin – 1990 ý., 2 sah.

سن گيجه لی گوزلگرددن دۇر انسینگ.

سن اومتندان،

اۆچونلاردان دۇر انسینگ،

قورشون سنده اره یار،

پولات – دا سنده تاپلانیار.

اویوم،

اوبام،

بوتین ایلیم،

سندن نور آلیار،

انانینگ ماهرى بار یئلی حورئنگدا،

آتاننگ غوجیری، انانینگ ماهرى بار یئلی حورئنگدا،

آتاننگ غوجیری اصل شۇ علانگده،

عاصرئنگ پاهییمی غنزل غورئنگدا،

(اۆمزۆك آتئپ اۇنگه باریارئس نوروندا)

تورکمن سن سیز سسین عالمه یایماز،

تورکمنینگ بخت ناماسئن سن یازدئنگ،

اۇزگه یازماز.

سن تورکمنینگ دولی آرزو گوزلری،

دوقوز یئل،

بیر سر ادسنگ آراجئق عۆمۆر،

یؤنه، گۆر، سن، ناچه منزیل گچیلن،

دوقوز یئلدا --

اونلارچا سئر آچئلان.

انقبال دان نالاماق بیزه یاد دئر یاد،

بو دورموش دئر، اصلئندا شیله راک دیر،

اویونلاری باردئر، هر هیللی هر تویس،

گۆرۆلمه دیک ذاتلار دأل،

زئندان،

سۆرگۆن،
 تۆھمت،
 یاس...
 یۈنه هیچ ذات بۇوت بولماز اومئدا،
 اومئت آتاسی دئر! بار ینگیش لرینگ،
 داشئندا پیکیرلنیان بو پروانالار،
 قوراپ دی ینه – ده قورارلار نامئسی،
 حقنقات ینگپ دی ینه – ده ینگر،
 اوجاغئم یاقئپ دی عۆمۆر تۆملۆگی،¹⁶²
 ینه – ده یاقیار،
 قدرائننگا انانیان،
 سانگا اوجاغئم دییان!¹⁶³

یوقارقى قوشغودان گۆرنیشینه گۆرأ، شاعیر اۆز پیکیرینی دولی یۆزه چئقارماق اۆچین، "آق قوشغی" فورماسئندان پیدالانئپ دئر. خالقئنگ آزالئغی اوغروندا "اوجاغئنگ" اوینان رولونی شاعیر دۆرلی چیر منگزتمه لری اولانماق آرقالی، آیدئنگ یۆزه چئقارماغئنگ هۆتده سیندن¹⁶⁴ گلیپ دیر. قوشغوداقی ایچکی ساگینمه لر شاعیر قلبی نئنگ ایچکی جوشغونی بولوپ، اونونگ پیکیرینی دولی آچئپ گۆرکزمکده اونگیلی رول اوینایار. سونگقى دؤورده ایران تۆرکمنلری نینگ شاعیرلاری، دۆردیجیلیگی نینگ شو یولوندا اۆزلرینی تاپلایارلار.

¹⁶² . "تۆملۆگی" یا – دا "تۆملیگی" ایکیسی هم دوغری.

¹⁶³ . "Näşriye-ye Türkmenistan-e Iran", Organ-e Kanun-e Färhängi - Syýasye hälg-e turkmän-e Iran, seri-ye ävväl, sal-e ävväl, şomare-ye 6, Alman-Berlin-e gärbî- 1987 m.

¹⁶⁴ . ۴۹ "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگى - سیاسى خلق ترکمن ایران، سرى اول، سال اول، شماره ۶، آلمان- برلین غربى – ۱۹۸۷ / میلادى، از اشعار سانجار (آنه محمد ساده).

¹⁶⁴ . هۆتده سیندن: عهده سیندن

4. دیل و یازو مدنیتی:

دیل اولیوساسی ننگ اؤنگه گیدیشلیک کامیلیگی اوران ایرکی دؤورلردن، بارنپ – ها ایلکی دورموش آیشناسننگ¹⁶⁵ عمومی جمعیت چیلیک غاتناشق لارندان اوغور آلپ غایدیار. ایلکینجی گیلیش دیلری آاملارننگ گونده لیک اقتصادی، آئش – چالئش و سؤودا آراغاتناشقلاری نتیجه سینده، شیله هم یاشایشننگ کؤچیلیکلین شرطلرینه گؤرأ یوزه چئقپ اوغراپ دئر. "دیل حاقنقاتدا بولان آماتلی آنگ دئر. اول پیکیرینگ گؤس – گؤنی حاقنقاتی بولوپ، اؤزی هم اوران قادمی دئر."¹⁶⁶

خاص قادمی دیل لرینگ بیرى – ده تورکی دیل لر توپاری دئر. "تورکی دیلی آلتای دیل لری توپاری دیلیپ آتلاندئرلیر. مانغول¹⁶⁷ و تونگوز دیل لرینه دگیشلی بولان دیل دیپ تانالیار. تورکی دیلی گئوگرافیک – تاریخی نوکتای ناظر بیله فونه تیکی نوکتای ناظر لارننگ اساسلارندا بؤلونپ، شوننگ بیرینجی بؤلونشیگینی کؤپرأک قابول ادیپ دیر."¹⁶⁸

تورکی دیلی نینگ بؤلونشیگی بیرینجی غارایش بویونچا، آشاقداقی لاردان عبارات بولوپ دوریار:
 – اورخون و یئی سئی یاز غئلاری بیله کسگیتلنیان قادمی تورکی دیلی (اویغور دیلی).
 – اورتا عاصر تورکی دیلی یا – دا گؤنبتار تورکی دیل لری. (تاریخی تورکمانی دؤوری)
 – اوغوز شاخاسندان بولان گؤن اورتا – گؤنبتار دیل لر توپاری; اونگا تورکمن دیلی – ده گیریار.¹⁶⁹

¹⁶⁵ ایکی دورموش آیشناسی: آدامزادنگ بیرینجی یاشایش اتاپلاری.

¹⁶⁶ Маркс К., Энгельс Ф., «Немецкая Идеология», Москва – 1933 г., 20 стр.

¹⁶⁷ مانغول: مُغول

¹⁶⁸ Käsraiyān N. Vā Ārşi Z., "Torkmänha-ýe Iran", enteşarat-e "Sekke", Tehran - sal-e 1370 ş., motabeq ba sal-e 1991 m.,säf.25

¹⁶⁹ ۵۱. کسرائیان ن. و عرشى ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – سال ۱۳۷۰ ش.، مطابق با سال ۱۹۹۱ م.، ص. ۲۵
 ۱۶۹. Vamberi Arminyus, "Syáhät-e dârvişi drugyn dâr hanta-e Asiýa-ýe Märkäzi", tärjome-ýe F. Hajehnuriyan, enteşarat-e "Elmi - Färhāngi", Tehran – 1982 m., sáf. 195

۵۲. وامبری آرمینیوس، "سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای مرکزی"، ترجمه ف. خواجه نوریان، انتشارات "علمی - فرهنگی"، تهران – ۱۹۸۲ م.، ص. ۱۹۵

تۆرکمن دیلی نینگ تاریخی اوزاق جۆمیشلردن گۆزباش آلتپ، بیزینگ دۆرریمیزه چنلی گلیپ بتندیگی حاقداء، اونونگ گۆوریمی نینگ شیله گینگ بولاندنغی بارادا دۆرلی عالملارننگ علمی ایشلری شایادلئق ادیار.

سونگگی عاصرلاردا تۆرکمن دیلی عاراپ و پارس دیل لری نینگ تأثیری نتیجه سینده شول دیل لرینگ حاسبنا اپ – اسلی اؤیتگشمه لر بولوپ گچیپ دیر. تۆرکمنستان دا، اؤزبگیستان دا، تاجیگیستان دا، اوغاننستان دا، ایران دا، اورسیدینگ استاوروپل اولکه سینده یاشایان تۆرکمن لرینگ انه دیلی حۆکمینه تۆرکمن دیلی اؤز یاشایش عۆمرونی دووام ادیار.

حاضیرکی دۆرلرینگ سیاسی جمعیّت چیلیک اؤزگیشلری نینگ نتیجه سینده ایران دا دیل و یازو اؤسۆشینى پسلتمکده و اول گۆزل دیلینگ یویولماغندا بیرنأچه نکاتیو چاره لری دورموشا اورنانشدئرئلیار. شول نیگاتیو چاره لرینگ اساسنی ایران پادشالغی ننگ اول یرده یاشایان آز سانلی خالقلا غارشى آلتپ باریان شوونیستیک سیاستلاری دۆزیار.

بو هیلی سیاست گچن اون یئلئقدان اوزال (شو متنینگ یازئلان دۆوریندن یاغنی 1979 – نجی یئلان 1- 12 یئل گچیپ دی). رضا خان و اونونگ اوغلی محمدرضا پهلوی نینگ الی بیله اؤنگه سۆرین بولسا، 1979 – نجی یئلان سونگ اسلام رسپوبلئکاسی ننگ، آز سانلی خالقلا غارشى شوونیستیک سیاستلاری بویونچا اؤنگه سۆرئلیار. اگر – ده پهلوی لرینگ دۆورینه دینگه پارس میللت چیلیک سیاستلاری بیله تۆرکمن خالقى ننگ مدنیتینه غارشى چمه له شیلن بولسا، حاضیرکی دۆورده هم بو یول دووام اتدیریلیپ، اوندان داشغاری – دا شائی (شیعه) فوندامنتال چئلغی اساسندا آیری دین – مذهپلی و دیللی خالقارننگ مدنیتی یویولوپ، اولاری هم شانیلاشدئرماق اوغروندا چمه له شیارلر

هر بیر دیلینگ اساسی اتیاجی اونونگ یازو الیبیی دیر. هر دیلینگ شکیلندیرش یازوئی بولماسا، اول دیلینگ یویولماغنا آلتپ باریار. اگر – ده ادبی دیل ایشله نیپ اؤسدۆریلمه سه، قادمی سۆزلر، ترمین لر، ناقل لار، و ... یویولنپ، شول خالقننگ دیلینه تازه سۆزلر اورون تاپیار. هر خالقننگ مدنیتی نینگ اؤسمگی اونونگ ادبیاتنی اؤورنمک بیلن باغلانشقلى بولوپ، اونونگ هم یۆریته اؤزلهشدیریلن یازوی بولمالی دئر. دیلینگ اهمیتی بیرنجی اوروندا دورسا، ایکینجی اورون خط و یازوا دگیشلی دیر. ادبی دیل خط – یازو آرقالی گلجک نسیل لریمیزه آراشئپ، اول دیل مدنیتیمیزینگ بیتمه سیزلیگی نینگ اساسنی دۆزیار.

کابیر تاریخی شرطلر اساسندا، کۆپ سۆزلر شکیل و متنی تاپدان اۆیتگه ماگه سزه وار بولوپ دی. بو یاغدا تۆرکمن دیلی باباتدا – دا، بللی – بللی دؤورلرده شیله بولوپ دئر. حاضیرکی زامان شرطلرینده ایران دا یاشایان تۆرکمن لر هم شیله پروسسی باشدان گچیریآرلو اگر – ده ایران تۆرکمنلری باباتدا یؤریته لشدیریلن خط و یازو گرافیکاسنا اونس برلیپ، بو اوغوردا بللی بیر قارار ا گلینمه سه، اوند اول یرده یاشایان تۆرکمن لرینگ دیل مدنیتی یویلپ، زاماننگ گچمگی بیله بۆتینلی یوق بولوپ گیتمگی – ده ایکی اوجسز دئر.

ایراند، حاتدا تۆرکمن اینتلیگنسیاسی ننگ وکیل لری – ده، تۆرکمنچه یازلان اثرلری اوقاجاق بولاندا، اؤزینی نابللی، گنگ حارپلقلارنگ اؤنگۆنده اونگایسز دویبار. شونونگ اۆچین، ایران تۆرکمنلری نینگ دیل بیلمی باباتدا سوادلی دیبیلیان آداملار اونگا دؤرلی چاره لری آغتاریارلار. اما شو اوغوردا هنیزه چنلی بیر دوییلی ایش ادینیپ بللی بیر قارار ا گلینمه دی.¹⁷⁰

ماخمت قاشغارلی (محمود کاشغری) ننگ بریان ماغوماتننا گؤرأ، اسلام دینی اورتا آسیا اورناشماسندان اوزال، تۆرکمن مدنیتینده کابیر عالاماتلار یازو حۆکمینده اولانلپ دئر. اول عالاماتلار 22 کابیر روایاتدا 24 حارپدان عبارات بولوپ، یؤریته تۆرکمن الیبیینی عمله گتیریپ دیر. شیله هم تۆرکمن خالقندا قادمندان اولانلیان حارپ بلگیلری نینگ بولاندغنی هنیزه چنلی مال – غارالارنگ بللی بیر طاغمالار بیلن عالاماتلاندئرلشندان هم آنگپ بولیار.

نورمحمد عندالپ اوز "اوغوزناما" اتلی اثرینده 24 سانلی تیره – طایپالارنگ طاغماسی ننگ تۆرکمن لر آرسندا حارپللق حۆکمینده اولانلاندغنی بارادا ماغومات بریپ دیر.¹⁷¹

XVII عاصردا یاشاپ گچن تۆرکمن شاعیری "شاقندی" اوز اثرینده تۆرکمن لرینگ قادمی 24 سانلی حارپ دان ماغومات بریار. شیله هم عاراپ خاطنی تنقیدلاماق بیله، بیتیریلن حارپلغی واصف ادیار:

بیر آسمانی بلا اینیپ نهاندان،

یووتدی اول دؤرلی قنمات باهانی.¹⁷²

¹⁷⁰ شو دستاسیاننگ یازلان دؤورینده، شو اوغوردا تۆرکمنصحرادا اول دیبلن اکتیواللق یوق بولسا-دا، حاضیرکی دؤورده یاغنی 2015 – نجی ینلاردا کابیر تازه چه قاریشلاری تۆرکمنصحراداقی تۆرکمن اکتیوالیستلرده گؤرسه بولیار و بیزینگ ادیاتمنزدا شو مسئله اولی اهمیتته و اورنا ایه دیر.

¹⁷¹ Bekmyradow A., "Andalyp hem oguznamaçylyk däbi", Aşgabat – 1990 ý.

¹⁷² MGI (ИНБ).

"ابولغاضی بهادرخان هم تورکمن خالقى نئنگ 24 سانى طامغاسى و اولارنئنگ حارپلئق درگینه اولانئلئشى بارادا ماغلومات بریپ دیرلر".¹⁷³ اما شیدائی اوز دوردن "گوزل بیگریم باش" اتلی اثرینده بو حارپلارنئنگ 25 سانى دئغئنى بلله یار:

"یدی سینده اواز چئقار،
اون سکیزینگ تارتار چکیپ،
اؤچ مۆنگ یاشدا عؤمرۆنگ یاقئپ،
گچیردیک، گوزل بیگریم باش.
ماتام، مرتیه، شاقاندی،
یازئپ گچملى نیچه بندى،
اوقاپ یاد ادرلر شیندی،
سنی انزلاپ، گوزل بیگریم باش".¹⁷⁴

هاچان – دا تورکمن لر طاراپئندان اسلام دینی اقرار ادیلندن سونگ (IX – عاصردان X عاصرئنگ آخترلارئنا چئلى) دورلى یازغئلاردا عاراپ الیبیى اولانئلئپ اوغرایار. یؤنه بو الیبیىنگ تورکمن دىلى نینگ فونه تىكى و سس ایراتئئلئق لارئنى دولى گورکزیپ بلمه یاندىگى اؤچین، تورکمن دىلى نینگ فونه تىک ایراتئن لئغئنى اوزگردیار. شونونگ اؤچین 1915 – نجى یئلدان سونگ، تورکمن لر ایلکینجى گزک "جذیدچه (تازه)" الیبیى بيله عاراپ – پارس الیبیى سینی تورکمن دیلینه لایئقئلئقا اویئگدیپ باشلایارلار. شول یئلاردا "ماوراء – ی – بحری خزر"، "تورکیستان"، مختومقل نئنگ دیوانى"، و ینه بیرنأچه شونگا منگزش دورلى نشیر لر جذیدچه الیبیى بيله نشیر ادیلپ دیر. 1924 – نجى یئلدا عمومى تورکی دىلى خالقار، آذربایجانئنگ مرکزی باکو شاهرینده تورکی دیللرینگ یوریته الپ بیینی دوردمک بارادا کانفرنسیا گچیریلپ، اوندا لاتئن الیبیى سینه گچمکلیک قارارى ادیلیار. شوندان سونگرا تورکمنستان دا اون یئلا قولای (اوتوزئنجى یئل لار) لاتئن الیبیى یوردیلیار. یؤنه ایران تورکمنلری نینگ آراسئندا بو باباتدا هیچ هیلى ایش آلئئپ بارئلما دئر. دینگه 1979 – نجى یئل لاردا بولان اوزگريشلرده تورکمن اینتلیگنسیا وکیل لری طاراپئندان بو اوغوردا دورلى پیکرلر اورتا آتئلدی.¹⁷⁵ شول دئورده ایلکی لاتئن الیبیىنده دوزیلن حارپلئغئنگ کؤمگی بيله عاراپ –

¹⁷³. Родослав, «Туркм. ...», /görk. iş/, 54 c.

¹⁷⁴. Şeydaýy, "Diwan", Aşgabat - 1975 ý., 47 sah.

¹⁷⁵. شول اوغوردا انگلیادا اوقاپ گلن آرچین تکین (مرحوم نجیب جافارى) ایران تورکمنلرینگ قورامالاشدئرئلان "مدنى و سیاسى" اوجتئندا عاراپ – پارس الیبیىنگ تورکمنلر شدیربلن گورنوشینی اوردیاردی (1978-1979-نجى یئللار).

پارس حارپلنغنا بیرناچه اۆیتگه شمه لر گیریزیلدی. تۆرکمن سس آیراتنلق لاری بولسا آیراتنن بیر بلگی یا – دا حارپ بيله گۆرکزیلدی.

عمومان، ایران تۆرکمنلری نینگ خط مسئله سینی دۆیپلی چۆزمک ده دۆرلی پیکیرلرینگ و غارایشلارننگ آراسنندا ایکی غارایش اساسی رول اوینایار:

(الف). خطی دۆیپوندن اۆیتگدیپ، لاتنن الیپپینه گچمک.
(ب). کؤنه عاراپ – پارس یازوی اساسنندا تازه چه تۆرکمن الیپپینی نی دۆرتمک.

کابیر یرلی سبأپلره و شرطلره گؤرأ، یاغنی پارس دیللی و یازولی خالق لار بيله بیر دؤورده یاشاپ اوتورماقلق سبأپلی، بیرینجی غارایشی دورموشا اورناشدئرماق ایشی نینگ فننچنلغی هنیزه چنلی دوام ادیار. شوننگ اۆچین – ده، حاضیرلیکچه ایکینجی غارایشا قوللوق اتمک¹⁷⁶ باراداقی پیکیر یۆرگۆنلی بولماغندا غالبار.

خوت شو جأهتدن هم ایراندا سونگکی دؤورلرده تۆرکمن دیلی نینگ فونه تیکی آیراتنلغی گؤزأونگۆنده توتولنپ، عاراپ الپ بیی بيله تۆرکمن دیل بیلیمینه دگیشلی کابیر ایشلر نشیر ادیلدی.

شولارننگ بیرى – ده کؤمیش دپه لی تۆرکمن عالمنی نورمحمد متقی ننگ "فرهنگی-سینا" اتلی سۆزلۆگی¹⁷⁷ دیر.¹⁷⁸

- "سینا" سۆزلیگی:

بو سۆزلیگینگ اهمیتلی طاراپلاری حاقنندا ایران تۆرکمنلری نینگ ادبیاتی و دیلی بارادا بارلاغ ایشلرینی آلپ باریان فیلولوگیا علم لاری ننگ دکتری ق. نوربادف "تۆرکمنستان" قازیتینده اؤز واقتنندا چنقش اتدی: "شو ماحالا چنلی تۆرکمن دیلی دۆرلی کۆنچک لرده، دۆرلی سۆزلر، دۆرلی خطلار بيله یازنلنپ، بیرى – بیریندن کان پارخلی بولوپ گلیار. اؤزینه گرک آیراتنن قادالی، دۆزگۆنلی خطی بولسا – دا، اونى بریلمانی، گلجکده قادالاشدئرارنس!

¹⁷⁶ اتمک: ادمک، عاراپ – پارس الیپپینده تۆرکمنچه گراماتیکاسننگ اساسنندا "ادمک" دوغورراق. سبأبی هر بیر سۆز اینجه چکیملی باشلانسا "ت" سۆزی "د" سۆزی بیلان دگیشلمی دیر.

¹⁷⁷ سۆزلۆگی: یازو قاداسی بویونچا، عاراپ-پارس الپ بیینده هم ایران تۆرکمنلرینینگ دیل فونه تیکاسنندا "سۆزلیگی" یازنلنشی خاص دوغری دئر. بو گۆرنۆشداکی سۆزلر لاتین تۆرکمنچه ده اگر بیرینجی سس اینجه دوداقلانما اینجه چکیملی ایکینجی اینجه هم دوداقلانما اینجه ده بریلیار ولین ایران تۆرکمنلرینینگ یازونندا ایکینجی دوداقلانما اینجه چکیم دوداقلانمایان اینجه چکیمده بریلیار. مونگا شو اغزالان سۆز مئثال بولوپ بیلر. البته شو مسئلانی گلجکده قادالاشدئرارنس!

¹⁷⁸ Muttagy N., "Färhāng-e sina", Kümmehtkowus – 1993 m.ý., 1-60 sah.

۵۷. متقی نورمحمد، "فرهنگ سینا"، گنبد کاووس - سال ۱۹۹۳ / م. ص. ص. ۱-۶۰.

گوزاؤنگونه آئنئپ اولانئلمان دئر و كۆپ سۆزلر اؤز دورموشئندان اؤيتگدیلیپ، چئقارئئپ، باشغا سۆزلر آرا گلیپ قوشولماق سیألی، شو گۆزل دیلینگ بایلئغی یوق بولماغا چئلی باریار.¹⁷⁹

کیتابئنگ اوتوری کۆمیش دیه لی تۆرکمن نورمحمد منقی بو سۆزلۆگی دۆزمک بیلە "گۆزل دیلینگ بایلئغئی" نسیل لره یتیرمگی مقصاد ادینیپ دیر. اوتور "سۆزباشئندا – دا" نئغنائشی یالی، "آت بولماسا یول بولماز، دیل بولماسا ایل بولماز" دیه ن ناقئلا اویوپ، تۆرکمن دیلی نینگ هر بیر سۆزینی مۆمکین بولدوغئچا، دولی آیدئنگلئغی بیلە خالقا دۆشیندیرمآگه سینانشیار. شونونگ بیلن بیر خاطرادا، تۆرکمن دیلینده اولانئلیان شول بیر سۆزینگ پارس دیلینه ترجیمه سینی هم بریار.

اوتور بو سۆزلیگی دۆزمکده "فرانسوزچا – پارسچا"، "پارسچا – انگلیسچه" سۆزلیکلردن، ایرانئنگ قابوس نشیریاتئندا چئقیان "تۆرکمن دیلینینگ سۆزلیگیندن"، "آتالار سۆزلریندن"، "تۆرکمن ارته کیلریندن" دوکتور یوسف آزمونئنگ "دستور زبان ترکمنی" دیه ن ایشیندن و بیلە کی بیر توپار ادبیاتلاردان و علمی چشمه لردن بیدالانئپ دئر.

بو سۆزلیگینگ اؤزینینگ قورلئشی و دۆزلیشی باباتدا بیرنآچه ایراتئئلئقدان عبارات دئغئی ایلکینجی نوباتدا بلله مک گرک. اول هم شولار یالی سالداملی سۆزلیگینگ ایراندا تۆرکمن دیلینده ایلکینجی گزک چئقارئلیان دئغئندان بولسا گرک.

کیتاپ دا "سۆزباشئندان" سونگ سانلارئنگ پارسچا و تۆرکمنچه آیدئلئشی هم اولارئنگ ترتیبی و موقداری آنگلاتماقداقی ایراتئئلئغی آیری – آیری لئقدا بریلیار.

مثال اۆچین:

"یک - بیر، دو - ایک، سه - اۆچ..."

یکم - بیرینجی، دۆم - ایکینجی، سۆم - اۆچینجی..."

اوندان سونگرا بو ایشه دگیشلیلیکده پارسچا، عاراپچا، تۆرکمنچه آی آتلاری گتیریلیار. اوتور بو یرده آی آتلاری نئنگ عاراپچا آیدئلئشئنی قادادان چئقما یاغدایدا گتیریار، بو مگرم، آی آتلاری نئنگ تۆرکمنچه آیدئلئشی نئنگ اصلی نئنگ هایسی دیله دگیشلی دیگینی آیدئنگلاشدئرماق اۆچین شیلە ادیلن دیر. شیلە هم

¹⁷⁹. "Türkmenistan", 2-nji iyun, 1993 ý.

آوتور آی آتلارنا دگیشلی صاحبپادا آیلار نینگ میلادی حاسابی بویونچا آنجلادلئشئنی هم گۆرکزیار. بو – دا آیلار نینگ دۆرلیجه آتلاندئرلئشئنی بارادا دۆشینجه آماقدا سۆزلیک داقی اوقنچا پیدالی آیراتئلئق دئر.

سۆزلیک "گۆرمک"، "اییمک"، "اورماق" یالی سۆز لرینگ مثالئندا سۆز لرینگ یۆنگمه مه بيله اۆیتگدیلیشی هم ایگی دیلده – تۆرکمن هم پارس دیل لرینده بریلیار. بو هم سۆز لیگینگ بیر پارخلئلغی دئر. سۆز لیگینگ آیراتئلغی ننگ بیر ی – ده تۆرکمن دیلیندکی سۆز لری عاراپ الیبیی نینگ ییگرمی دۆرت حارپ بيله آنجلادئپ بولیانئلغی باراداقی آوتور ننگ اۆزی نینگ اۆنگه سۆریان الیبیی کانسپسیاسی دئر. آوتور پارس الیبیی اوتوز ایکی حارپدان عبارات بولسا، تۆرکمن دیلی ییگرمی دۆرت حارپدان عبارات دییپ بلله یار.

حرکتلر، سسلر، اۆستون، آستئن، اوتور، دنغی، تنوین آرقالی شول ییگرمی دۆرت حارپ بيله تۆرکمن دیلیندکی اهلئ سۆز لری یازئپ هم اوقاپ بولیانئلغی ثبوت ادیار. اوزنئلئق، غنسالئق مسئله سینده – ده نورمحمد متقی ننگ اۆز غارایشی بار. اول اگر، حارپ ننگ اۆستونده "کسه چنئق" (-) قویولسا، شول حارپ ننگ چکیملی سسی دۆردیانئدیگینی تکرار لایار. مثال اۆچین، "آق" سۆزینینگ "آ" حارپ ننگ اۆستونده "کسه چنئق" قویولسا، اول "آق" ("a:k") دییپ اوزن آیدئلیار و رنگی آنجلادیار. اگر شول حارپ "کسه چنئق سئز" بولسا، اوندا اول "آقماق" معنئسندا بولوپ، حرکتی آنجلادیار.

موندان باشغا – دا اوتور "واوننگ" ("w" سسی) اۆستوندن اوتور، دنغی، تنوین یالی دگیشلی بللیکلر قویماق آرقالی، تۆرکمن دیلینده "أ"، "اؤ"، "او"، "اؤ" ("o"، "ö"، "u"، "ü") سسلرینی عمله گتیرمک مۆمکین دیگینی ثبوت ادیار. بو یاغدا تۆرکمن دیلی نینگ سۆز لری نینگ آیدئلئش آیراتئلغی دولی یۆزه چنقارماقدا پیدالی ثبوتناما دئر.

کیتاب ننگ باشئندا، انتک سۆز لیگه گیریشمانکأ، یوقارداقی لار بارادا، غنسا – دا بولسا، دۆشینجه برمگی، سۆز لیگده سۆز لرینگ اوقالئشئنی قادالاشدئرماغا، اولار ننگ معنلار نئی آیدئلئشلاشدئرماغا اوقنچا دولی مۆمکینچیلیک دۆردیار.

تۆرکمنچه – پارشچا سۆز لیک دینگه بیر سۆز لرینگ گۆنیمل ترجیمه سی دأل – ده، ایسم اونونگ تۆرکمنچه بۆله گی کۆپ باباتدا دۆشیندیریشلی سۆز لیک دیر.

مثال:

آسغن: گۆجی پس، گۆچجسیز، قوشاق – ناتوان، بیحال (پارسچاسی).

سۆزلیکده دینگه بیر دویپ سۆزلر دال، ایسم تیرکشدیریلپ اولانلیان سۆزلره – ده دۆشیندیریش بریلیار.
مثال:

آبئر – زابئر: بولار – بولماز هایبات، آبا، دوپولماق – تهدید (پارسچاسی).

سۆزلیکده شول بیر سۆزینگ آنگلادیان معنلاری نئنگ دۆرلی – دۆرلی لیگی بویونچا دۆشیندیریشی هم بریلیار. مثال اوچین:

آغاچ" باغ – درخت.

آغاچ: اودون، یاقنلیان غوری آغاچ – هیزم.

آغاچ: تاختا، اوستالارننگ ایشله یان قاوی، یئلماق، گیم آغاجی، تاختاسی – چوبی صنعتی.

آغاچ: پارساغ "فرسخ (فرسنگ)"، آلتی مۆنگ متر اوزاقلق، آرائق – شش کیلومتر.

یا – دا،

قاق: دیلینپ قورادلیان قاون.

قاق: غوری، سنقلان، غوران، سووی غاچان، غوراق.

قاق: چؤل یرده اوی یره یئغنانان یاغش سووی.

قاق: اور.

سۆزلیکده سۆزلرینگ معنلاری نئنگ گینگلمگی بیله عمله گلن آتلارننگ دۆشیندیریلیشینه – ده، یتریک

اورن بریلیپ دیر. مثال:

قالام: چمچه – قاشق (پارسچا).

قالام: قارداش، خط یازنلیان آبال – قلم، مداد (پارسچا).

بیله یاغدا سۆزلرینگ اولانئشئلشی نئنگ اوریسینی گینگلمکده اونگایلی بولوپ، اونگا دیالکت سۆزی

حۆکمینه غاراماق نادوغری دئر. غالئرسه – ده، عمومی ادبی دیلینگ اوزه نی دیالکت سۆزلرینده آخیری.

عمومان، "فرهنگ ی – سینا" دیلپ آتلاندئرلان نورمحمد متقی نئنگ سۆزلیگی بارادا، اونونگ

أهمیتی دوغورسندا ناچه آیتسانگ آیدنپ اوتورمالی. اول ایلکینجی نوباتدا تۆرکمن دیلینی أهلی گۆزلیگی

بیله اولانماغا، اؤورنماغه هر بیر ماینل آداما دیسنگ قنماتلی قوللانما دئر.

البته، کیتاپ دا یتمزچیلیک یوق دیپ بولماز. "بیر کمسیز، گۆزل بولماز" 180 دیلینشی یالی، اوندا – دا هنیز

بأردن غایتمالار باردئر. مونگا "سۆزباشی دا" بویون آلتشی یالی، اوتورننگ اوزی – ده اننایار. البته، اوتور

180. بو ناقئلنگ اصلندا آیدئلشی "بیر کؤس سیز، گۆزل بولماز"، اما بو شکل ده آیدئلماق ادبی دیله یونگ دال!

ینه بیر زادا ائنانیار، اول هم شو سۆزلیکن پیدالانجاق آداملار نینگ تۆرکمن دیلی نینگ بایلغنا ینه – ده بیر گزک گۆز یتیرجکدیکلرینه بولان ائنام. اونونگ شیله دیگینه بیز هم ائنانیارئس.

موندان باشعا – دا سونگقى دؤورده تۆرکمن دیلینی عاراپ الیبی نینگ اساسندا غاراشسز تۆرکمنستاندا حاضیرکی اولانئلیان کریل الیبی نینگ اۆستی بیله ایراندا یاشایان تۆرکمن لره اؤورتمکده – ده، بللی بیر ایشرلر ادیلدی. مونگا مثال ادیب، محمود عطاگۆزلی نینگ تۆرکمن دیلینی اؤزباشداق اؤورنیانلار اۆچین طاییارلان "خود آموزی-ترکمن" (نشیر ادن حاجی طلائی) آتلی کیتاپچاسنی گۆرکزمک بولار.¹⁸¹ بو کیتاپچاننگ اهمیتی هم بآردن غایدیان طاراپلاری بارادا ق. نوربادف "تۆرکمنستان" قازیتینده چئقش اندی.¹⁸²

تۆرکمن دیلینی ایران تۆرکمن لرینه عاراپ الیبی نینگ اساسندا لاتین الیبی بیله باغلانئش دئرئپ اؤورتمک مسئله سی هم اؤنسدن دؤشیریلدی. بو اوغوردا مراد دوردی قاضی ننگ طاییارلان "تۆرکمن دیلی" کیتابی دگرلی قولانما بولوپ خندمات ادیار.¹⁸³

پارس دیلینده یازئلان بو چاقلانجا کیتابنگ اساسی ماقصادی پارس دیللی اوقئجئلارا تۆرکمن دیلینی و اونونگ دؤرس یازونئی اؤورتمکدن عبارات بولوپ، اؤتورنگ بو اوغورداقی تاغلیماتلاری تاغاللاری کؤپ باباتدا یرینه دؤشیپ دیر.

بییک تانگری ننگ آدی بیلن باشلانیا بول کیتاپدا ایلکینجی توباتدا سس و حارپ باراسندا باشلانغچ ماغلومات بریپ، تۆرکمن دیلینده بیر بولان اوتوز سکیز سانى حارپ الیبی ترتیبی بویونچا کریل (روسچا) خطی ننگ نوسغاسندا یرلشدیریلیار. سونگرا اولارنگ چکیملى سسلر دییب ایکی توپارا بؤلونیا ندیگی، اون اۆچ سانى چکیملى سسینگ دؤردیسی نینگ ایکی سسلی (یه، یو، یۆ، یا : (Ye, yo, yü, ya)) حارپدیغی، چکیملى لرینگ دؤردیسی نینگ یوغئن (أ، ا، یو، ائ : (a, o, u, y))، باشیسی نینگ اینچه (آ، ا، اؤ، آی، یه : (a, e, ü, I)) چکیملى لیگی دؤشیندیریلیار. شیله هم چکیملى لرینگ اؤز آرالارندا دوداقلانیا بول و دوداقلانمایان چکیملى لره بؤلونیا ندیگی بلله نیار. شو یرده اؤتورنگ دوداقلانیا بول و دوداقلانمایان چکیملى لر باباتدا اؤزبولوشلی انگلاتما (ترمین) اولانیا ندیغنی هم آیتماق گرک.

¹⁸¹. Kazy haç Myratdurdy, "Hod amuz-e torkmäni", Mäshäd – 1372 ş., säf. 120.

۶۰. قاضی حاج مراد دوردی، "خودآموز ترکمنی"، مشهد – ۱۳۷۲/ش، ص. ۱۲۰

¹⁸². "Türkmenistan", 1994 ý., /görk. iş /,

¹⁸³. Kazy haç M., "Hod. ...",

مثالان: "مرد – مرت"، "شاد – شات" و ش.م. – ل.ر. (27 ص.).

بیلیشیمیز یالی، عاراپ الیبیبینده تورکمن دیلیندأکی بیله دنگشیدیرنینگده، کابیر حارپلارننگ ایکی، اوچ، حاتدا دورت گورنوشی بار. گوررینگی ادیلیان کیتاپدا اوتور تورکمن دیلیندأکی "ت"، "ه-ح-خ"، "س"، "گ"، "ک"، "k"، "g"، "s"، "h"، "t" سسلری (حارپلاری) بارادا دوشینجه برنده، اولارننگ عاراپ الیبیبیندأکی ایکی، اوچ گورنیشلی حارپلارننگ همه سی اوچین بیر عمومی اولانیاندغئنی دوغری دوشیندیریار. مثال اوچین، "توپ"، "ساغات"، "پاغت" یالی سوزلردأکی "ت" سسی پارس دیلینده "تی" حارپی بیله یازئلسا، "خاط"، "طالب" سوزلریندأکی سسی پارس دیلینده "تی" حارپی بیلن یازیارلار. اما تورکمن دیلینده شولاری آیری – آیری یازئپ گورکزبان ایکی سانی "ت" حارپی ننگ یوق دغئنی، اونونگ یکه – تاک "ت" حارپی بیله یازئلیاندغئنی دوشیندیرنده، اوتور ایکی دیل اوچین هم دوشنیکی سوزلری مثال آلیار. بو بولسا اونگا دولی و دوغری گوز یتیرماغه یاردام ادیار.

ادیل شونونگ یالی، عاراپ الیبیبیندأکی دورت گورنوشی بولان "ز"، "ذ"، "ظ"، "ض" سسی نینگ (حارپننگ) پارس دیلینده آیری – آیری سوزلر اوچین دورت هیلی، تورکمن دیلینده بولسا یکه – تاک گورنوشده یازئلیاندغئنی دوشنیکی مثال لار ارقالی دلیل لندیریار. مثل: عاراپ الیبیبینده "اوکوز"، "بیز"، "ز" بیله، "کاغذ"، "ذال" بیله، "ظالم"، "وعظ" - "ظا"، بیلن، "ماضمون"، "رضا" – "ضاد" بیلن یازئلیار. اما تورکمن دیلی نینگ کریل خاطنداقی حاضیرکی زامان دورس یازونندا اولارننگ أهلی سی یکه – تاک "z (ز)" بیله یازئلیار.

کیتاپدا شولار یالی غزنقلی ماتریال لار بیله بیر حاطاردا، تورکمن دیلی نینگ حاضیرکی زامان الیبیبیندأکی "تث"، "تش"، "غاتئلق بلگیسی"، "یومشاقئلق بلگیسی" "ب"، "ب"، "Б"، "Ш" ، یالی حارپلاری بارادا – دا، اوز بولوشلی دوشینجه لر بریلیار. "т" حارپی ننگ روس سوزلری اوچین ماخصوصلنغی، اونی پارس دیلینده "تث" بیلن آنگلاتماق مؤمکیندیگی آیدئلپ، پارس دیلی نینگ دورس یازونندا اونی "س" بیله یازماق ماصلاحات بریلیار. (سمنت – تسمنت"، "تسیرک – سیرک") (35ص.).

"تش"، "یومشاق"، "غاتی" ("Б", "Б", "Ш") حارپلارننگ هم اصلندا روس سوزلری اوچین ماخصوصلنغی آیدئلیار، اونونگ "یاشیک"، "سنتیابر"، "ایول"، "چاریک" ... یالی سوزلرده تورکمن دیلی نینگ دورس یازوننا گیرندیگی بلله نیار.

تورکمن دیلیندأکی "نگ" (ñ) "گونگلیک" سسی بارادا دوشینجه برنده اوتور بو سسینگ پارس دیلینده "ن،گ" ("NG") – سسلری بیله آنگلادئلیاندغئنی دوغری بلله یار.

موندان باشغا – دا کیتاپدا تۆرکمن دېلینده دئمئق چکیمسيزلرینگ ("ک، پ، ت، چ" : ("K, П, T, Ч") آچنغا ("گ، ب، د، ج" : ("G, B, D, J)) اؤوریلش رول لاری بارادا – دا دۆشینجه بریار. شیله هم اؤتور "آت"، "ساج"، "کوک"، "چوپ" یالی سۆزلرده ائزنا چکیمی بيله باشلانیا قوشولما قوشولاندا هم سۆزینگ سونگونداقی دئمئق چکیمسيزلرینگ آچنغا اؤوریلمیشینی دوغری بلله یار.

کیتاپدا هر حارپینگ یازماچا نوسغاسی نئنگ شرح لری بيله دۆشینکی ادیلیپ گۆرکزیلمگی اؤزلهشدیریلیان حارپی دوغری یازماغا مۆمکین چیلیک برجدیگی ایکی اوجسنز دئر.

سانلارننگ یازماچا و باسماچا نوسغالاری نئنگ بریلمگی هم کیتابننگ ینه بیر پارخلی طارابی دئر. کیتاپدا اؤزلهشدیریلیان حارپلار بيله باغلانئشقلی صوراتلارننگ یرلهشدیریلمگی هم بو کیتابننگ قنماتئنی آرتدئریار.

کیتابننگ آخرئندا مختومقلی نئنگ "بارمی، یارانلار"، "گۆزۆم دۆشدی"، قوشغولاری، میرعلیشیر نوائی نئنگ "شیرین – فرهاد" اثرینده بۆلک، بایرامخانننگ قطعالاری عارپ و تۆرکمن الیبیبی لرینده بریلیار. بو بولسا، پارالل تکستی اؤزلهشدیریلان الیبیبیده اوقاماغا اونگایلی تأثیر ادیار.

کیتابننگ سونگتی صاحئپالارنئی تۆرکمن الیبیبی نینگ عارپ، کریل و تازه لاتئن خاطرلارنئداقی نوسغالارنئا دگیشلی تابلیسیالار دۆزیار.

البته، بیر کم سیز گۆزل زات یوق. بو گۆررینگی ادیلیان کیتاپچا باباتدا – دا شیله دیر. کابیر صوراتلارننگ اتلاری نئنگ یالنگئش یازئلماغی، کابیر سۆزلرینگ تۆرکمن دیلی نینگ لکسیکاسئنا ماخصوص دألدیگی، خاص و جنس اتلارننگ ترجیمه سیندأکی و اوتوبیوگرافياسئنداقی کابیر ساوویلیک لر – بولار ایندیکی نشیرده یۆزوارا دۆزدیپ بولجاق زاتلار.¹⁸⁴

گۆرنۆشی یالی، غاراض تۆرکمن دیلینی بیتیرمه سیزلیک باباتدا ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا بللی بیر درجه ده ایش ادیلیار. اولارننگ همه سی – ده بللأپ گچیشیمیز یالی، عارپ – پارس الیبیبی نینگ اؤستی بيله یرینه یتیریلیار. اؤنگده – ده بللأپ گچیشیمیز یالی، عارپ – پارس الیبیبی حاضیرکی دووام ادیان شرطلره لاینقلئدا ایراندا تۆرکمن دیلینی اؤورتمگینگ اساسی یازوئی چشمه سی بولوپ دوریار.

حاضیرکی زاماندا یازماقدا "واقتا"، "تیزلیگه"، "غنئسغالتما"، صارپا قویولیان دؤورده، گلجکده ایران تۆرکمن دیلی نینگ لاتئن خاطرلارنئا اساسلانیا الیبیبینه گچیلک چاره سینینگ ایشله نیپ دۆزلیجکدیگینه انناسا بولار. سبابی، لاتئن الیبیبی أهلی باباتلاردا دؤنیأ درجه سیندأکی اؤسۆشلرینگ اساسئنی دۆزیار. شو جاهتدن، غاراشسنز تۆرکمنستانننگ رسمی گرافیکاسئنی لاتئن الیبیبی اساسئندا قابول اتمگی (1996- نجی یئل) اونگلانئلمالی تاریخی حادینا دئر. لاتئن الیبیبی نینگ خالقارننگ، انلایتا – دا، روحی مدنیتی نینگ اؤسۆشینه

¹⁸⁴. Kazy haç m., "Hod.", / görk. iş/,...

اپ – اسلی قوشانت قوشاقدغئنی گۆز اؤنگۆنده توتسانگ، ایران تۆرکمن دیلی نینگ هم بو الیبیه اساسلانماغی قوتولغوسئز دئر.

✦ ایران دا اوقوو دۆزگۆنلری:

ایندی ایران تۆرکمنلری نینگ اوقووو سیستماسی و ایلکینجی موغاللئملاری بارادا غئسغاچا یاتلاپ گچلینگ. گۆن اورتا تۆرکمنستاندا اوقووو مدنیتی 1954 – نجی یئلا چنلی ایکی مرکزہ بؤلۆنیپ دیر:

- **بیرینجی سی** – قادمی آستراباد (حاضیرکی گرگان) شاهرینه تابئن ادیلن اوقوو دۆزگۆنلرینی یوریتہ لشدیریان مرکز (اداره کلّ آموزش و پرورش دشت گرگان "گورگن صأحراسئنگ مرکزی علم و بیلیم اداراسی")،

- **ایکینجی سی** – شول ادارا تابئنلئقدا کۆممت قاووس (گنبدکاووس) شاهری نینگ اوقوو و تربیه اداراسی. 1954 – نجی یئلدان سونگ اولارئنگ هر هاپسی بیر – بیرینه غاراشئز ادارا اووریلیار.

ایرانئنگ پارس یازئجی سی اسدالله معینینگ بریان ماغوماتئنا گؤرا، تۆرکمن صحرادا 1925 – نجی یئلا چنلی قائمی مدرسه لردن عبارات باشغا، حاضیرکی گۆرنۆشدأکی مکدپ یوق دی. اما دؤولتینگ حاربی قوشونی اول یردأکی تۆرکمنلرینگ یاراغلارئنی الیندن آئناندان سونگ، 3 سانی مکدپ (دبستان) گۆرنۆشده کۆمیش دپه، خوجه نفس و اومچالی یالی اوبا شاهرلرینده قورولوپ دئر. 1926 – نجی یئلدا کۆممت قاووس شاهرینده "قابوس ابن وشمگیر" آتلی مکدپ قورولیار. 1929 – نجی یئلدا ینه – ده اینترنال (شبانہ روزی) گۆرنۆشینده "دارلتریبیه" آتلی مکدپ آچئلنپ، اوندا 100 سانی تۆرکمن چاغالاری اوقادئلنپ باشلاننپ دئر. اولار 1932 – نجی یئلدان آئننجی کلاسدان سونگگی (یوقاری) بیلیمی آماق اؤچین بندرشاه (حاضیرکی بندرتۆرکمن) شاهریندأکی آچئلان "هؤنار و صناعات تکنیکی (هؤناریستانئنا)" اوقوووا گیتلمی بولوپ دئرلار. 1936 – نجی یئلدا بو تکنیکومی (هنرستان صنعتی) آستراباد شاهرینه گچیرییارلر.

شول دؤورلرده اوقاپ، تربیه لنن اینتلیگنسیا وکیل لریندن کۆپۆسی آمانجان آبائی، صفر خطیبی، ساری دأده گۆکلانی، صفر انصاری (آخاللی)، بای محمد مدرّسی، کریم مظفّری، نورمحمد آشریور مرداف، راحمان رجب اف، م. آ. مولامی و دکتّر فرزانه داغی لار سونگا باقا ایران پادشالغی ننگ غارشئسنا گۆرشیان اپوزیسیون پارتیا – قوراملاری ننگ آغضالارنا اووریلیارلر.

عثمان آخوننگ غاراشسز حاکیمیّتی باسنلپ یانئرلاندان سونگ (1926 – نجی یئللار) ایران تۆرکمنلری نینگ تازه مدنیتی نینگ علم آتاسی حۆکمینده اون یئللاپ بوخارادا اوقاپ بیلیم آلان خوجه نفس لی حاج آمانگلدی آخون حنفی ننگ آدی آغزالیار. اول تۆرکمن اینتلیگنسیاسی ننگ ایلکینجی موغاللنمی دئر.

گۆن اورتا تۆرکمنستان ایران پادشالغی ننگ حاربی گۆیچلری طاراپئندان باسنلپ آئناندان سونگ، آمانگلدی آخون حنفی خوجه نفس اطر اپئنداقی "مدرسه زاهدی" اتلی مکدپ ده موغاللنم بولوپ ایشه باشلیار. اول مدرسانینگ آدی سونگا باقا "دبستان میر جرجانی خواجه نفس (خوجه نفس اطرابی ننگ میر جورجانی آدئنداقی مکدی)" – دییپ، اتلاندئرلیار.

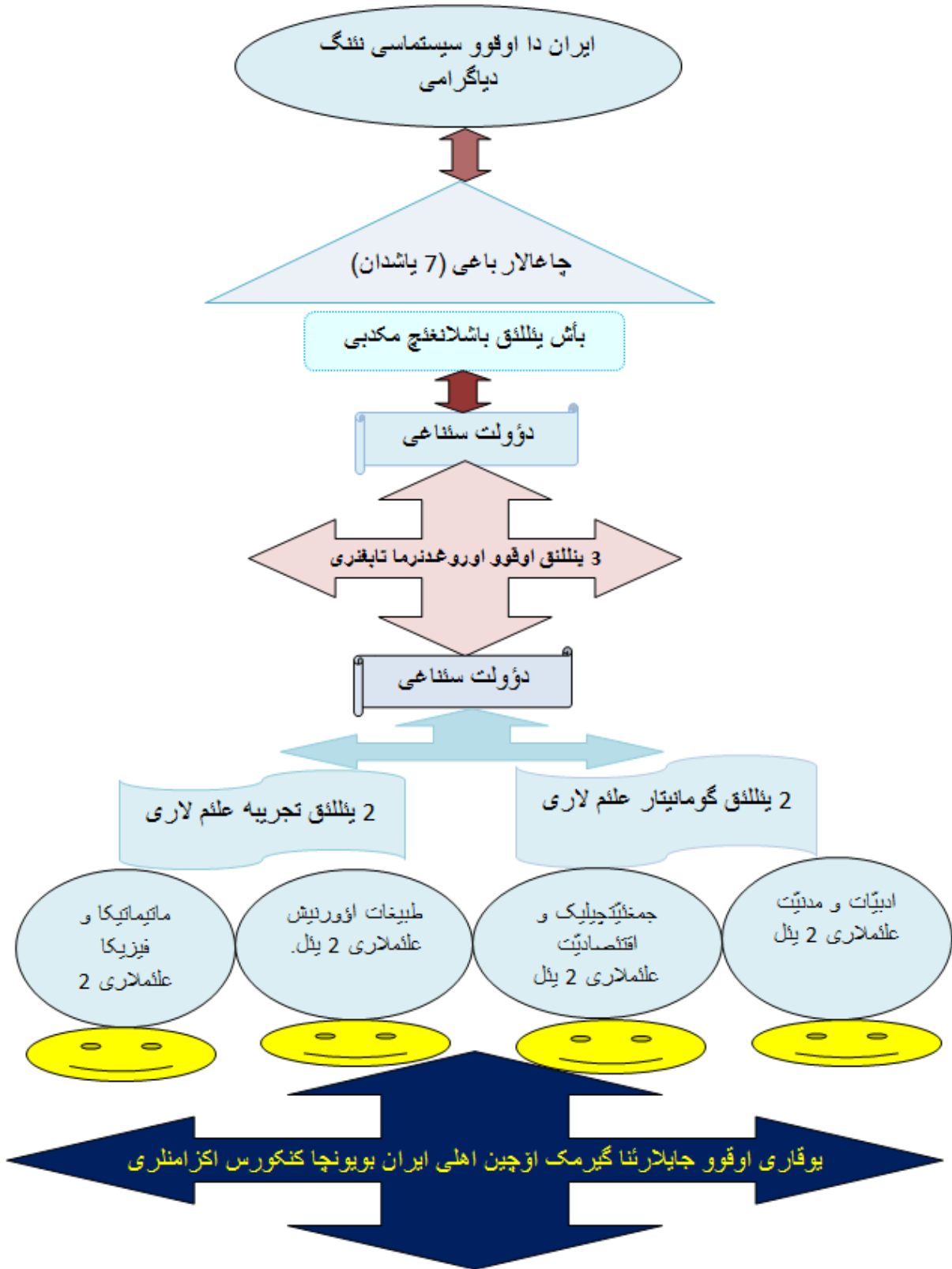
ایکینجی تۆرکمن موغاللنمی مرحوم میرعلی صوفی ننگ اوغلی نیازقلئچ آخون حنفی دئر. اول 1917 – نجی یئلدا اومچالی اوباسئندا دوغولیار. بوخارادا یوقاری اوقووی قوتارئپ، آخونلئق درجه سینی آلئپ، ینه اومچالی اوباسئنا غایدئپ گلیار. اول هم شول تازه قورولان اوقووو جاینئدا موغاللنم چئلئق ادیار.¹⁸⁵ اوچینجی موغاللنم بولسا بللی تۆرکشناس عالم یوسف آزموننگ آتاسی ماشدی ملا آزمون دئر. اول هم کۆممت قاووس شاهرینده موغاللنم چئلئق بیله مشغول لائئپ دئر. کۆمیش دپه شاهرینده ایلکینجی موغاللنم حۆکمینده آناملأ شیروانی دییلبپ اتلاندئرلیار.

ماخالصی، ایران تۆرکمنلری نینگ شول دؤوردن سونگقئ اینتلیگنسیا وکیل لری شو دؤرت موغاللنمئنگ الیندن چئقان اوقوووچئلاری دئرلار.

شو یرده بیر مسئلانی یاتلاپ گچمک ضرور: اول دؤورده مدرسه ایکی توپارا بؤلۆنیپ دیر. بیرینجی توپار حۆکۆمت توپارئندان سالنان یۆریته جای لار بیله اوچۆن ادیلیپ دیر.

¹⁸⁵ Mo, İyni Asadulla, "Jografiya vä ...", / görk. iş /,

ایکینجی توپار اؤنگدن بار بولان حجره لرده اوقادئئپ، اولاردا دینگه دینی بیلیم بریلیپ دیر. سونگا باقا ایران پادشاسی محمدرضا پاهلوی نینگ حؤکومتی طاراپئندان ملالار حاری قولوغا چاغئرئئپ، بو حجره لر اؤز تاریخی اهمیتینی بیتیریپ دیرلر.

5. ایران تۆرکمنلری نینگ ساز – صوغاتی ننگ گۆزباشی!

دۆنیانینگ چار یانا یایران تۆرکمن لرینگ آیدئم – ساز صوغاتی عمومی تۆرکی خالقлары ننگ آیدئم – ساز صوغاتی ننگ آیرئلماز بیر شاخاسی بولوپ دوریار. مونگا اول خالقلاردا آیدئلیان آیدئم لارننگ آهنگ لری نینگ بیر پرده دن قوپیان واریانت لاری هم کۆپ درجه ده شایادلق اتسه، کؤنه دؤورده اولانئلان ایلکینجی ساز قورال لاری بولان قوپوز، تۆیدیک، دامبورا (تامدنرا) یالی ساز قورال لاری ننگ همه تۆرکی خالقار اۆچین آرائق بولماغی – دا مونی دولی تاصدئقلایار.

البته، بللی بیر خالقننگ قونگشی چئلئق دا یاشالان بیله کی بیر خالقننگ آیدئم – ساز صوغاتئنا اؤز تاثیرینی یتیریشی یالی، تۆرکی خالقننگ آیدئم – ساز صوغاتی بیله کی بیر خالق، بیله کی بیر خالقننگ آیدئم – سازی بولسا تۆرکمن خالق ننگ آیدئم – ساز صوغاتئنا اؤزی نینگ تاثیرینی یتیرن دیر. بو مسئلانینگ بارلاغی اؤرأن اولی بولوپ، بیز بو یرده دینگه ایران تۆرکمن لری نینگ ساز – صوغاتی ننگ گۆزباشی بارادا غئسغاچا دوروپ گچمکچی. چۆنکی آیدئم – ساز صوغاتی هم بللی بیر درجه ده خالقننگ روحی مدنیتینی کسگیتله یار. شول روحی مدنیتینگ کۆکلری بولسا عاصرلارننگ جۆمیشینه¹⁸⁶ اورناپ گیدیپ، اولارننگ دؤریشی، کمالا گلیشی، اؤسۆشی تاریخی واقعالاردان گۆزباش آلیار.

عمومان، تۆرکمن ساز – صوغاتی ننگ اؤز گۆزباشینی ایرکی دؤورلردن آئپ غایدیاندغی تۆرکمن کلاسیک شاعیری غائپ نظر غائیبی ننگ بوخارا امیری نینگ حضورئندا آیدان "گلنده باردئر" اتلی شئغرئندا شیله تصویرلندیریار.

ساز بیله صؤحبتی یامان دیمانگئر،

آدام آتا دؤنیاً گلنده باردئر.¹⁸⁷

ایرکی دؤورلردن باری تۆکمن خالق ننگ آراسئندا "اوزان" آدی بیله باغشی چئلئق صوغاتی بولوپ دئر. اوزان لار اؤز سۆزلرینه اؤزلری ساز دؤردیپ، اونی هم اؤزلری یرینه یتیریپ دیرلر. س. دمیدوفننگ بارلاغ اتمگینه گؤرأ، XV-XVI عاصردا ایل آراسئندا "دانا آتا" لاقامی بیلن تانالان "آغسان شیخ / احسان شیخ/" گونباتار تۆرکمنیستاندا یاشاپ سؤیینخانی¹⁸⁸ تۆرکمن لرینگ مشهور

¹⁸⁶ . جۆمیشینه (جنبشینه)

¹⁸⁷ . Gaýyby, "Saýlanan eserler",

اوغوزناماچی سی بولوپ دئر. 189 اونونگ ریره توارئنداقی اوغوزنامالارئنگ قولیازماسنی سونگرا حیوا خانى ابولغاضى اوزى نینگ "تۆرکمن لرینگ شجره سی" دیه ن ایشینه گیریزیپ دیر. 190 بیلکی بیر روایاتلاردا تۆرکمن لرینگ دوتار قورالی اوغوزخانئنگ دؤورینده قورقوت آتا طاراپئندان اوغوز روایاتلاری بیان ادیجی "یکه تانگری" ایدیالوگیاسی نئنگ مؤجیزه سی (معجزه) حکمینده گؤرکزیایار.

XVII عاصردا مانگئشلاق 191 تۆرکمن لرینگ آراسئندا آمان دؤولت باغشى قالمئق لارئنگ چوزوشنی دنگیزه بالئق اولاماغا گیدن تۆرکمن لری ساز هنگی بيله آگا ادیپ، اولاری هم اوزلرینی دوشمانئنگ الیندن خالاص ادیپ دیر. 192

1846 – نجی یئلدا روس ائتوگرافی آ. پ. آرخیپوف مانگئشلاق تۆرکمنلری نینگ یوسف قاضی اوباسئندا اوباسئندا اوچ گؤنلأپ مهمانچئنلئقا بولوپ، اولارئنگ آیدئم – ساز لارئنی هوس بیلن دینگلأپ دیر. 193 شول باغشى لارئنگ آراسئندا مشهور غارری شاعیر، محمد باغشى نئنگ اوغلى الله قلى باغشى، آجی مئرات باغشى، مشهور کؤز باغشى سلیمان داغی لار شول دؤورده گؤناتار تۆرکمنستانئنگ بللی آیدئمچی باغشى لاری بولوپ دئرلار. اما بو باغشى لارئنگ یاشان دؤوری بلی بولسا – دا، دؤردن ساز – موقاملاری حاضیرکی دؤوره چنلی بیزه اونچاقلی معلم دأل دیر. اما نسیل لرینگ اوستی بيله بیزینگ گؤنلریمیزه گلیپ یتن کابیر ساز – صونغاتی بیزینگ بای صونغاتمئزئنگ بولاندئعنا شایادلئق ادیار.

XIX عاصردا یاشاپ گچن آمانگلدی گؤنی، قول گلدی اوسسا، غارادالی گؤکلنگ، یگن اوراز باغشى، حاجی قولاق، نوبات نیاز باغشى، اوغلان باغشى، همرا شئخ، یاو باغشى، دوردی باغشى، شکورباغشى، چاودورباغشى، وجان باغشى، ... وینه – ده شونگا منگزش تانئلمال باغشى – سازاندالارئنگ کابیر آیدئم – سازلاری دولودئغی بيله بیزه گلیپ یتیپ دیر. اوز یاشان دؤورلری نینگ هر هیلی قنچئنلق لارنا دؤز گلیپ، خالقئنگ اودی بيله گیرپ، کؤلی بيله چنقان بو باغشى – سازاندالار غاپما – غارشى لنقلی یاوز واقعالارئنگ بیاننی ساز آرقالی خالقئنا میراث غالدئرئپ دئرلار. بو حالئا باغشى لارئنگ آتلاری خالق آراسئندا روایاتا اؤوریلیپ دیر. بو روایاتلار بولسا دیلدن – دیله، نسیلدن – نسیله گچپ، حاضیرکی گؤنلره چنلی گلیپ یتیپ دیر.

188. سؤیبنخانی (حسینخانی)

189. Демидов С., « Туркменский Овляды », Изд. « Ылым », Ашхабад – 1976 г., 116 стр.

190. Короглы Х., « Огузский героический Эпос », Москва – 1976 г., 45 стр.

191. مانگئشلاق (مؤنگ غشلاق)

192. Weliew B., « Türkmen halk poeziyası », Aşgabat – 1983 ý., c.100

193. Şol ýerde, c.100, sah. 5

خالقنمزننگ اوزاق تاریخی ننگ آقنمندان گوز باش آلان روحی مدنیتیمیزده آیدم دئر – سازلارننگ اولی اورنا دگیشلی دیگینه پروفسیونال درجه ده دوردیلن موقاملارنمزن دولی شایادلیق ادیار. اساسان تورکمن خالق ننگ حاضیرکی دؤوره چنلی قادنمدان دورنوقلاشان دوتار (تامدنرا)، غنجاج، تۆیدوک (یدی بوغون، دیلی تۆیدوک، شادیان تۆدوک)، قوپوز ... یالی ساز قورال لاری بولوپ دئر. شو ساز قورال لاری ننگ اینگ قادنمقی سی دیلی هم ده غارغی تۆدوک بیله قوپوز بولمالی. حاضیرکی واقندا سونگقی دؤران کلاویاتورلی ساز – قورال لاری (آکاردئون، پیانین، گارمون، اورگان، سینتیزاتور...) توی – بایرامچنلق لاردا باغشی چنلق یولوندا هم استرادا دورلی آیدم فورمالارنندا پیدالاننلپ گلینیار.

هاچاندا آیدم – ساز صونغاتی حاقد ا گوررینگ غوزغالاندا تورکمن خالق ننگ اهللی ساز قوراللاری ننگ آراسنندان ایلکینجی بولوپ دوتارننگ اوازی غولاغننگدا یانگلانیار. دوتارننگ خاص ایرکی و قادنمی قورال بولانی اوچین بو قورالننگ دؤریشی حاقد بللی بیر ماغومات غالماندئر. اما، بو باباتدا دؤرلی روایاتلار بیله کابیر چاقلامالار بار. حضرتی علی ننگ دؤورینداکی باباغامارننگ آدی بیله باغلانشقلى روایات هم شولارننگ بیرى دیر.

روایاتا گورأ، گونلرده بیر گون حضرتی علی ننگ دولدول آتلی مشهور آتی قاتی کسلأپ، هیچ هیلای اییم ایماندیر. بو آتننگ سیسی هم مشهور باباغامار (قنبر، عنبر یا عامار) بولوپ دئر.

شیله بیر یاغداى دا اول اوران اؤکده سازاندا بولانی اوچین، حضرتی عالی دان اون گونلیک مهلت آلیپ، بیر دوتار یاساپ دئر. باباغامار آتننگ اؤنگونه اییم دؤکۆپ، یاسان دوتاری بیله آتننگ غارشسنا گچپ، ساز چالنپ باشلاپ دئر. دولدول دوتارننگ اوزننا غولاغنی کیگردپ، اؤنگوندکی دؤکولن اییمه ائمنسئپ باشلاپ دئر. شیله لیک بیلن اول آت کم – کم دن اییمی ائسغاپ یواشلق بیلن ایپ دیر. شیله لیک بیلن آت اولومدن خالاص بولوپ دئر.

تورکمن لر هاچاندا چاغا غنزامنق اورنده، اونگا دوتار دئر یا – دا چوپان تۆدیگی بولان یدی بوغون اوازی بیلن شئپا برپ دیرلر. (ایران تورکمنلری ننگ آراسندا بو کونه دن غالان دأپ – دستور هنیزه چنلی دووام ادپ غایدنپ دئر). شو حاقنقاتننگ اوزی یوقارقى روایاتی رنالاشدنرماغا یاردام ادیار. تورکمن خالق ننگ آراسندا شیله درجا گؤتیریلن دوتاری ابونصر فارابی (محمد طرخان) ایکی توپارا بؤلیار. بیرى "تنبوره بغداد" (یاغنی بغداد تامدنراسی). و ایکینجیسی بولسا، "تنبوره خراسان" (خوراسان

تامدئراسی) 194 تنبوره سۆزی بولسا، تۆرکمن دیلینده فونه تیک اؤزگريشه سزه وار بولوپ، "تامدئرا" گۆرنۆشینده آیدئلیار.

اورتا آسیاننگ ساز – صونغاتئنی اؤورنیجی مشهور عالم و. آ. اوسپنسکی تۆرکمنستان دا گچیرن اؤز اکسپدیسیاسئندا 1927 – نجی یئلدا حسنقلی اطرابئندا بولوپ دئر. اول یرده ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا آدی بللی باغشی لار بیلن دوشوشئپ دئر.

"بو عالم حسنقلی دا یرلی سازاندالارئنگ اؤچیسى بیلن دوشوشیار. 56 یاشلی مأمدئفس بردی اوغلونان 195 بیرناچه ساز یازئپ آلیار." 84

یازئجی قاسم نوریاداف "خوجانیاز آقا سلام آیدئنگ" دیه ن اثرینده مأمدئفس باغشی بارادا غنئقلی ماغولماتلار بریلیار. اونونگ "مایا سبجأ"، "وای، کلام" دیه ن سازلاری دؤرییش واقعالاری بیلن باغلانئقلی حکایالارئندا مأمدئفس آقائنگ گۆچلی سازاندا بولانی بیان ادیلیار. حاتدا، اونونگ ساز چالئپ، کؤشگینی آلمایان مایا کؤشگینی آلدئرئشی ائناندئرئجی تصویرلنیار:

"... آیدئمئنگ سونگنی سازا یازدئریار. چالئپ اوتئرقا، مأمدئفس، بیرى- ا گلینه، بیرم کؤشگینی آلمان دوران مایا دییپ، گۆزی نینگ غنئاغنی آیلپ – آیلپ گۆبیریار، دییار. بیر گۆرسه، اؤنگ کؤشگیندن غاچئپ یؤرأن مایا اصولئق بیلن کؤشگینه طراپ بارئردی، دییار. سونگام ائسغاشدئرئپ اوغرایار. کؤشگی ده شول وقت سوقچاپ، انه سینی امیپ باشلایار. مأمدئفس آقا – دا قاقووی کؤشگینگ سوقچاپ – سوقچاپ امشینه گؤرأ، سازلایار!

سازئنگ قاقووننا گؤرأ – ده، کؤشک سوقچایار دییار. اوتوران یریندن کؤشگی قوالاپ اوغرایار. شول بارمانا، یانگقى مایا – دا کؤشگی نینگ بؤكۆشینه گؤرأ بؤكۆپ باشلایار. گۆزینگ بیلن گؤرمه سنگ، ائنانار یالی دأل، بولدی بیر هزیللیک! - دییار، قونگشى قولاملارئنگ بارى سى داشارى چئقدى، دییار. بیر گؤرسنگ – ا، انه سى بیلن کؤشک سازا گؤرأ بؤکیان یالی، بیر گؤرسنگم ساز مایا بیلن کؤشگینگ بؤكۆشینه اؤیکۆنیلپ چالئنیان یالی، بو قودراتا حایران غالامالی، دییار. چاغالارام بؤكۆشیپ، غنئئرئشئپ اوغرادى دییار: "مایا سبجأ!، "مایا سبجأ!". ایل لر شوندان سونگرا، مأمدئفس آقائنگ بو چالان سازئنا "مایا سبجأ!" – دییپ، آت قویوپ دئرلار، - دییار. ... 85"

194 . تامدئرا سۆزینگ عرفی یازئلئشى "تامدئرا". عاریلاشان "طاموغدئر" سۆزیندن، "طاموغ": کۆز، اودونگ حالاولی قوری. تۆرکمن تامدئرالارئئنگ آغاچلارئنی شولار یالی تامدئر قوروندا بیشریلیار. بلکم – ده، شو جاهتدن "تامدئرا" سۆزی یۆزه چئقاندئر. 195 . سونگلاردا مأمدئفس آقائنگ آدی داقتلانی "ساللاخ" اوباسئندا اوتوروملاشئپ، یاشادی.

بو اثرده مأمدنفس باغشی نئنگ مشهور چاودور
 کورینگ هم ایلکینجی حالئپاسی¹⁹⁶ دئغی یاتلانیار. 86
 شول اکسپدیسیادا و. آ. اوسپنسکی مأمدنفس باغشی
 دان ایران تورکمنلری نینگ آراسئندا مشهور بولان آیدئم و
 موقام سازلاری نئنگ بیرنأچه سینی یازغا گچیریپ دیر.
 اولارئنگ آراسئندا "نوائی"، "یار غاراگوزلی"، "جانئم"،
 "آزاد ایله گیل"، "یاندی باغرئم"، یالی سازلار بار.

"تورکمن ساز – صونغاتئنی اورنیجی ع. أحمدافئنگ آیشی یالی، تورکمن خالقی نئنگ کؤپ بؤلگی
 گچمیشده اوتوروملی خالق بولمان، اساسان مالدارچئلئق و چارواچئلئق بیلن مشغول لانیپ دئرلار. نتیجه ده
 اولارئنگ ساز – صونغاتی هم شول شرطلره لایقئلئقا اؤسدوریلپ دیر. مونونگ شیله دیگینه تۆیدوگینگ
 چوپان ساز قورالی دئغی – دا، تورکمن دوتارئنگ، اؤیونگ دورت تاریمینه نیتلنن "پس سسلی" قورال
 بولماغی – دا شایاتئلئق ادیار." [197] 87

اونونگ بو پیکیری پروفیسور و. م. بلیایف – ینگ پیکیری بیلن اوتغاشئپ گیدیأر: "تورکمن سازی بو
 خالقئنگ روحی – روانئنی یۆزه چئقاریار. شول بیر واقتئنگ اؤزۆنده – ده، شول یوردئنگ طبیغاتئنی شوْهله
 لندیریار. بیز اوندا یا-ها ییراپ یاتان گینگ صأحرالارئنگ (ۇقال سازی، تۆیدوک سازلاری) یا – دا اؤی
 ایچینینگ کیپی – صافالارئنگ (دوتار سازلاری نئنگ) بیانئنی گؤریأریس – دییپ، و. آ. بلیایف یازیار.
 اولی معرکأنینگ یئغانشان یرینده، آچئق هوادا غارشئلاشئپ اوتوران ایکی تۆیدوکچی نینگ سازی عاداتچا،
 مۆمکین بولدوغئچا کؤپ آدامئنگ اؤنسۆنی اؤزۆنه چکمک اۆچین چالئنیان زووام سسلردن عبارات بولیار.
 دوتار حاقتا آیدئلاندا ولین، اوندا شیله بایلئقلارئنگ آیراتئن غویدئلان خصوصیت لرینگ گؤوریمی نینگ
 تورکمنینگ یاشایان اؤیی و اونی اهللی ماشغالاسی بیلن غار – غایدان ائعتئبارلی قورایان قارا اؤینگ
 گؤوریمینه قاوی سازلاشئپ گیدیأندیگی بیلن طاپاوتلانیار." 88

196 . حالئپا: خالئفا، خالئفا، خالئفا، خالئفا

85. Nurbadow K., "Dilim gyrk", Aşgabat – 1992 ý., 46-47 sah.

86. Şol yerde, 48 sah.

87. Ahmedow A., "Dutaryň owazy halkymyň sazý", Aşgabat - ? ,51 sah.

شیلہ شرطردہ طایپا – تیره لر بولوپ، داغئنئق یاشایان تورکمن خالقى نئنگ باغشچئنئق صونغاتى دورلى يول لار بیلن اؤسدوریلپ گلینپ دیر. آراغاتناشئق سریشته لری نینگ جودا اوچپسنزلئغى سبأپلى، بیرى – بیریندن آرالارى خاص اوزنگه تورکمن تیره لری نینگ هر سینه دوتار چالماق، ساز صونغاتئنگ عمومى اؤسدوریلشى دورلى اصول لار، اؤزبولوشلى آیرانئنئق لار آرقالى عامالا آشرئئق دئر. شونونگ اوچین هم دوتارچئنئق دا و باغشى چئنئق دا اولارئنگ هر سینه، اساسان اؤز لرینه مخصوص اصول لارى دئر آیرانئنئق لارى اورناشئق گلپ دیر. شیلہ بیر یاغدایدا دورلى يول لار عمله گلپ، اونگا "باغشى چئنئق يول لارى" دیلیپ آت بریلیار. مثال اوچین: "دامانا يولى"، "آخال تکه يولى"، "سالئر-سائق (سائق) يولى"، "چاودور يولى"، "یموت گؤکلنگ يولى"، "اترک – گورگن يولى" یالى آیدئم – ساز يول لارى بو

1. تۆیدوچى باغشى

خالقئنگ آراسئندا يورگؤنلى بولوپ دئر.

ایران تورکمنلرینگ باغشى چئنئق يولى بولسا، اؤز يرلى طایپا – تیره شرطلری بویونچا، "یموت – گؤکلنگ يولى"، "اترک – گورگن يولى" و شولار یالى يول بیلن کسگیتلنپ دیر. تورکمن سازئنى اورنیجی گورنیکی عالم و. آ. اوسپنسکی حسنقلی دا بولاندا یموت – گؤکلنگ صونغاتى بارادا شیلہ بلأپ دیر: "یموتلارئنگ آیدئم پیسالارى نئنگ لافظى جدا بیتى، کؤپلنچ حالاتدا اولار کوورتا بیلن کیوینتائئنگ چاگینده اوینایارلار" [198] 89

XI-XVII عاصردا گؤنبتاردا، یاغنى مانگئشلاق و اؤستی یورت اولکه لرینده یاشایان تورکمن لر اول یردأکی یرلى یاشایش شرطلری نینگ اؤیتگه مگی ضرارلى، یرلى طایپا – تیره لرینگ کؤپ بؤلگی، اوندان اؤنگگی عاصرداقى آتا – بابالارى نئنگ گیدن انزلارئنى انزارلاپ، کأبیرلری گؤن اورتا – گؤندو غارا طاراپ و کأبیرلری بولسا، حازار دنگزى نینگ گؤندو غار کنارلارئنى سئرئپ گؤن اورتا تورکمنستانا (اترک – گورگن) طاراپ سؤیشیارلر. حأصیرکی باغشچئنئق یولونئنگ دورلى يول بویونچا طاپاوتلاندرئئشئنا غارامازدان، شول عاصردا تورکمن باغشى چئنئق صونغاتى بیرى – بیرینه اوران یاقئن بولوپ دئر. مونونگ اساسى سبأبى شول دؤورده تورکمن طایپا – تیره لری نینگ بیرى – بیرى بیلن یاقئن غاتناشئق دا اغزى بیر بولوپ یاشاندئقلارئندان گؤز لنیلمی دیر.

88. Беляев В. М., и Успенский В. А., « Туркменская музыка »,

89. там же, I том, 177 стр.

تورکمن لر کابیر یاغداي لاردا داشقی دوشمان لار نینگ اؤنگونده آغزی بیر بولوپ دئرلار. بو آغزی بیر بولوپ بیله لشمه لر بولسا، اؤز گزگینه، ساز – صوغاتی نینگ اؤسوش درجه سینه هم دگرلی تاثیر غالدئرئپ دئر.

XVII عاصر نینگ آخئر لار نندا بالکان ثبیت لرینده دؤر آن تکه – یموت بیرلشیگی دمیر غاز نقدان اونگات یاراغلانان و روسیانینگ رایاتلاری حاساپلانان قالمق لار نینگ چوزوشلار ننی ائزنا سر بیکیدیر مکده تورکمن لرینگ آغز ننی بیرلشدیر ماگه یاردام ادیپ دیر." 90

ینه – ده شول تاریخی ماغوماتلار نینگ حابار بر مگینه گؤرأ، "XVII عاصردا گؤنبتار تورکمنستان دا سو یتمز چیلیگی سبألی (اوز بوینگ سوی کسلیپ، ساری قامش کؤلی نینگ سوی نینگ شور بولماغی)، کؤپ ایلاتی اکلہ ماگه رسورسلاری بولمان دئر، اونگا گؤرأ – ده، شول عاصر نینگ آخئر لار نندا یموتلار نینگ – تکه لرینگ ایری بؤلگی گؤن اورتا تورکمنستانا سؤیشیپ باشلاپ دئرلار." [199] 91

اؤنگده بلأپ گچیشیمیز یالی، شول عاصردا آمان دؤولت باغشی شیلہ بیر آغزی بیر طایپا – تیره لرینگ گورنیکی باغشی سی بولوپ دئر. یاتلانان حادیدادا یرینه یتیرن سازی هم "غرئلدی" آدی بیلن هنیزه چنلی باغشی – ساز اندالار نینگ آراسندا یورگؤنلی ساز لار نینگ بیر ی دیر.

شیلہ یاغدایلاردا، یاغنی یر – یوردی تاشلاپ، آیری یرلره گؤچمک و داغئنق یاشاماق پروسسینگ قئنچئلغی، قالمق لار، خیوا – بوخارا امیرلری و ایران شالغی یالی داشقی دوشمانلار طاراپئندان ادیلن چوزوشلار و چاقئنشق لار گؤنبتار تورکمن لرینگ ساز صوغاتی نینگ پسه دؤشمگینه – ده سبأپ بولوپ دئر. سونگا باقا بو اطرابئنگ تورکمنلری اوتوروملاشئپ باشلاندا، خیوا و داش – اوغوز یموتلاری بیلن آراغاتناشق لاری اوزولمان دیر. حاتدا کابیر یاغدایلاردا داش – اوغوز یموتلاری بیلن اترک - گورگن یموتلاری نینگ باغشی چئلق یولی یاقئن بیر منگزشلیکده بولوپ دئر. "گورگنده مالی بولائنگ، خیوادا غارنی دوق!" – دییلن ناقئل هم ایرکی دؤورلردن باری گورگن تورکمن لری نینگ داش – اوغوز ثبیت لری بیلن غاتناشق دا بولاندغنی خابار بریار.

90. žurnal " Türkmenistan halk magaryfy", Aşgabat- 1992 ý., 2., 28 sah.

91. Jykyew A., " Türkmenistan XV – XVIII asyrdä", " Türkmenistan halk magaryfy" neşriyaty, A 1992 ý., 73 sah.

و. آ. اوسپنسکی بیلن و. م. بلیایف – ینگ "تۆرکمن سازی (Туркменская музыка)" آتلی علمی ایشینده حسنقللی باغشی مأمدنفس بردی اوغلوننگ خیوالی نیازقلی بیچه مه کار باغشی دان، شاقاداملی باغشی قاووس ساتئل اوغلوننگ نیازقلی باغشی ننگ شاگیردی آمان باغشی دان پاتا آلاندغی حاقدا آیدنلیار.^[200]

بو تصدئقلاملار بولسا، اترک – گۆرگن اطراپلاری ننگ باغشی چئلئق پولوننگ داش – اوغوز یموتلاری ننگ باغشی چئلئق یولی بیلن غاتناشئقدا بولاندغنی بیزه معالم ادیار.

XIX عاصرنگ 2 – نجی یارئمندا، XX عاصرنگ I – نجی یارئمندا کۆمیش دپه و خوجانفس اطراپلارندا یاشان بللی وجان باغشی، دوردی باغشی داغی حسنقلی لی مأمدنفس بردی اوغلوننگ شاگیردی بولوپ، اولارنگ اۆستی بیلن یموت – گۆکلنگ باغشی چئلئق یولی ایران تۆرکمنلری نینگ آراسئندا – دا گینگدن یایراندغی حاقدا کۆره عایان گۆرۆنیپ دور.

شیله لیک بیلن، 1917-1945 – نجی یئللاردا، گچن عاصرنگ 1880-1888 – نجی یئللارنداقی "آخال شرطناماسئنا" اساسلانپ، تۆرکمن صحرا (گۆن اورتا تۆرکمنستان) بیلن گۆناتار – دمیرغازئق تۆرکمنستاننگ آراسئنا سرحد چکیلیپ، تۆرکمنستاننگ اساسی بیر بۆلگی ایران پادشالئغنا تابئن ادیلیپ غویولیار. شول دؤوردن باری تۆرکمن صحراداقی باغشی لار باغشی چئلئقدا اوز آتا – بابا دأببینی یاووز آیرالئق لارا غارامازدان، اوز بللی وکیل لری نینگ اۆستی بیلن ساقلاب گلیارلر.

عاشق آباد دؤولت کانسرواتوریاسی ننگ داستنی خ. آمانگلدیف 1995 – نجی یئلنگ توموسئندا ایراننگ خوجانفس اوباسئنا بارئپ گۆرندن سونگ، شول یرده یاشایان أهلی تۆرکمن طایپا – تیره لری نینگ آیدئم – سازا قویان اولی صارپاسی ننگ باردغنی بللپ، اول یردأکی یاشایان تۆرکمن طایپالارنگ آیدئم – سازا اوقئپلی لئغنی، ساز اشیدیشلری نینگ، ریتم دویغولاری ننگ، ساز یادکشلیک لری نینگ یوقاری درجه ده دیگینی قووانچ بیلن گۆرینگ بریار.

یؤنه غنناساق – دا، آراغاتناشئقلار کسیلندن سونگ، گۆچلی حالئپالار بولمانی اۆچین، هم – ده بو صونغاتی ایران پادشالئغی ننگ پارس شووینیستیک ایده یالی سیستماسی ننگ یویماغی سبأپلی، تۆرکمن

92. Успенский В. А., Беляев В. Мюб « Туркменская музыка », II том, 119, 159 сер.

آیدئم – ساز صونغاتی پسه دۆشیریلدی. شيله – ده بولسا، سونگقى دؤورلرده بو يول غاراشسنز تۆرکمنستانننگ رادیوسی و تلویديیاسی آرقالی حالى – شیندی افیره گؤییریلیپ دوراندئغی و اونى ایران دا یاشایان تۆرکمن لرینگ ده دینگلمآگه مۆمکینچیلیک تاپاندئقلاری سبأیلی، بو يول بللی بیر درجه ده اوز اؤسؤشینی باشدان گچیریار. یؤنه بیر زادی بلله مک گرک. یموت – گؤکلنگ یولونننگ اساسی بیر شاخصی اترک – گۆرگن باغشى چئلئق یولونننگ ایران تۆرکمنلری نینگ آراسندا بللی وکیل لری دوردی. اولارننگ آراسندا قازاق پانق، آراز مئرات آرئخی، خوجا شارقى، آنامحمد کؤتؤکی داغیلاری یاتلاماق بولیار. عوممان افیر اؤستی بیلن یموت گؤکلنگ هم اترک – گۆرکن یولونننگ حاضیرکی زامان مشهور باغشى سی نوربردی قولوفننگ ایران تۆرکمنلری نینگ آراسندا – دا شاگیردلری دوردی. غازاق پانق (اومچالی اوباسئندان)، خوجا شارقى، آتجى بأحرى، آمانگلدی شارقى (کؤمیش دپه دن)، آنامحمد کؤتؤکی (ساللاخ اوباسئندان)، نازبردی باغشى، عبدی باغشى، شیرمأند باغشى (بندر تۆرکمن شأهریندن)، یاحیا مأمزدادا، قاقا وجانى، مناطق ديبائی (کؤمیش دپه شأهریندن)، غاپور کؤر، تآچ مأمد شئخ (خوجانفس شأهریندن)، خوجا باغشى (خوجاکل باغشى، قاراقاشلى اوباسئندان)، آراز محمد باخوشى، آشرگلدی گرکزی (کلاله شأهریندن)، بایلی تکه، ناظارلى محجوبى، قلئچ انورى، منصور صبوحى، منات آهنگرى، دینى برکلى (کؤمت قاووس شأهریندن)، آراز مئرات آرئخی، دوردی طؤریک، بأهنم دألجه (آق قالا شأهریندن)، حمزه باغشى، قوجا باغشى، تویقلی نیازی، خوداقلی کاشانى، شاهئم باغشى، آنافلئچ هؤشيارى، آراز کلته (غئجاقجى)، راخمانقلئچ یمودى (غئجاقجى)، قوشلى بزیرگن (م. رژیم) 201، مجید تکه، راؤشى، آنابردى وجدانى، ماشات قلئچ طاغانى (غئجاقجى)، عبدل یمودى، حکیم کؤر، قوربانگلدی کؤر (گلدیجان)، ... ینه – ده شولار یالی باغشى – سازاندالار آزدا – کأنده حاضیرکی دؤورده تۆرکمن خالقى ننگ آیدئم – سازئنا خندمات ادیب گلیارلر.

1960-1958 – نجى يئللردان باشلاپ، تا 1978-1979 – نجى يئللارا چنلى پارس فنودال لارى نئنگ آراسئندان دؤران رضا شانننگ اوغلى محمد رضا پأهلوى آمريکان امپرياليستلرى نينگ قولداماغى بيلن ايراندا اولى گؤيجه ايه بولدى. شول دؤورينگ آرالئغئندا ايران خالقلارى نئنگ أهليسى نينگ آراسئندا ديه ن يالى مدنى – سياسى و جمغئيت چيلىک تاپدان دورغونلئق دؤورى يئللارى عمله گلدى. اول دؤور خالقننگ روحى مدنيتى نينگ اؤسؤش باسغانچاقلارنئندان پسه دؤشن يئللارى حاساپلانىار. ايران اپوزيسيون گؤيچلرى طاراپئندان اول دؤور "آمريکانننگ آقالنق سؤرن دورنوقلى دؤورى" ديبيلپ اتلانئرئلدى. سبأى محمدرضا پأهلوى نينگ شوونيستىک ايدياسى بويونچا دينگه پارس جمغئيت چيلىگى اؤندليپ اؤسدؤريلياردى. اما اولاردان غايرى ميللت لرى آسئمئلشديرمکلىک گؤز اؤنگؤنده توتولئپ، بو اوغوردا دؤرلى چاره لر و

201 . M. Režim – bu dutarçy sazanda han Akyöwyň şägirdi bolup pata alan sazandalaryň biri

سیاساتلار عامالا آشرئلیاردی. تۆرکمن خالقى نئنگ آتا – بابا گلیان ساز – صونغاتى، دیلى و ادبیاتی غئسلئىپ، خاص بتر خالقئنگ گۆزیندن دوشأپمزلیک اوچین هم، اونونگ اوچگۆسى گۆرنۆشى گۆرگن رادیوستانسیاسى نئنگ اوستى بیلن حالكى بیر یاتدان چئقان كۆنه فولکلیور حۆکمینده افیره گۆبیریلدی.

شو هیلى جمغئیت چیلیک شرطلری نینگ اساسئندا، تۆرکمن خالق آیدئم – سازلاری اۆز تاریخی اهمیتیندن دوشیریلیپ، توی – توماشالاردا اونونگ درگینه، بورس داغلئقلاری نئنگ گۆر جنگلیک لری نینگ اتکلرینده یاشایان از سانلى میللتی نابللى بولان سئغانلارا چالئمداش "گۆودارلار" دییلن توپارلار تۆرکمن لرینگ تویونا گلیپ، شادیان (تۆیدۆک) بیلن ناغارا (لانگگارا) چالیاردئلار. اولارنئنگ آراسئندا بیر ارکک کیشی عیال اگین – اشیکینده تۆرکمن یاش یتگینجک لری نینگ آراسئندا تانس اویناپ، بایراق آلیاردی. اولار ایل سئرئپ، هایسی اویۆنگ غاپئسئندا توی – توماشا گیدیپ دوران بولسا، شول یره بارئپ شاغالانگ تورو زیاردئلار. اولار اهللى توپلاردا آشاقداقى یالى ایكى سطیر قوشغئنى "تۆرکمنچه" شول انزگیدرلى غایتالایاردئلار:

اجوجان، اجوجان حاطدا گیدیلى، حاطانئنگ اوستۆنده گۆرینگ ادیلی ...

اما بیله گۆرنۆشدأكى شاغالانگلاری تۆرکمن خالقى نئنگ صونغات مدنیتینه هیچ هیلى داخلى نئنگ یوقلئغى سبأپلى، خالق اولارا اوران اهمیت سیز غارایاردئلار. "گۆودارلارنئنگ" چالیان سازلارنئدا تۆرکمن مدنیتی نینگ هیچ هیلى نام-و نشانى یوقدی. دینگه "شادیان" دییلیان قورال، کأبیر ماغوماتلار گۆرأ، تاریخنئنگ کأبیر اتاپلارنئدا تۆرکمنلرینگ آراسئندا اولانئلئپ دئر. ق. نوربادافنئنگ بریان ماغوماتنئدا گۆرأ، شادیان تۆیدۆک تا ایکینجی جهان اورشونا چئلى اترک – گۆرگن ثبیت لرینده آت چاپئشئقلاردا چالئنئپ دئر. [202_203] 93

گۆرگن رادیوستانسیاسى نئنگ تۆرکمن آیدئم – ساز صونغاتئنى آسئمیللشديرمک باراسئندا تۆرکمنلرینگ آراسئندا آلئپ باریان سیاساتى حاقدا تاریخ علم لاری نئنگ کاندیداتى سردار آتایف "ایران گۆرگن رادیوستانسیاسى و اونونگ ایدیالوگیاسى" [204] 94 اتلى ایشینده گینگیشلیین ماغومات بریار.

1970-1968 – نجی یئللاردان سونگ، حأصیركى دوام ادیان دور غونلئک دؤورینه غارامازدان، توی – توماشالاردا تآزه چئقان ساز قورال لارنى پیدالانماق مۆمکینچیلیگى یۆزه چئقئپ اوغرادى. ایلكى تۆرک – آذربایجان سازلاری یرینه یتیریلیپ، سونگرا اونونگ یری تآزه دؤران تۆرکمن آیدئم و اوپون سازلاری بیلن

93. Nurbadow K., /görk. Iş./, 49-53 sah.

93. Nurbadow K., /görk. Iş./, 49-53 sah.

94. Ataew S., "Eýran Gürgen radiostantsiýasy we onuň ideologiyasy", Aşgabat – 1990 ý.

چالشلئپ اوغرادى. شو مسئله باباتدا عاشق آباد و باكو رادیوستانسيالارى نئنگ افیره گوییریان آیدئم – ساز پروگرامالارى خالقا اونگایلی یاردام ادیاردی.

شول دؤورده تورکمن صحرادا یاشایان تورکمن سازاندالارئندان:

ی. دیبائی، آ. دیبائی، ت. ندیمی (کؤمت قاووس دان)، تاوانا، آ. جمالی، ت. بردیار، خ. اونق، ا. کور، بندرتورکمن شاهریندن، بللی آکاردئونچی و آیدئمچی خ. گلدیخانی کؤمیش دپه شاهریندن، آناقاقا اونق، خوجانفس اوباسئندان یادلاماق بولار.

کلاویشلی ساز قورال لارئنی اولانماق آرقالی یاش سازاندالار استرادا گورنؤشدأکی آنسامبئل لاری دؤردیارلر. شول دؤورده گورگن رادیوستانسیاسئندا چئقئش ادن بللی استرادا آیدئمچئلاری نئنگ خاطرئندا یاقوب کور، نورعالی چاپاری، خوجانفس دن، خدرگلدیخانی، آ. خوزینی، گ. کوچکی، کؤمیش دپه دن، آتا کور، غزلار توپاری بندرتورکمن دن، قوربانوردی مدنی، جلال سوقی، آق قالادان، آنابردی وجدانی، شیرمحمدی، س. قلئچ طاغانی، ح. برکعلی نژاد کؤمت قاووس دان و باشغالارئنگ اتلارئنی – دا آغزماق مؤمکین.

* 1975-1980-nji ýyllar töweregi türkmen toýlarynda çalyňyan gurallar.

اما 1981 – نجی یئلدا ایران تورکمنلری نینگ غازانان اوتونومیا ارکینلیگی یئغنالاندان سونگ، أهلی یاش اؤسؤپ باریان تورکمن استرادا آیدئم - سازچی لاری نئنگ دولاندئرئجی لاری کم – کمدن دؤولت باسغی سی آستئندا غالئپ، آیدئم – ساز مدنیتئینگ بو اوغرونئنگ گویچدن دؤشیریلمگینه سبأب بولدی.

شو آیدنلار بیلن باغلانئقلى، ایران تۆرکمن خالقى نئنگ مدنى و سياسى قوراماسى نئنگ "ایل گۆجى" آلى مدنى – سياسى ژورنالى نئنگ صاحىبالارئندا شيله بللىکلره دوش گلیاریس:

"1972 – نجى يئلئنگ توموسئندا کۆمت قاووس شأهرى نینگ ياش اؤسگىنچکلرى نینگ توماشا زائئندا تۆرکمن پراگرسىو ياشلارى طاراپئندان بىرنأچه بللى – بللى باغشى لار سازاندالار يئغنانئشئپ، اؤچ گۆنلىک کنسرت پروگراماسئنى گچيریلیار. تۆرکمن خالقى نئنگ آيدئم – ساز موشتاقلارى أهلى کۆنچکلردن اونگا توماشا اتماگه يئغنانئشيارلار. بو دابارالى کنسرت پروگرامالارى ايران شاسى نئنگ حووپسئرئلق قوراماسى طاراپئندان يانئرئليار". [205] 95

شولار يالى ياغداى اوندان سونگقى دؤور اؤچين هم مشهور دئر.

1981 – نجى يئلان سونگ بولان واقعالارئنگ اساسئندا تۆرکمنلرئنگ آراسئندا آيدئم – ساز مسئله سى كآبير باباتلاردا اسلام رسوبلىكاسى نئنگ ديندار توپارلارى طاراپئندان قاداغان ايدىلى. شونونگ بيلن باغلانئقلى ينه – ده سردار آتايى ابىلكى بىر رواياتدا دوتار قورالى اوغوزخانئنگ دؤورئنده قورقوت آتا طاراپئندان اوغوز رواياتلارى بيان اديجى "يکه تانگرى" ايدىالوگياسئنئنگ مۇجيزه سى (معجزه) حکمئنده گۆرکزييار. ز. علمى ايشئنده شيله بيان اديار:

"... تۆرکمن لرده انتاک چئلئشئرئملى ياغدايلار ساقلانئپ غالىار. خصوصان – دا هاپسى دئر بىر بايرامچئلئق گچيريلئنده، تۆرکمن لر اؤنگۆندن اسلام رولىوسياسى نئنگ ساچقى لارى نئنگ غارشئسئنا طاييارئلق گۆريپ باشلايلارلار. شيله بىر واقعا هم بولوپ دئر. تۆرکمن لرئنگ اق قالا شأهرئنده توى توتولئپ، باغشى چاغئرئليار. اولار شول توپئنگ دابارا – شاغالانگئنى اشيدىلمز يالى بىر يول تاپمالي بوليلارلار. ياغنى 2-3 كيلومترليکده بىر نأچه تراكتورى ايشله دىپ قويوپ، شولارئنگ موتورلارى نئنگ سسى نینگ کۆمگى بيلن توى گچيرىپ دىرلر". [206] 96

ایران دا شائیلارئنگ شریغاتی بیلن تاپاوتلئلق دا تۆرکمنلرئنگ سۆنى (سئى) شریغاتئندا باغشى چئلئق مسئله سئنده آچئق شرطئنگ بولانى سبألى، سونگقى دؤورلرده (1979 – نجى يئلان سونگ) خالق باغشى چئلئغى، ياغنى دوتار – غئجاق بيلن آيدئم – ساز اتمک اؤز حاقئقى و طبيغى اؤسؤشئنه ايه بولوپ اوغرادى. مونگا ايلکئنجى تاريخى سبأپ محمدرضا شانئنگ تاغتى نئنگ يئقئلماغى بولان بولسا، بيله كى سبأپ ساوت تۆرکمنستانئنگ رادىو و تلويدنياسى آرقالى افيره گۆبیریلیان تۆرکمن خالق آيدئم – سازلارى نئنگ

95. Žurnal "Il güjji", Eýran türkmenleriň medeni we syýasy Ojagynyň neşriýaty, 2, tomus, Berlin- 1364 ý., 33 sah.

96. ژورنال "ایل گۆجى"، ایران ترکمنلرئینگ مدنى و سياسى اوجا غنئنگ نئرى، 2، توموس، برلئین – 1364 ش، ص. 33.

96. Ataýew Serdar, "Arkadaşlar hakda söz", Aşgabat – 1991 ý., 23 sah.

پروگرامالاری بولدی. اما شوندا – دا حاضیرکی دؤورده تۆرکمن آیدئم – سازی نئنگ اؤسیشی نینگ اؤنگؤنه گچیلیان (بؤکدنج دؤردیان) پورصاتلاری آز دال دئر.

"1991- نجی یئلنگ مای آیی نئنگ بیرینجی گۆنی بندرتۆرکمن شأهری نینگ اسلام رسوبلیکاسی نئنگ پاسدارلاری (ساقچیلاری)، بیر تۆرکمن یاشولی سئنی گدملیک بیلن آتدئلار. شیدیپ، اولار گچیپ دوران توی – توماشانی غانا بولادئلار. پاسدارلارننگ بیر تویدا ادیلجک بولونیان ساز – صحبتینگ اؤنگۆنی آلماق اؤچین، اول یره دؤکۆلیارلر. یاشولی الیاس آقا نازقئلجی اولاردان دینگه بیر ساغات آیدئم – ساز اتمآغه روغسات (رخصت) سورانی اؤچین، اولار اونی اوتومات اوقونا توتیار. یاشولی نئنگ غورساغئندان پاران (پران) یارئپ چئقان اوتومات اوقی ینه – ده، ایکی آدمی یارالایار. شیله لیک بیلن "اسلامننگ قوراغچی لاری" تۆرکمنینگ بو توی شاغالانگنی یاسا اؤوریارلر.²⁰⁷

اصلئندا آیدئم – ساز دییلنی پیغامبرینگ دؤورینده – ده، بولوپ دئر. مکگه شأهریندن هیجرته غایدان محمد پیغامبری، مدینأنینگ خالقی آیدئم – ساز بیلن غارشى آلئپ دئرلار. عمومان، شریغات دا نیکا تویونی دابارالی آیدئم – سازلی قورناماق دؤرس و سوغاپ ساییلار.²⁰⁸ شونئنگ اؤچین هم بیزینگ خالقئمئز:

ایله دؤولت گلر بولسا، باغشی بیلن اوزان گلر.

ایلدن دؤولت گیدر بولسا، ملاً بیلن توزان گلر.

- دییپ، اوران جایدار آیدئپ دئرلار. ولیلیک بیلن آیدئلان اول سۆزلرینگ حاققات دئغئنی 20 – نجی عاصرئنگ آباغئنداقی شوگۆنکی ایران تۆرکمنلری نینگ دورموشی بیلن باغلانئشئقلى بولوپ گچیان پاجئغالی (فاجعه) یاغدایلار دولی ثبوت ادیار.

ایران تۆرکمن لری نینگ ساز – صونغاتی بارادا اینگ سونگقى الیمیزه گلیپ قوشان ماغلومات، ایران تۆرکمن لری نینگ مشهور باغشی سی ناظارلی محجوبی نئنگ ناخوشلاپ آرادان چئقماغی بارادا بریلیپ دیر. گۆلیستان ولایاتی نئنگ بللی نشیریاتی نئنگ بیرى "گۆلیستان – ایران" اتلی آیدا بیر گزک چئقیان قازیتی نینگ 2000 – نجی یئل اؤگوست آبی 40 – نجی نومرئنداقی 7 – نجی صاحئپادا کؤمیش دپه شأهرینینگ حاکیمی موسی جورجنى بیلن "تۆرکمن باغشی لاری قولداوا مأتاچ دیر." دییلن صؤحبتدشلیکده شیله ماغلوماتلارا غابات گلیاریس: "تۆرکمن لرینگ اینگ مشهور باغشی لارنئنگ بیرى خالئیا ناظارلی محجوبی

²⁰⁷ . "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگى – سیاسى خلق ترکمن ایران، سال سؤم، شماره 28-29، تابستان 1370 – آلمان غربی. (بو قوراما حاضیرکی شول آتدقاقی قوراما بیلن پارخلى غاربتشدا و یۆرلگه ده اکتیو دی، اؤنگکی قوراما 1995- نجی یئلدا داغادی.)

²⁰⁸ . Ахметхади Максуды, Шеригат буйрукларының топумы, Ашгабат, 1992 й., 15 –сах.

دئر. "209 (بو بارادا 1989 - نجی یئلنگ توموسندا عاشق آباد رادیوستانسیاسندا خود اوزیم هم یوریته گیلشیک گچیریپدیم. (دسرتانت خ. اونق)).

ناظارلی باغشی "چای قاوشان" آتلی اوبادا (کومت قاووس شاهری نینگ 15 ک. متر دمیرغازئق – گوندوغارئندا یرلشیار). یاشایار. تورکمن کلاسیک سازی ننگ خالئپاسی ناظارلی محجوبی قادمی کونه دوتاری بیلن دورموشدا آغر گچیریلن حاسراتلی عاذاب لاردان صوحبت آچئپ، گچمیشلری یاتلایار. اول حاضیر عؤمرؤنینگ اینگ سونگکی گؤنلرینی اوز اوباسندا ناخوشلئق دوشکچه سینینگ اؤستونده گچیریار. اونونگ تنها یولداشی شول دوتاردئر. اول ناخوشلئق دؤورینده یکه اوزی درد و حاسرات بیلن همرا بولوپ غالئپ دئر. هیچ کیم هم اونی سوراماغا بارمایار. ناظارلی حاسراتلی گؤزلری بیلن قادمی و کونه دوتارئنا گؤز غنتاغی بیلن سرادیپ، الینه آئپ، اونی سؤیگی بیلن اؤپؤپ اونگا شیله دییار: "دورموشمئنگ شاد گؤنلرینی یادئما سالیان یکه – تاک قورال سنسینگ!" – دیپ، یواشلئق بیلن یکه لیک سازئنی چالئپ، بوغوق اوزی بیلن تنهالئق آیدئمئنی پئشردایار.

دوغرودانام بو غارری حالئیا یکه غالئپ دئر. گلینگ، اونونگ دورموشی ننگ سونگکی گؤنلرینده، اوز منتدارلئغمئزی بیلدیرلینگ.

اساسی بیزینگ باغشی – سازاندالارئمنز دینگه بیر دوتار بیلن گون – گوزرائئنی آیلامانی، ایسم مالدارچئلئق، دایخانچئلئق و بیله کی ایشلر بیلن هم مشغول لائپ دئرلار.

موسی جورجانی بو یرده بیله کی باغشی – سازاندالار حاقدا هم شیله یاتلاپ گچیار: "آق فالاننگ بیر کیلومترگؤنبتارئنداقی آق قبر اوباسندا یاشایان حالئیا دوردی طوریک، سونگ کومیش دپه لی مرحوم حالئیا باغشی خوجا شارقی، بندرتورکمن شاهرینینگ بیر کیلومتر گون اورتاسئنداقی یموتلی اوبادا یاشایان غنچاقچی راخانقلئچ یمودی، بندرتورکمن شاهرینینگ 7 کیلومتر گوندوغارئنداقی قاراقاشلی اوباسندا یاشاپ گچن و اون یاشئندا دوتار آئپ قئرق یئلا چئلی دؤنیادن اوتینچا آیدئم آیدئپ باغشی چئلئق ادن خوجا باغشی (خوجه کل باغشی)، هم – ده کومت قاووس شاهرینده – ده بللی حالئیا باغشی لار دؤرأپ دیر. حاضیر اول یرده ایکی توپار باغشلار بار. بیرى آزادی آدئنداقی و بیله کیسی بولسا مختومقلی آدئنداقی باغشی لار توپاری بولوپ دوریار. بو توپارلاردا تورکمنصحرادا مشهور بولان باغشی و سازاندالار طاراپئندان ایش آئئپ بارئلیار. شولارئنگ آراسئندا 25 یئل باغشچئلئق ادیان قلئچ انوری، کلالا شاهرینینگ گوندوغارئندا یاشایان "آرازمحمد باخوشی، ینه – ده حالئیا ناظارلی محجوبی ننگ اونگات شاگیردلری نینگ بیرى حالئیاننگ

209. م. جورجانی نینگ شو ماقالاسی شو دسرتاسیاننگ قورالان واقتئندان (1995) بأش یئل سونگ دوکتورلئق ماتریاللار گیریزیلدی. ...

اوباسی نئنگ یانئنداقی گرکز اوباسئندا یاشایان آشرگلدی گرکزی، هم – ده، حالئیا ناظارلی نئنگ یاش شاکیردیندن منصور صیوحی (سازاندا)، دوردی طوریکی، حالاد سغادات، آشرگلدی گرکزی هم-ده عبدالمنان آهنگری داغی لاریو حالئپانئنگ شاکیردی دییپ یادلاسا بولار.

بو کپلشیکده بیلکی حالئیا باغشی لار هم-ده یادلانئپ گچیلیار. شولارئنگ آراشئندا آتلی حالئپالارئنگ بیر یانگی – یاقئندا مرحوم بولان دینی گرکزی هم – ده یری گلنده یاتلاماغا مناسئپ حالئپالارئنگ بیر 1980 – نجی سئلدا مرحوم بولان غارغی – اومچالی (حاضیرکی سیمین شاهر) شاهریندن حالئیا قازاق پانق دوتار چالماقدا یکه – تاک باغشی لارئنگ بیر دیر. اول اساسان یموت – گوکلنگ باغشی چئلوق یولونئنگ اترک- گورگن شاخامچاسئنئنگ حاقئقی وکیلی دیسنگ یالنگئشمارئس. اونونگ آدی دینگه ایراندا دال – ده، ایسم تورکمنستاندا – دا مشهور بولوپدی. شیله هم ناظارلی محجوبی بیلن دوردی تورینگینگ آیدئلاری بیرناچه گزک هم پروگراما بویونچا تورکمنستاندا افیره گوئیریلدی. " [210] 98

بو کپلشیکینگ دوامئندا کومیش دیانینگ حاکیمی دؤولتینگ شو مسئله باراداقی جوغاپکار ایشگارلریندن باغشی سازاندالاری حمایت ادیلمگینی طالاپ ادیار. اولارا آیلئق تؤولنیپ، قولداو چاره لرینی یرینه یتیرمکلیگی خوائش ادیلیار.

شیله هم تورکمنصحراداقی گورنیکی یازئجی، شاعیرلار و سازاندا – باغشی لارئنگ وپات بولمازدان اؤنگ و سونگ سئلاغ حورماتلانئلماغی بارادا آیدئلاری.

" حالئیا ناظارلی محجوبینینگ وپات بولاندغی حاقئندا "صحرا" قازیتی هم 2000-نجی یئلئنگ آوگوست – سنتیابر آینداقی 23 – نجی سانئندا 2 و 7 – نجی صاحئپالارئندا خابار بریار. " [211] 99
اوندا گولستان ولایاتی نئنگ "فرهنگ ارشاد اسلامی (اسلام مدنیتینینگ یولسالغی اؤسوشی)" اداراسئنئنگ اساسی مؤدیری قلئچئلئنگ چئقئشی بیلن بلله نیلیار.

شول سان قازیتده باغشی نئنگ ترجمه حالی بارادا غئسغاچا ماغومات هم بریلیپ دیر. بو حالئیا باغشی 1929 – نجی یئلدا غاراشئنز تورکمنستانئنگ غزئل – اترک اطرابی بیلن سرحددش داشلی بورون اطرابی نئنگ غاراماخر (قره ماهر) اوباسئندا دؤنیا ایینیار. اونونگ آتاسی "اؤرکوت" آدی بیلن تانائپ دئر. اؤرکوت آقا دمیرچی اوسسا بولوپ دئر. اول باغشی چئلغا اوران غزئلانئپ دئر. ناظارلئنگ بیرینجی حالئپاسی هم شول اؤز آتاسی بولوپ دئر.

98. Häftenname-ye "Golestan-e Iran", şomare-ye (40), 22-om-e ogost, Gorgan- 2000 m., säf. 7

97. هفته نامه "گلستان ایران"، شماره (40)، 22/م اوگوست، گرگان - 2000 میلادی، ص. 7

99. Mahname-ye "Sähra", sal-e sevvom, şomare-ye 23, ogost vä septambr, Gorgan- 2000 m., säfhat-e 2 vä 7.

99. ماهنامه "صحرا"، سال سوم، شماره 23، اوگوست و سپتامبر، گرگان - 2000 میلادی، ص. 2 و 7

* Yslam respublikasynyň gelmezinden öňünçä türkmen toylarynyň alynyp barylşy. Suratdaky sazandalar H. Ownuk we N.Tatarnejat

ناظارلی حالتیا 11 یاشئندان دوتاری الینه آلئپ باشلایار. اونونگ بو کاره مشغولانماغئئنگ اساسی سبأبی شول بیر واقئدافی قونگشی سی "آشئر باغشی" طاراپئندان اوندا باغشی چئلغا بولان خاص غئرئقلانما دؤرأپ دیر. آشئر باغشی اوز دؤورینده بللی باغشی بولوپ ناظارلی باغشا اؤیونده المئداما دوتار چالئپ آیدئم آیتماغی اؤوردیپ دیر یاغنی ناظارلی نئنگ بیرینجی رسمی حالئپاسی هم شول باغشی حاساپلانیار. ناظارلی باغشی ینه – ده "چالمان باغشی"، "ولیم کؤر باغشی"، و "سوخان سازاندا" یالی حالئپالارئنگ شاگیردی بولاندئغنی هم یاتلاپ گچیار. مرحوم ناظارلی بیرنأچه وقت کؤمت قاووس شأهرینده یاشایار. اما دورموش گؤزرانئئنگ آغرلئغی سبأپلی چای قاوشان دییلن اوبا گؤچؤپ، اوبانئنگ بیر تر- چمنلیک میدانلاری نئنگ بیرینده مکان توتیار.

بو حالئپا گؤرگن رادیوسئئنگ آچئلمازنئندان اؤنگ هم ایران حاربی مرکزی نینگ تۆرکمن بؤلؤمینده باغشی چئلئق ادیپ دیر. گؤرگن رادیوسئئنگ تۆرکمن بؤلؤمینینگ دویبینی توتئپ افیره غویبریلیمگی – ده بو باغشا دگیشلی دیر. [212]. 100.

☺ دوردینجی باپ:
ادبیات و چشمه لر و دوشوندیریش لر:
I – نجی بؤلوم

¹ . تاریخ انستیتوتی (بو انستیتوت، ۱۹۳۶- نجی یئلدان تورکمن دولت عئلمی - بارلاغ انستیتوتی ننگ اساسندا «تاریخ انستیتوتی» دوردیلدی. شوندا سونگق دؤورلرده انستیتوت دورلی - دورلی آتلاندئرئلدی: «تورکمنیستان علم لار آکادیمیاسی ننگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ انستیتوتی» ۱۹۹۷-نجی یئلا چنلی هم - ده، «تورکمنیستاننگ مینیستیرلر کابینتی ننگ یاننداقی تاریخ انستیتوتی» ۲۰۰۹- نجی یئلنگ ۱۲- نجی ایوننا چنلی، و شوندا بیلاک، «تورکمنیستاننگ عئلنلار آکادیمیاسی ننگ تاریخ اینستیتوتی».

² . КАРАЕВ Реджепдурды - [..1936 - ...] - Родился в г. Кизиларвате, ныне Балканского веляята.

С 1958 директор сельской школы., В 1959-65. инструктор, зав. отделом пропаганды и агитации Ташаузского, обкома КПТ, в аппарате ЦК ЛКСМТ., В 1965-68 лектор Ашхабадского горкома КПТ, директор вечернего ун-та марксизма-ленинизма., В 1968-72 секретарь Ашхабадского РК КПТ., В 1972-81 первый Зам. председателя правления общества "Знание" ТССР., В 1981-88 зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КПТ., В 1988-93 ректор АПИРЯиЛ им.Азади., С 1993 - зам. директора Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., Д-р. истор. наук, проф-р. Депутат Меджлиса., С 1990 Председатель Комитета по межнациональным отношениям ВС ТССР., С мая 1993 министр образования., Со втор. пол. 90-х отстранен от гос. работы., В наст. вр. - преподаватель в турецком ун-те (г.Ашхабад).

³ . Şu köçämiziň ady Sowet döwrüde “Gogol” soň “Görogly”, Türkmenistan Bitaraplyk statusyny alypandan beýläk, “Bitaraplyk 15” bolup galdy.

⁴ . Türkmenistan SSR-niň taryhy, I tom,2-k., A.: 1960, 7 sah.

⁵ . Käsraýýan N. wä Arşi Z., “Eýran türkmenleri”, “Sekge”, näşriýaty, Tähran – 1991 ý. 25 sah.

⁵ . كسراييان ن. و عرشى ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – ۱۹۹۱ م.، ص. ۲۵

⁷ . Логашова Б., “Туркмени Ирана”, “Туркменистан сегодня”, № 3, Ашхабад – 1992г. (статья).

** - بی بی رابعه لوگاشوا، نویسنده کتاب "ترکمنهای ایران"، ترجمه سیروس ایزدی؛ حسین تحویلی- نسخه اصلی: زبان روسی – انتشارات "دانش"، مسکو - سال ۱۹۷۶. در سالهای اشتغال نویسنده این سطور، در ایام حضور ایشان در پژوهشکده، اوقاتی را در مصاحبت با وی می نشستم و از آخرین دستاوردهای موضوع تحقیقاتی وی نت برداری میکردیم (سالهای 1990-1994).

⁸ . Рыбин В., «Сем Песков», Туркменистан, Ашхабад – 1991 г., Р.И.П.О., с.7

⁹ . «Русско – Туркменские отношения в XVIII – XIX вв.», Сб. арх., док – ов, Ашхабад – 1963 г.,с. 304

¹⁰ . Şol döwürde Eýran türkmenleriniň Şura awtonomiýa hökümetiniň we Daýhanlar hem obalar şurasynyň merkezi edarasy şeýle atlandyrylýardy.

11. پاسدارلار: بولار پهلویلر دؤورده كؤچه- بازارلار سئرئپ، بد ذاتلق ادیان یاشلار، سونگا باقا 1980 – نجی یئللاردا، ایراندا شایى (شیعه) دینچنلارنننگ اویونجاغنا اؤوریلپ، اوندان حاری قوراما دؤرتیارلر.
12. واغشلارچا: وحشى لارچا
13. Durdyew K., “XIX – XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatynyň taryhy”, Aşgabat – 7,
14. Jäzäni Bižän, “taryh-e si sale-ýe Iran”, çap-e sazeman-e çrikhaýe Fadaeýe khalgh, Tehran, bedun-e sal, ...
14. جزنى بیژن ، " تاریخ سی ساله ایران"، انتشارات: سازمان چریک های فدایی خلق ایران، تهران – بدون سال، (بی تا) ...
15. Hezb-e Tud-ýe Iran, “çehel sal dâr sängär-e mobareze”, Iran- Tehran – 16 azär- mehr mah-e 1360 ş., şomare-ýe 68 säfhe-ýe 355.
15. حزب توده ایران، " چهل سال در سنگر مبارزه"، ۱۶ آذر و مهر ماه سال ۱۳۶۰ ش.، شماره ۶۸ صفحه ۳۵۵ .
16. Бёрнес Александра, «Путешесетвие в Бухару , Т.3. Москва, 1849 г., 83 стр
17. Вамбри, «Путешествие по средней Азии в 1863 г.», Санкт-Петербург, 1865 г., 154 стр.
18. محمدآلى: محمدعلى، - بگنج آلى: بگنج على.
19. خوسسار (خواستار): تورکمنلرده، ماشغالا ایه لیگی.
20. Durdyew K., “XIX-XX asyr.” ... / görk. iş/, 7,8,9 sah.
- * Bu barada Seýdi Hoja bilen Seýitnazar Seýdini ýalňyşmazlyk uçin bir belligi nygtap geçeliň. Seýitnazar Seýdiniň Etrek-Gürgen etraplaryna sürgün bolşy we Seýdi Hoja bile bir asyrda ýaşany uçin bu iki şahyryň goşgylaryny çalyşýarlar. Bu meseläni N.A.Meredow ylmy taýdan çözüär hemde ser edin “ Taryhy- edebi ykballar”, Geldiew G., Aşgabat- 1990 ý.,
21. Oraz Ýagmyr, “Magtymgulynama”, Aşgabat- 1992 ý.,50 sah., 256 sah.
22. Begdili Mähämmädreza, “ Turkmenhaýe Iran”, enteşarat-e “ Pasargad”, sal-e 1369 ş., motabeg bas al-e 1990 m.
22. بیگدلی محمدرضا، " ترکمنهای ایران"، انتشارات " پاسارگاد"، سال ۱۳۶۹ ش.، مطابق با سال ۱۹۹۰ م.
23. Hristiýanlaryň 40 günlük agyz beklemeleriniň in soňky gününü “Lent” diýip atlandyrypdylar.
24. Leydi Şel, “ Haterat”, tärjome-ýe Hoseýn-e Äbutorabýian, enteşarat-e “ Näşr-e now ”,Tehran-sal-e 1362 ş., motabeg ba sal-e 1983 m., säfhat-e 177-178.
24. لیدی شل، "خاطرات"، ترجمه حسین ابوتورابیان، انتشارات "نشر نو"، تهران سال ۱۳۶۲ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۳ م.، صفحات ۱۷۷-۱۷۸ .
25. Ser Persi Saýks, “Taryh-e Iran”, tärjome-ýe Fähr-e Dayi, (jeld-e dovvom), näşr-e “Donýaýe ketab”, Tehran- 1363 ş., motabeg bas al-e 1984 m., säf. 398.
25. سر پرسى سايكس، "تاریخ ایران"، ترجمه فخر داعی، (جلد دوم)، نشر "دنیای کتاب"، تهران- ۱۳۶۳ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۴ م.، ص. ۳۹۸ . همچنین؛ { سايكس سرپرسی ، تاریخ ایران، دکتر آقاي سيد محمد تقی فخر داعی گیلانی، جلد اول، چاپ اول، 1323، چاپخانه رنگین، مقدمه. }
26. Mehdävi Huşäng Ä., “Taryh-e rävbet-e harejiýe Iran”, enteşarat “Ämir käbir”, sal-e 1364 ş., motabeg bas al-e 1985 m., säfhat-e 366- 367.
26. مهدوی هوشنگ ع.، "تاریخ روابط خارجی ایران"، انتشارات "امیر کبیر"، سال ۱۳۶۴ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۵ م.، صفحات ۳۶۶-۳۶۷ .

27. Аннанепесов М., «Укрепление русско – туркменских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.», Изд., «БІЛЫМ», А.: 1981 г., с. 229 – 230 .
28. Аннанепесов М., /görk. iş/, с. 490 – 491 .
29. Şol ýerde, 242 с.
30. Şol ýerde .
31. Şol wakanyň esasynda Fransýaly syýahatçy Kont Do Gobino nowella formasynynda roman hekaýasynyň ýazyýar. Bu eser pars dilinde “ Jäng ba Turkmenha ” diýlen at bilen Türkmenistan YA – nyň Merkezi kitaphanasynynda saklanýar.
32. Durdyew K., “ XIX – XX asyr. ”... / görk. iş / , 7 – 8 sah.
33. Ser Persi Saýks, “ Taryh-e Iran”, / görk. iş/, säf. 515.(parsça).
34. Kont Do Gobino , “ Jäng ba Turkmenha”, näşr-e “ Arman”, Tehran – 1364 ş., säf. 62 .
34. كنت دو گوبينو، " جنگ با ترکمنها"، نشر " آرمان"، تهران – سال ۱۳۶۴ ش، ص. ۶۲ .
35. Şol sanda görnükli alymlar : A. Ahundow Gürgenli, Sapar Ahally (Ensary), Gökleňi, S. Hatyby, Osman Ahun, G. Bähelke, B.M.Mudärresi, ... dagylary ýatlamak bolýar.
36. Oraztaganow A., “Arzuw”, ýygyndy, Aşgabat – 1991 ý., 16 sah.
37. یار علی، نور علی،
38. Bu goşgy şahyryň agtygy Hajarbibi Nepesowanyň dilinden ýazylyp alyndy. (Annanepesow M., “Bendilikde ýazylan şygrylar”, A.: 1977 ý.).
39. “Täze Ýol”, şomare-ýe 2, mah-e bähmân, So’ed (Şwetsaryia), - 1992 / m., säf. 14
39. "تازه یول"، شماره ۲، ماه بهمن، سوئد: ۱۹۹۲/م، ص. ۱۴
40. Atanyýazow S., “Türkmen halkynyň etnografik sözlügi”, Aşgabat – 1988 ý., Bu barada “Türkmenistanyň ensiklopediýasynyň” – 8-nji tom hem-de “Sowet Türkmenistanyň taryhynyň”, birinji tomynda we Nazar Gullaýewiň “Köneden galan nusgalar” atly eserlerinde-de köp maglumatlar bar.
41. Milli golýazmalar instituty, / geljekde MGI diýlip görkeziljekdir /. Bukja 1954, 28 c.
42. MGI, Bukja 1954, 30 c.
43. Oraztaganow A., “Arzuw”, /görk. İş/, 22 c.
44. Şol ýerde, 34 c.
45. Şol ýerde, 41 c.
46. شو دستاسیانئنگ یازئلان دؤوری، تورکمنصحرا، مازاندران ولایاتئنا دگیشلی دی (1995)، اوندان کۆپ واقت سونگ مازندرانتنگ گوندو غار چاگلری (تورکمنصحرا نئنگ یرلشن یری!) حاضیرکی دورده "گلستان ولایاتی" آدی بیلن دگیشدیریلدی (1999 – نجی یئللار خاتمی دؤوری)،(دسرتانت)!
47. Nurbatow K., “Ahmet Ahundow Gürgenliniň edebi mirasy”, kandidatlyk dissertatsiýasynyň awtoreferaty, Aşgabat – 1994 ý.
48. Ahundow Gürgenli , “Gürgen jülgelerinde (powestler, hekaýalar, goşgylyar we ertekiler)”, Aşgabat – 1992 ý., 224 cah.
49. Şol ýerde, 67 c.
50. كآبیر نوسغالاردا "كأسیپ" یازیارلار ولین اصلئندا "كآتیپ" بولمالی سبأبی ملالار الی قالاملی یازجی یا كآتیپ آداملار بولوپ دئرلار!

51. Элегия (اله گيا) — лирический жанр, содержащий в свободной стихотворной форме какую-либо жалобу, выражение печали или эмоциональный результат философского раздумья над сложными проблемами жизни.
52. Nurbatow K., “Aşyk Çañly” dessan, “Kerwen”, neşriýaty, A. : 1992 ý., I – 32 sah.
53. “Ýaş kommunist”, gazýeti, II/XII, 1961 ý.
54. Mo,iýni Äsädulla, “Jografiýa we tarih-e jografiýai-ýe Däşt-e Gorgan”, M .Z., 1901, çapkhane-ýe şerekät-e sähamyýe täb,e ketab, Tehran – 1343 ş., motabeg ba 1965 m.,
54. معینی اسدالله، "جغرافیا و جغرافیائی تاریخی دشت گرگان"، م. ز. ۱۹۱، چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، سال ۱۳۴۳ ش.، مطابق با ۱۹۶۵ / م.
55. Balgzyl Döwletmämet, “ eserleri ”, Gabus neşriýaty, Kümmetkowus -
56. Şol ýerde,
67. “Türkmen aýdymlary”, Aşgabat – 1990 ý. , 239 sah.
58. Balgzyl, Döwletmämet., “eserleri”, / görk. iş/, 2 sah.
59. Промиселы: صناغات اسبابلاری
60. Gylyjow A., “Kyýat han”, /Taryhy etnografik oçerk/, “Kerwen” neşriýaty, A.: 1992 ý., 41 sah.
61. Annapesow A., “Bendilikde ýazylan goşgylyar”, Aşgabat – 1977 ý.
62. Şol ýerde.
63. Şol ýerde .
64. Bu rowaýat Balkan welaýatynyň Nebitdag şäherinde ýaşayan Gulaş şahyryň agtygy Esgerden ýazylyp alyndy.
65. “Durmuş”, (“Ýol” mäjälläsinin Türkmenje älawäsi), şomare-ýe 19, bistom-e fevriýe, enteşarat-e “Keyhan”, s.44.
66. "دورموش"، ("يول" مجله سينين علا وه سي)، شماره ۱۹، بيستم فوریه، انتشارات "کيهان"، ص. ۴۴.
67. Şol ýerde, 45 sah.
68. خوجه نفسلی نانگجان دييلن تاجير.
69. Heý,ät doctor Jäwad, “ Seyri dār tarih-e zāban vā lāhjeha-ýe torki”, nāşr-e"now", Tehran – sal-e 1365 ş., säf.2,7,8.
69. هيئت دكتور جواد، "سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی"، نشر "نو"، سال ۱۳۶۵ ش.، ص. ۲،۷،۸.
70. “SÖZ”, Europadaky Türkmen Kultur we Arkadaşlyk Ojagynyň “ Türkmen ilim ” dergisiniň ortak ýaýyyny, I-nji san , ŞWEDEN- GERMANY – 1993 ý., s. 3.
71. Şol ýerde,
72. Bu goşgy onuň ogly Oraz Ýoldaşynyň dilinden ýazylyp alyndy. Aşgabat – 1991 ý.
73. Begdili M., / görk. iş/,... sah. 382
74. Ataýew H., “ Jonbaş-e rāhayýbāhş-e Turkmenha-ýe Iran (Geýam-e salha-ýe 1917-1925 M.)”, motārjem : Sä,yd, “ Akademi-ýe ulum-e Jemhuri-ýe Mostāgell-e Turkmenestan”, Änstito Tarih-e Ş.Batyrow, enteşarat-e “Hezb-e Tude-ýe Iran”, sal-e 1987 M.
75. آتایف همت، "جنبش رهائی بخش ترکمنهای ایران (قیام سالهای ۱۹۱۷-۱۹۲۵)"، مترجم: سعید، "آکا دمی علوم جمهوری مستقل ترکمنستان"، انستیتو تاریخ. ش. باطیراف، انتشارات "حزب توده ایران"، سال ۱۹۸۷ / م.
76. «Туркменская Искра», A.: 1925 г., 10 фев.
77. Oraztaganow A., “Arzuw”,/ görk. iş/, 70 sah.
78. Ýusupow I. A., “Eýran we SSSR – iň aragatnaşyklarynyň giňişlikleýin döredilmegi (1917-1927-nji ýyllar)”, Moskwa- 1955 ý., 251 sah.

79. “Ýaş kommunist”, №: 32 /8849/, Annanepesow M., “Döwür, ykbal, hakykat”, “Gaýgysyz Atabayew hakda”, A.: 1992 ý., 11 Aprel, 4 sah.
80. Ataýew H., “Jonbaş-e rähaýýbäkhş-e ...”, / görk.iş/,
81. Автор книга: “Р. Реджепов, “XXIII-XIV асыр Туркмен элбиятынын доредижилик стили» Туркменистан БИА-нын «Блым» неширляты, А.: 1995 – 348 с.
82. Filologiya ulymlarynyň kandidaty Nurmuhamet Aşyrgur Meredowyň aýtmagyna görä, esaslanýlyar.
83. “Zendegi wä mobareze-ýe khälg-e turkmen-e Iran”, enteşarat-e “Kanun-e Färhāngi wä Siýasi-ýe khälg-e turkmen-e Iran wä Setad-e Märkäzi-ýe Şuraha-ýe Turkmensähra”, Iran - 1980 m., säf. 37.
83. "زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران"، انتشارات "کانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران و ستاد مرکزی شوراهاى ترکمنصحر"، ایران – سال ۱۹۸۰ /میلادی، صفحه ۳۷.
84. Kulyew Gylyç, “Köpetdägyň aňyrsynda”, “Türkmen döwlet” neşiriýaty, Aşgabat – 1956 ý., 15 sah.
85. “Zendegi wä mobareze-ýe khälg-e Turkmen-e Iran”, / görk. iş/, ...
86. Hezb-e Tude-ýe Iran, “Çehel sal där sängär. ....”, / görk. iş/, säf. 69
87. Kulyew Gylyç, “Köpet. ...”, /görk. iş/, 37 sah
88. Eýranyň Rewolýutsion jümmüşiniň jemgyýetçilik we strategic fundamentiniň maksatnamasy, 2-nji bölüm, I-nji bab, “Sazman-e cherikhaýe Fadaey-e khälg-e Iran” guramasynyň neşiriýaty.
89. Jäzäni B., “Tarikh-e si sale-ýe Iran”, .../ görk. iş/,
90. Ähmädzade Mäs’ud, “Mobareze-ýe mosällähane häm estrteži häm taktik”, inteşarat-i “çirikhaýe Fädaei khalk-i Iran”, bita., bija.,
91. Initiative: girişim, ابتکار عمل
92. Логашова Б. Р., «Туркменистан сегодня», 3, «Туркмении Ирана», 1992 г., с. 5.
93. Aspect: görünüş, جنبه
94. Situation: durum, وضعیت
95. Kümüşdepe şäherinde “çat” atly akyly ýetne bir adam ýaşapdyr. Ol Demokrat partiýanyň agzalarynyň agzyny öýkenip, gursagyna galaýydan medal dakynypdyr.
96. Arzaneş Welimuhamet Ahun, Türkmenistanyň D. Azady Adyndaky Türkmen Döwlet Milli Dünýä Diller Institutynyň baýry mugallymynyň dilinden ýazylyp alyndy.
97. Zendegi wä mobareze-ýe hälge Turkmen-e Iran, / görk.iş/,

*****

II – نجی بۆلۆم - بیرینجی بۆلۆمینگ دووامی:

⁹⁸. پاراخاتچىلىق: فراغتچىلىق،

⁹⁹. نشریة "ایل گوچی"، شماره: ۲، "سرى ۲"، عشق آباد – برلین – ۱۹۹۰/م.، ص. ۱۸.
[“IL GÜYJ”, 2 – nji seriýa, 1-2-nji nomer, neşiri, Aşgabat – Berlin - 1990 ý., 18 sah.]

(توضیحات): خومس: خمس، ذکات، عوشور، اوقاف، دینی تایدان خالقننگ آخون لارا بریان پول و مال کۆمکلری.

(توضیحات): آیت الله خمینی اوچین یۆریتة بریلان پول و مال گیرده جیلرینینگ بانک حاسابی.

(توضیحات): شکاف: صندوق.

(توضیحات): ایران اسلام رسپوبلیکاسی ننگ پس صننف لار باهاناسی بیلان آلیان گیردی لری.

(Düşündiriş): Ewropa we Amerika imperialistleri .

(Düşündiriş) Reaksiyon düzgün (režim)..

¹⁰⁰. Akbendi B., “ Goşgylary”, Şwetsiyada ýaşayan Eýranly türkmen, Türkmenistanyň “ Dünýä Türkmenleriniň Gumanytar Birlişiginiň ” agzasy, goşgynyň düzilen döwri 1985-1988 ýý.

(دۆشۆندیریش): تأسین: تحسین

(دۆشۆندیریش): تۆوریز: تیریز

¹⁰¹. گری ب. دانگ آتار، "یدیگن لر"، قوشغولار، برلین – ۱۹۹۰ ییل، ص. ۱۶.

[Gereý B. daňatar, “Ýedigenler”, goşgylar, Berlin – 1990 ý., 16 sah.]

(دۆشۆندیریش): پلسه په لری: فلسفه لری

¹⁰². Şol ýerde, 1 sah.

¹⁰³. Şol ýerde, 30 sah.

¹⁰⁴. سوقى عبدالستار، "ساوچی"، (مجموعه شعر)، چاپ "صهبا"، بهار سال ۱۳۷۱/ش.، مطابق با سال ۱۹۹۲/م.، ص.

[Sowgy Abdylsetdar , “ Sawçy ”, goşgylar ýygyndysy, “ Sähba” neşriyaty, ýaz 1992 - ý. 2 sah.]

¹⁰⁵. Şol ýerde, 18-19-20 s.s.

¹⁰⁶. Şol ýerde, 11-12 s.s.

¹⁰⁷. Şol ýerde, 13-14 s.s.

¹⁰⁸. Şol ýerde, 70-71 s.s.

¹⁰⁹. Şol ýerde, 72 sah.

¹²⁰. Şol ýerde, 92 sah.

¹²¹. "دورموش"، (بول مجله سینین علاوه سی)، شماره ۱۹، بیستم فوریه، انتشارات "کیهان"، سال ۱۹۹۲/م.، ص. ۵۶

[“Durmuş”, (“Ýol” mäjällesinin türkmançe älawäsi), şomare-ýe 19, bistom Fevriýe, enteşarat-i “Keýhan”, sal-i 1992 /m., säf. 65]

¹²². "مجله سروش نوجوان"، ویژه نامه ترکمن آلاچق، انتشارات "سروش"، سال ۱۳۶۸/ش.، مطابق با ۱۹۸۹/م.، تهران.

[“ Mäjälle-ýe Seruş nowjäwan ”, vižename-ýe torkmân alaçyk , enteşarat-e “ seruş ”, sal-e 1368 motabeg bas al-e 1992/ m., Tehran-]

¹²³. "دورموش"، (بول مجله سینین علاوه سی ...)، /گورک. ایش./، ... ص. 4.

“Durmuş”, (Ýol mäjälläsinin ...), / görk. iş/, ...säf. 4.

¹²³ . دالدا: دلالت، یاردام، هارای

¹²⁴ . شول یرده، ص. 43 .

¹²⁵ . "دورموش"، /گۆرک. ایش./، ... ص. 41

¹²⁶ . سارلی آ، "ترکستان در تاریخ (نیمه دوم قرن نوزدهم)"، انشارات "امیر کبیر"، تهران – ۱۳۶۴/ش، مطابق با ۱۹۸۵/م.

[Sarly A., “Tukestan dār taryh (Nime-ýe dovvom garn-e nuzdāhom)”, enteşarat-e “Ämir Kābir”, Tehran- 1364 ş., motabeg ba 1985/m.]

¹²⁷ . “EDEBIÝT we SUNGAT”, № 18-nji Mart, Aşgabat – 1988 ý.

¹²⁸ . "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگی-سیاسی خلق ترکمن ایران، دوره اول، سال اول، شماره ۷، برلین غربی – سال ۱۹۸۸/م، ص. ۵.

[“Näşriýe-ýe Torkmänestan-e Iran”, organ-e Kanun-e Färhängi wä Syýasy-ýe hälg-e torkmän-e Iran, dower-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 7, Berlin garbi, sal-e 1988/m., säf. 5.]

¹²⁹ . "جنگ ترکمن"، ترجمه جمالزاده محمدعلی، تهران – ص. ۱۹

[“Jänge torkmän”, tärojmeýe M.A. Jämälzade, Tehran – säf. ۱۹]

¹³⁰ . سارلی، آ، "تورکستان در تاریخ"، /گۆرک. ایش./، ص. 82

[Sarly A., “Torkestan dār. ...”, / görk. iş/, säf. 82]

¹³¹ . معینی، آ، گجغرافیا و ... /گۆرک. ایش./، ...

[Mo,iýni Ä., “Jografiýa wä. ...”, /görk. iş/, ...]

¹³² . شول یرده ... ,

¹³³ . Durdyew K., “XIX asyr. ...”, / görk iş/,

¹³⁴ . سارلی، آ، "تورکستان در تاریخ"، /گۆرک. ایش./، ص. 16

[Sarly A., “Torkestan dār ...”, / görk. iş /, 16 sah.]

¹³⁵ . ریچارد ن، "فرای بخارا – دستاورد قرون وسطی"، ترجمه محمود محمودی، انتشارات "بناگاه نشر کتاب"، تهران - سال ۱۳۴۸ ش، ۱۹۶۹/م،

[Riçard N., “Fära-ýe Buhara - dästavärd-e gorun-e vosta”, tärojme-ýe Mähmud Mähmudy, enteşarat-e “Bongah-e näşr-e ketab”, Tehran – 1348 ş., 1969 m.]

¹³⁶ . «Шجرة نامه تراکمه», Абул-Газы Бахадор хан Хивинского, «Родословная Туркмен», издательства АН СССР – Москва – Ленинградб 1958 г., 54 – 53 с.

¹³⁷ . دۆشیندیرمک: (دۆشۆندیرمک)

¹³⁸ . ریچارد ن، "فرای بخارا ..."، /گۆرک. ایش./،

[Riçard N., “Fära-ýe Buhara ...”, / görk. iş /,]

¹³⁹ . Durdyew K., “XIX asyr. ...”, / görk. iş /,

¹⁴⁰ . Durdyew K., “XIX asyr. ...”, / görk. iş /,

¹⁴¹ . کابیر ایده یالاردا مختومقلی اول یورتلارا گیتمزدن، اولار حاقدان گرکلی ماغوماتلاری بار اکن! – دییلن، پیکیرلر هم بار.

¹⁴² . هو أبو نصر محمد بن محمد بن أوزلغ بن طرخان، مدینته فاراب، وهي مدینة من بلاد الترك في أرض خراسان،

143. "آق یول"، (یول مجله سینین ترکمنجه علاوه سی)، یوسف جوجق، شماره ۲۵، انتشارات "کیهان"، تهران – ۱۹۹۲/م. ص. ۱۲.

[“Ak ýol”, (Ýol mäjälläsinin türkmençe älaväsi), Ýusof Gojuk, şomare-ýe 25, enteşarat-e “Keýhan”, Tehran – sal-e 1992 m., säf. 12.]

144. (توضیحات): [در ایام تدوین، و طی و دفاع این رساله تا سال 1995، در مورد این شعر مختومقلی هیچگونه اظهارنظری وجود نداشته است. در طی تحقیقات تدقیقی آثار مختومقلی از جانب دکتر آشورپور مرداف در سال های 2001-2006، این شعر از مختومقلی از سوی وی به عنوان اشعار الحاقی به آثار مختومقلی اعلام گردید. البته نمونه اشعار دیگر مختومقلی که با مضمون فوق مطابقت دارد، در دسترس می باشد (سال 2014-د.خ. اونق-تورنتو)].

145. Pyragy Magtymguly, “Saýlanan eserler”, Aşgabat – 1988 ý.

146. (توضیحات): بو اثر حاقدای ایران تورکی لرینگ آراسنندا دیسکوسیون غارینش لار بار. اولار بو ایشینگ قورالان دؤورینده تورکمنیستاندا بیله گۆرینگلر یوق دی، بلکی، اوقوچی طالبیلار و داشقی اوقنجلار اوچین تازه ماغومات حؤکمینده سرادیلیاردی. (آتور-د. اونق)

147. Зарыфов Х.Т., 4 «К изучению Узбекского Народного Эпоса», Москва – 1958 г., 103 стр.

148. Çaryýew Myrat, “Oçerkler, Magtymguly we halk döredijiligi”, “Ylym” neşriyaty, Aşgabat – 1983 ý., 123 sah.

149. Şol ýerde, 123 sah.

150. И. Н. В. 1123 б 126 стр.

151. بو دؤورده، برهان الدین و قول مسعود و شیخ اوغلی صدرالدین شیله هم یقینی و میرزا گدایی و سکاکی و امیری و لطفی و میرزا حیدر همچنین مقیمی ...، بو عاصرئنگ II – نجی یارئمئندا، تورکمن ایلیندن بولان علیشیر نوایی آتلی عالم دؤنیاً گلیار. اول سلطان حسین بابقرانئنگ عالم وزیری بولوپ دئر.

152. Pyragy Magtymguly, “Saýlanan eser.”, /görk. iş./,...

153. مخمس یا تخمیس به مسط پنج مصراع می گویند که چهار مصراع اول آن هم قافیہ (مصرع) هستند. معمولاً دو مصراع آخر مخمس تضمینی از یک غزل مشهور است.

153. فریور حسین، "تاریخ ادبیات ایران و تاریخ شعراء"، انتشارات "میرکبیر"، تهران – ۱۹۵۸/م. م. ز. ۱۹۲۴.

154. Färivär H., “Taryh-e ädäbiyat-e Iran wä taryh-e şo,era”, enteşarat-e “Ämir-Käbir”, Tehran – 1958 m.M.Z., 1924

155. شول یرده، م. ز. 1924

156. Pyragy M., /görk. iş /, 179 sah.

157. فریور ح.، /گۆرک. ایش./، ...

158. خاز (خز): شو یرده بادا معنی دا،

159. Pyragy M., “Saý. ...”, /görk. iş/,

160. دستغیب عبدالله، "نیمایوشیج"، (نقد و بررسی)، انتشارات "پازند"، تهران – ۱۳۵۴/ش. م.، ۱۹۷۶/م. ص. ۵.

[Dästgeýb Abdulla, “Nima Ýuşij”, (nägd-o-bärräsi), enteşarat-e “Pazänd”, Tehran – 1354 ş., 1976 m.,säf. 5.]

161. حسن زاده، مجله "دنیای سخن"، شماره ۴۹، چاپ: چاپخانه "زیبا"، انتشارات تهران – ۱۳۷۱/ش، ۱۹۹۲/م.

[Häsän zadeh, "Donya-ye sohän", mäjälle, çap-e: "çaphane-ye Ziba", şomare-ye 49, enteşarat-e Tehran – 1371 ş., 1992 m..]

162. دستغیب ع، "نیمایوشیج"، //، ص. 23

[Dästgeýb A., "Nima Ýuşij", /görk. iş/, 23 sah.]

163. Goşgylaryň terjimesi awtordan .

164. گری، ب. (دانگ آتار)، "یدیگن لر"، برلین – 1990 یئل، ص. 2

[Gereý B.(Dañatar), "Ýedigenler", Berlin – 1990 ý., 2 sah.]

165. "تۆملۆگی" یا – دا "تۆملیگی" ایکیسی هم دوغری.

166. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگى - سیاسى خلق ترکمن ایران، سرى اول، سال اول، شماره ۶، آلمان-برلین غربى – ۱۹۸۷/ میلادى، از اشعار سانجار (آته محمد ساده).

[“Näşriýe-ýe Turkmänistan-e Iran”, Organ-e Kanun-e Färhängi - Syýasyýe hälg-e turkmän-e Iran, seri-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 6, Alman-Berlin-e gärbî- 1987 m.]

167. هۆنده سیندن: عهدہ سیندن

168. ایکى دورموش آبشناسى: آدامزادئنگ بیرینجى یاشایش اتاپلاری.

169. Маркс К., Энгельс Ф., «Немецкая Идеология», Москва – 1933 г., 20 стр.

170. مانغول: مُغول

171. کسرائیان ن. و عرشى ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – سال ۱۳۷۰/ش، مطابق با سال ۱۹۹۱/م، ص. ۲۵

[Käsraiyān N. Vā Ārşî Z., "Torkmänha-ýe Iran", enteşarat-e "Sekke", Tehran - sal-e 1370 ş., motabeq ba sal-e 1991 m.,säf.25]

172. وامبرى آرمینیوس، "سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای مرکزی"، ترجمه ف. خواجه نوریان، انتشارات علمی - فرهنگی، تهران – ۱۹۸۲/م، ص. ۱۹۵

[Vämberi Arminýus, "Syýahät-e dārvişi drugyn dār hanta-e Asiýa-ýe Märkäzi ", tärjome-ýe F. Hajehnuriyan, enteşarat-e "Elmi - Färhängi", Tehran – 1982 m., säf. 195]

173. (توضیحات)؛ شو دسترتاسیانئنگ یازئلان دؤورینده، شو اوغوردا تورکمنصحرادا اول دییلن آکتیواللق یوق بولسا-دا، حاضیرکی دؤورده یاغنی 2015 – نجی یئلاردا کابیر تازه چه قاریئشلاری تورکمنصحراداقی تورکمن آکتیوالیستلرده گؤرسه بولیار و بیزینگ ادیاتئمئزدا شو مسئله اولی اهمیتته و اورنا ایه دیر.

174. Bekmyradow A., "Andalyp hem oguznamaçylyk däbi", Aşgabat – 1990 ý.

175. MGI (ИНВ).

176. Родослав, «Туркм. ...», /görk. iş/, 54 c.

177. Şeýdaýy, "Diwan", Aşgabat - 1975 ý., 47 sah.

178. (توضیحات)؛ شول اوغوردا انگلیادا اوقاپ گلن آرچئن تکین (مرحوم نجیب جافاری) ایران تورکمنلرینگ قورامالاشدئرئلان "مدنی و سیاسی" اوجتئندا عاراپ – پارس الیبیبینینگ تورکمنلرشدیریلن گؤرنوشینی اووردیاردی (1979-1978-نجی یئلار).

179. (توضیحات)؛ اتمک: ادمک، عاراپ – پارس الیبیبینده تورکمنچه گراماتیکاسائننگ اساسندا "ادمک" دوغوراق. سبأبی هر بیر سوز اینجه چکیملی باشلانسا "ت" سسی "د" سسی بیلن دگیشملی دیر.)
180. سوزلۆگی: یازو قاداسی بویونچا، عاراپ-پارس الیبیبینده هم ایران تورکمنلرینینگ دیل فونه تیکاسندا "سوزلیگی" یازلنئشی خاص دوغری دئر. بو گورنوشدأکی سوزلر لاتین تورکمنچه ده اگر بیرینجی سس اینجه دوداقلانما اینجه چکیملی ایکینجی اینجه هم دوداقلانما اینجه ده بریلیار ولین ایران تورکمنلرینینگ یازوندا ایکینجی دوداقلانما اینجه چکیم دوداقلانما اینجه چکیمده بریلیار. مونگا شو آغزالان سوز مثال بولوپ بیلر. البته شو مسئلانی گلجکده قادالاشدئر ارس!
181. متقی نورمحمد، "فرهنگ سینا"، گنبد کاووس - سال ۱۹۹۳/م. ص. ص. ۶۰-۱ [Muttagy N., "Färhäng-e sina", Kümnetkowus – 1993 m.ý., 1-60 sah.]
182. (توضیحات)؛ سوزلۆگی: یازو قاداسی بویونچا، عاراپ-پارس الیبیبینده هم ایران تورکمنلرینینگ دیل فونه تیکاسندا "سوزلیگی" یازلنئشی خاص دوغری دئر. بو گورنوشدأکی سوزلر لاتین تورکمنچه ده اگر بیرینجی سس اینجه دوداقلانما اینجه چکیملی ایکینجی اینجه هم دوداقلانما اینجه ده بریلیار ولین ایران تورکمنلرینینگ یازوندا ایکینجی دوداقلانما اینجه چکیم دوداقلانما اینجه چکیمده بریلیار. مونگا شو آغزالان سوز مثال بولوپ بیلر. البته شو مسئلانی گلجکده قادالاشدئر ارس!
183. متقی نورمحمد، "فرهنگ سینا"، گنبد کاووس - سال ۱۹۹۳/م. ص. ص. ۶۰-۱
184. "Türkmenistan", 2-nji iýun, 1993 ý.
185. (توضیحات)؛ بو ناقئلنگ اصلندا آیدئلئشی "بیر کؤس سیز، گؤزل بولماز"، اما بو شکل ده آیدئلماق ادبی دیلده یونگ دال!
186. Kazy Hajy Myratdurdy, "Hod amuz-e torkmäni", Mäşhäd – 1372 ş., säf. 120.
186. قاضی حاج مراد دوردی، "خودآموز ترکمنی"، مشهد – ۱۳۷۲/ش، ص. ۱۲۰
187. "Türkmenistan", 1994 ý., /görk. iş /,
188. قاضی م.، "خودآموز ..."، /گؤرک. ایش./، ...
189. قاضی م.، "خودآموز ..."، /گؤرک. ایش./، ...
190. معینی اسدالله، "جغرافیا و ..."، /گؤرک. ایش./، ...
- (توضیحات)؛ جؤمیشینه (جنبشینه)
191. Gaýyby, "Saýlanan eserler",
- (توضیحات)؛ سؤیبنخانی (حسینخانی)
192. Демидов С., « Туркменский Овляды », Изд. « Ылым », Ашхабад – 1976 г., 116 стр.
193. Короглы Х., « Огузский героический Эпос », Москва – 1976 г., 45 стр.
- (توضیحات)؛ مانگغنشلاق (مؤنگ غنشلاق)
194. Weliew B., "Türkmen halk poeziýasy", Aşgabat – 1983 ý., c.100
195. Şol ýerde, c.100, sah. 5
196. (توضیحات)؛ تامدئر سوزینگ عرفی یازلنئشی "تامدئر" عارپلاشان "طاموغدئر" سوزیندن، "طاموغ": کؤز، اودونگ حالولی قوری. تورکمن تامدئرلارننگ آغاچلارنئی شولار یالی تامدئر قوروندا بیشیریلیار. بلکم – ده، شو جاهتندن "تامدئر" سوزی یوزه چنقاندئر.
- (توضیحات)؛ حالئیا: خالئفا، خالیفا، خلیفا، خلیفه
197. Nurbadow K., "Dilim gyrk", Aşgabat – 1992 ý., 46-47 sah.
198. Şol ýerde, 48 sah.
199. Ahmedow A., "Dutaryň owazy halkymyň sazy", Aşgabat - ? , 51 sah.
200. Беляев В. М., и Успенский В. А., « Туркменская музыка »,

- ²⁰¹. там же, I том , 177 стр.
- ²⁰². žurnal “ Türkmenistan halk magaryfy”, Aşgabat- 1992 ý., 2., 28 sah.
- ²⁰³. Jykyew A., “ Türkmenistan XV – XVIII asyrdä”, “ Türkmenistan halk magaryfy” neşriýaty, A 1992 ý., 73 sah.
- ²⁰⁴. Успенский В. А., Беляев В. Мюб « Туркменская музыка », II том, 119, 159 сер.
- ²⁰⁵. M. Režim – bu dutarçy sazanda han Akyýowuň şägirdi bolup pata alan sazandalaryň biri
- ²⁰⁶. Nurbadow K., /görk. Iş./, 49-53 sah.
- ²⁰⁷. Nurbadow K., /görk. Iş./, 49-53 sah.
- ²⁰⁸. Ataew S., “Eýran Gürgen radiostantsiýasy we onuň ideologiýasy”, Aşgabat – 1990 ý.
- ²⁰⁹. ژورنال "ایل گویجی"، ایران ترکمنلرینینگ مدنی و سیاسی اوجا غنننگ نشری، ۲، توموس، برلین – ۱۳۶۴ ش، ص. ۳۳.
- [Žurnal “ Il güýji”, Eýran türkmenleriň medeni we syýasy Ojagynyň neşriýaty, 2, tomus, Berlin-1364 ý., 33 sah.]
- ²¹⁰. Ata ogly S., “Arkadaşlar hakda söz”, Aşgabat – 1991 ý., 23 sah.
- ²¹¹. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگي – سياسي خلق ترکمن ایران، سال سوم، شماره 28-29، تابستان 1370 – آلمان غربی.
- ²¹². Ахметхади Максуды, Шеригат буйрукларының топлумы, Ашгабат, 1992 й., 15 –сах.
- ²¹³. م. جۆرجانی نینگ شو ماقالاسی شو دسترناسیانتنگ قورالان واقتندان (1995) بأش بیل سونگ دوکتورلئق ماتریاللارلا گیریزیلدی. ...
- ²¹⁴. هفته نامه " گلستان ایران"، شماره (۴۰)، ۲۲/م اوگوست، گرگان - ۲۰۰۰ میلادی، ص. ۷
- [Häftename-ye “Golestan-e Iran”, şomare-ye (40), 22-om-e ogost, Gorgan- 2000 m., säf. 7]
- ²¹⁷. ماهنامه "صحرا"، سال سوم، شماره ۲۳، اوگوست و سپتامبر، گرگان - ۲۰۰۰ میلادی، صص. ۲ و ۷
- [Mahname-ye “ Sähra”, sal-e sevvom, şomare-ye 23, ogost vä septambr, Gorgan- 2000 m., säfhat-e 2 vä 7.]
- ²¹⁸. Şol ýerde , 7-8 sah.

TOM II/IV

(II ايکینجی جلدلیک، II جلد کاندیدا تلتق ایش)

تورکمنچه (عرب - پارس):

"کاندیداتلئق / نامزدی علوم/ و دوکتورلئق اۆچین بریلن علمی ایش لریم؛ "II" ایکی جلد کاندیداتلئق و "III" اۆچ جلد دوکتورلئق، جمعی "V" باش یئغندی اثرلردن عبارات بولیار. اونى شو آشاقداقی سریدا گورکزدیک!"

TOM I/V

(I بیرینجی جلد، II جلد کاندیداتلئق ایش/

چکیده/ Автореферат/ Abstract/ Awtoreferat)

TOM II/V

(II ایکینجی جلدلیک، II جلد کاندیداتلئق ایش)

TOM I/V

(I بیرینجی جلد، III جلدلیک پی. اچ. دی، "V" جلد)

TOM II/V

(II ایکینجی جلد، III جلدلیک پی. اچ. دی، "V" جلد)

TOM III/V

(Üçinji Tom III, III Tomlyk PhD-den)

(III جلد، پی. اچ. دی – نینگ، باشینجی جلدی ("V" جلدی))

6 – دسامبر – 2005 – یئل

تورکمنیستان - عشق آباد ش. - 1995 - یئل.

تاریخ علم لاری نینگ دکتری خانگلدی اونق